

પુષ્ટિમાર્ગીય સિદ્ધાન્ત

અથવા

શુદ્ધાદૈતનાં મૂલતત્ત્વો.

ભાગ ૧ લો.

રચનાર,

પટવારી રણછોડદાસ વૃન્દાવનદાસ,

બી. એ. એલ. એલ. બી.

પાલનપુર, ગોન્ડલ અને મોરબીના માજી દિવાનસાહેબ.

પ્રકાશિકા,

શ્રીપુષ્ટિમાર્ગીયવૈષ્ણવમહાસભા,

૧૨૦, રીચીરોડ—અમદાવાદ.

આ પુસ્તક ધી ગુજરાત પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં શા. સોમાલાલ મંગળદાસે છાપ્યું.
૬૦ પાંચકુવા, ચાર રસ્તા—અમદાવાદ.

સંવત ૧૯૮૫.]

દ્વિતીયાવૃત્તિ.]

[ઇ. સ. ૧૯૬૬.]

[પ્રત ૨૦૦૦.]

મૂલ્ય રૂ. ૦-૮-૦.

૧૪૮૦૭

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૮-૦૭ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ પુષ્પિમાર્ગીય શિક્ષાંલ

વિષય મુદ્દ-૯૩

અર્પણપત્રિકા.

અખંડભૂમંડલાચાર્યચક્રચૂડામણિ, જગદ્ગુરુ અભિસ્વરૂપ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી
મહાપ્રભુજી તથા આ સંપ્રદાયના સર્વે આચાર્યશ્રીઓને, આ લઘુ ગ્રંથ સપ્તેમ અંતે સવિનય
અર્પણ કરું છું.

દાસાનુદાસ

પટવારી રણછોડદાસ વૃન્દાવનદાસ.

પ્રથમાવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

પુષ્ટિમાર્ગ પ્રજ્ઞવાદનું, શુદ્ધાદ્વૈતનું અવલંબન કરે છે. શુદ્ધાદ્વૈત ઉપર પુષ્ટિમાર્ગના આચાર્યશ્રીઓએ સંખ્યાબંધ ગ્રંથો લખી જગતની ઘણી કીમતી સેવા બજાવી છે. પરંતુ શોચનીય એ છે કે, પુષ્ટિમાર્ગના ઘણા ખરા અનુયાયીઓને પણ પોતાના આચાર્યશ્રીઓના ગ્રંથોની માહિતી નથી; અને પુષ્ટિમાર્ગના મુખ્ય સિદ્ધાન્તોનું તેમને જ્ઞાન નથી. આ સંપ્રદાયના શુદ્ધાદ્વૈતમાર્ત્તક વગેરે કેટલાક ગ્રંથોના ગૂજરાતી ભાષામાં તરજૂમા પ્રસિદ્ધ થયા છે, તેમ છતાં શુદ્ધાદ્વૈત એટલે શું તેનો ઉત્તર આ સંપ્રદાયના ઘણા થોડા અનુયાયીઓ આપી શકે છે.

શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનું પ્રાકટ્ય પંદરમા સૈકાના છેલ્લા ભાગમાં થયું હતું અને તેઓશ્રી ભૂતલ ઉપર ૫૧ વર્ષ બીરાજ્યા હતા. આટલા ટૂંકા વખતમાં અને લૂંટફાટ તથા અશાન્તિના ખારોક સમયમાં હિંદુસ્તાન જેવા મોટા દેશમાં ઉત્તરથી દક્ષિણ અને પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી ત્રણ વખત પારકમણ કરી, શ્રીઠાકોરજીની સેવામાં હુમેશાં ઘણો વખત વ્યતીત કરવાની સાથે વેદ ગીતા તથા શ્રીમદ્ભાગવતની અનેક સ્થળોએ પારાયણ કરી, જ્ઞાસુઓને બોધ આપી અનેક ગ્રંથો તેઓશ્રીએ સંસ્કૃતમાં જ રચ્યા છે.

તેઓશ્રીએ લખેલા ગ્રંથો પૈકીમાં નીચેના મુખ્ય ગ્રંથો છે. શ્રીમદ્ભાગવત ઉપર સુબોધિની નામની ટીકા, અણ્ણભાષ્ય, જ્યૈમિનીસૂત્રભાષ્ય, તત્ત્વદીપ, તેની પ્રકાશ નામની ટીકા, પૂર્વમીમાંસાકારિકા, પ્રજ્ઞસૂત્રવૃત્તિ, પત્રાવલંબન; ષોડશગ્રંથ વગેરે, શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના પુત્ર શ્રીવિઠ્ઠલનાથજી (શ્રીગુંસારજી) એ પણ શ્રીઠાકોરજીની સેવામાં પરાયણ રહી અવકાશનો સદુપયોગ કરી વિદ્વન્મંડન, પ્રબોધ, નવવિજ્ઞપ્તિ, શ્રીસુબોધિની ઉપરનાં ટિપ્પણીજી આદિ આશરે વીસ ગ્રંથો લખ્યા છે.

શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજનું પ્રાકટ્ય સત્તરમાં સૈકામાં થયું હતું. તેઓશ્રીએ વેદ અને સ્મૃતિ વગેરે તમામ શાસ્ત્રોનું ઘણી ચારી રીતે દોહન કરી નવલાખ શ્લોકનું પૂર થાય, એટલા ગ્રંથો લખેલા છે. તેમનું જીવન વૃત્તાંત તત્ત્વદીપનિબંધશાસ્ત્રાર્થપ્રકરણનો તરજૂમો રા. બા. લલ્લુભાઈ પ્રાણવલ્લભદાસે હાલમાં બહાર પાડ્યો છે, તેની પ્રસ્તાવનામાં આપવામાં આવ્યું છે, તે વાંચવાની તમામ જ્ઞાસુઓને સવિનય પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

ગોસ્વામી શ્રીહરિરાયજીએ આશરે ૩૦૦ ઉપરાંત ગ્રંથો લખેલા છે, તેમાંના કેટલાક બૃહસ્પતિસરિત્સાગરના દ્વિતીય ભાગમાં શ્રીયુત ગોવર્ધનદાસ લક્ષ્મીદાસે છપાવી પુષ્ટિમાર્ગના અનુયાયીઓ ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે.

આ સંપ્રદાયમાં કેટલું સાહિત્ય છે તેનો વાસ્તવિક ખ્યાલ આપવા વિદિત કરવાની જરૂર છે કે શ્રીવેદવ્યાસના પ્રજ્ઞસૂત્ર ઉપર, શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ અણ્ણભાષ્યનો ગ્રંથ લખ્યો છે. આ ગ્રંથ ઉપર તેમની પછીના આચાર્યશ્રીઓએ, પ્રકાશ, રક્ષ્મ, વૃત્તિ, પ્રદીપ,

વિવરણ વગેરે નામની-સંસ્કૃતમાં ટીકાઓ લખેલી છે. આ ટીકાઓ સાથે આણ્ડભાષ્યના અંથનો તરણુમો છપાવવામાં હજારો રૂપીઆનો ખર્ચ થાય તેમ છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ શ્રીમદ્ભાગવતના અમુક સ્કંધો ઉપર શ્રીસુબોધિની નામની અર્પવ વિદ્વતાવાળી ટીકા લખી છે. અને આ ટીકા ઉપર તેમની પછીના આચાર્યશ્રીઓએ પ્રકાશ, વિવરણ, લેખ, યોજના, કારિકા, વગેરે નામની ટીકાઓ લખેલી છે. શ્રીસુબોધિની ટીકા, આ તમામ ટીકાઓ સાથે ગૂજરાતી તરણુમા સાથે છપાવતાં આખરે એંશી હજાર રૂપીઆનો ખર્ચનો અડસદો કરવામાં આવ્યો છે.

આ ઉપરથી આ સંપ્રદાયનું સાહિત્ય કેટલું બહોળું છે તેનો સહજ થાય જ્યાલ આવી શકશે.

આ સંપ્રદાયમાં કયા કયા ગ્રંથો છે અને તેમાં કેવા વિચાર જણાવેલા છે તેની માહિતી મેળવવાનો પ્રયાસ પણ કર્યા સિવાય આ સંપ્રદાય ઉપર અને સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્તો ઉપર કેવળ દુરાગ્રહથી અને સંપ્રદાયનો દ્રોહ કરવાના વિચારથી, તદ્દન ખોટા અને પાપા વિનાના આક્ષેપો કેટલીક વખત મૂકવામાં આવે છે. બંને બાજુના વિચારો બાજુના સિવાય અને તેની તુલના કર્યા સિવાય શુદ્ધાદ્વૈતના અમુક સિદ્ધાન્તો વેદવિરુદ્ધ છે એમ કહેવાનો કોઈ વિચારશીલ મનુષ્યને હજી નથી, વેદ, ઉપનિષદો, ગીતા વગેરે ગ્રંથો લક્ષ્યપૂર્વક વાંચી, તેમાં બતાવેલા વિચારોનું સ્વસ્થ ચિત્ત રાખી પૃથક્કરણ કરી, અમારા આચાર્યશ્રીઓના ગ્રંથોનું શુદ્ધ બુદ્ધિથી, અવગાહન કરો, અને પછી આપની સંસ્કાર પામેલી બુદ્ધિ આપને એમ સૂચવે કે શુદ્ધાદ્વૈતના વિચારો વેદવિરુદ્ધ છે, તો તેનો ભલે સ્વીકાર કરો નહો. નિષ્પક્ષપાત બુદ્ધિથી, પુષ્ટિમાર્ગના, શુદ્ધાદ્વૈતના સિદ્ધાન્તોની તુલના કરવાથી એવો નિશ્ચય થશે કે પરબ્રહ્મ, જીવ, જગત અને સંસારનાં સ્વરૂપ વિષેના અને આ સંપ્રદાયના બીજા સિદ્ધાન્તો વેદ, ગીતા, બ્રહ્મસૂત્ર અને શ્રીમદ્ભાગવત પ્રતિપાદિત છે. શુદ્ધાદ્વૈતના સિદ્ધાન્તો શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ પંદર અગર સોલમાં સૈકામાં પ્રથમજ પ્રતિપાદન કર્યા છે, એવો દાવો આ સંપ્રદાયના કોઈ આચાર્યશ્રીએ અગર કોઈ અનુયાયીએ રાખ્યો નથી અને રાખતા નથી. શુદ્ધાદ્વૈતનું મશ્વરપ્રણીત વેદમાં, ગીતામાં બ્રહ્મસૂત્રમાં અને ભાગવત વગેરે ગ્રંથોમાં પ્રતિપાદન થએલું છે. કાળાન્તરે બુદ્ધ, જૈન, તથા માયાવાદ વગેરેનું જોર વધ્યું તે વખતે શુદ્ધાદ્વૈત ક્લુપિત થઈ ગયું હતું, તેનો શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ વેદનેજ મુખ્ય પ્રમાણ માની ઉદ્ધાર કર્યો છે.

શુદ્ધાદ્વૈતના મુખ્ય સિદ્ધાન્તોનું સરળ ગૂજરાતી ભાષામાં યથાશક્તિ દિગ્દર્શન કરવાનું આવશ્યક જણાયાથી આ ગ્રંથ જ્ઞાસુઓની સમક્ષ રજુ કર્યો છે. એકજ ગ્રંથમાં તમામ વિષયોનો સમાસ કરવાથી ગ્રંથ મોટો થવાનો સંભવ જણાયાથી ત્રણ, ચાર ભાગમાં પ્રસિદ્ધ કરવાનું ઉચિત ધાર્યું છે.

આ ગ્રંથ લખવો શરૂ કર્યો તે પહેલાં ૧૦૮ ઉપનિષદો છપાયાં છે તે પાલણપુર હાઈસ્કુલના આસીસ્ટન્ટ મી. કેશવલાલ ગાપાલાલ બી. એ. ની મદદથી હું વાંચી ગયો છું,

અને તેમાં બતાવેલા વિચારોનું બનતી સંભાળથી પૃથક્કરણ કર્યું છે, તેવીજ રીતે શ્રીમદ્ ભગવત અને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં પણ બતાવેલા વિચારોનું ઉક્ત ગ્રંથોમાંથી પ્રમાણો આપી સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે.

કદાચ શુદ્ધાદ્વૈતના કોઈ સિદ્ધાન્તની બાબતમાં મારી કાંઈ સમજ ફેર થઈ હોય તો તેના માટે હું જવાબદાર છું.

આ ગ્રંથમાં કોઈ સંપ્રદાય અગર વ્યક્તિની નિંદા કરવામાં આવી નથી. વિચારોનું બંડનમંડન તો કરવામાં આવ્યું છે. તેમ કર્યા વિના કયો વિચાર અગર સિદ્ધાન્ત વેદ, ગીતા અને બ્રહ્મસૂત્ર પ્રતિપાદિત છે એ બતાવી શકાય નહીં.

મારા નાના ભાઈ વ્રજલાલ નાની વયમાં ગોલોકવાસી થવાથી તેમનાં સ્મરણાર્થે મારા વતન ધંધુકામાં એક પાઠશાલા સ્થાપવાનો મારો પ્રથમ વિચાર હતો પણ આવી સંસ્થાને સારા પાયા ઉપર મૂકવાનું મને અશક્ય જણાયાથી પંદરસે રૂપિયાની રકમ પુષ્ટિમાગીય ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કરવા અને કરાવવા મેં જુદી કાઢી છે. આ રકમમાંથી આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે અને બીજા ગ્રંથો પણ પ્રસિદ્ધ થશે.

હાલના સમયમાં રૂપસેવા તરફ જેવું લક્ષ અપાય છે તેવું લક્ષ નામસેવા તરફ અપાતું નથી તેને લીધે પુષ્ટિમાર્ગનું ઘણું આહિત્ય બહાર પડ્યું નથી. હાલમાં આ કામ કેટલાક આચાર્યશ્રીઓએ તથા વૈષ્ણવ ગૃહસ્થોએ મન ઉપર લીધું છે તો થોડા વખતમાં આ સંપ્રદાયનાં સંખ્યાબંધ ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં, ગુજરાતીમાં અને ઇંગ્લેજમાં બહાર પડશે એવી ઉમેદ છે.

શુદ્ધાદ્વૈતના મુખ્ય સિદ્ધાંતો સમજવામાં જો આ ગ્રંથ ઉપયોગી નીવડશે તો મારો શ્રમ સફલ થયો છે, એમ મારી હું કૃતાર્થ થઈશ.

દ્વિતીય આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આ પુસ્તકની પ્રથમ આવૃત્તિ બહાસ થઈ જવાથી તથા તેની ઘણીજ માગણી થતી હોવાથી અંથના લેખક શ્રીયુત રણછોડદાસ વૃન્દાવનદાસ પટવારી બી. એ. એલ્. એલ્. બી. (માજી દિવાન-ગોંડલ, પાલનપુર અને મોરબી સ્ટેમ્પર્સ) સાહેબે શ્રીપુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ મહાસભા (અમદાવાદ) તરફથી પ્રકટ કરવાને અનુમતિ આપેલી હોવાથી આ અંથ પ્રકટ કરવામાં આવે છે. આ અંથનાં મુદ્રણમાં પણ શ્રીયુત પટવારીજીએ દ્રવ્યનું તમામ ખર્ચ સંસ્થા પુસ્તક વેચીને તેમને પરત આપે એ શરતે આપ્યું છે. માટે સંસ્થા તરફથી તેમનો ખાસ આભાર માનવામાં આવે છે. શ્રી. પટવારીજીએ આ પુસ્તકમાં ઘણી સરળ ભાષામાં અને યોગ્ય દલીલોથી પોતાના વિષયને સમજાવ્યો છે તેથી આશા છે કે વૈષ્ણવો તથા બીજાઓને પણ તે ઉપયુક્ત થઈ પડશે.

પ્રફ્ શાસ્ત્રીજી વસંતરામ હરિકૃષ્ણે શોધ્યાં છે તે માટે તેમનો પણ ઉપકાર અત્ર માનવામાં આવે છે.

રાધાષ્ટમી,
સંવત ૧૯૮૫.
૧૧૧૦, રીચીરાઈ—અમદાવાદ.

}

સાંકળચંદ જે. શાહ.
જેઠાલાલ ગો. શાહ.
મંત્રીઓ—પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ મહાસભા, અમદાવાદ.

શ્રીયુત રણુછોડદાસ વૃન્દાવનદાસ પટવારી.

B. A. LL. B. Dakil High Court.

[આ અન્યના લેખક, શ્રીમદ્વૈજ્ઞવલ્લભપરિપટ્ના એક વ્યાપક પ્રમુખ અને મંત્રી,
અન્ય સાંપ્રદાયિક અન્યોના લેખક, પાલનપુર, ગોંડલ અને મોરબીના પૂર્ણ યશસ્વી
વાનપ્રજ્ય દિવાનસાહેબ.]

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

પુષ્ટિમાર્ગીય સિદ્ધાન્ત

અથવા

શુદ્ધાદૈતનાં મૂલતત્ત્વો.

[ભાગ પહેલો.]

પ્રકરણ ૧ લું.

પુષ્ટિ-અનુગ્રહ.

જ્યારથી સૃષ્ટિનો આર્વિલાવ થયો છે ત્યારથી જૂદી જૂદી પ્રકૃતિવાળાં મનુષ્યો થયાનું સનાતન ગ્રંથો ઉપરથી જણાય છે. ગીતાશ્રમાં પણ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને જ્ઞાન આપતાં કહ્યું છે કે “દ્વૌ મૂતસર્ગો” એટલે દેવી અને આસુરી પ્રકૃતિ મૂળથીજ ચાલી આવે છે. આ વિચાર સ્વામી દયાનંદસરસ્વતીએ પણ વેદનાં કેટલાંક પ્રમાણો આપી ઋગ્વેદાદિ ભાષ્યભૂમિકામાં સ્વીકાર્યો છે. ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિને લીધે ધર્મની બાબતમાં મનુષ્યોની ભિન્ન ભિન્ન રુચિઓ જોવામાં આવે છે. અને દરેકની પ્રકૃતિ અને રુચિ એકસરખાં નહિ હોવાથી જેનો જેવો અધિકાર તેવોજ બાધ આપવા ઈશ્વરપ્રણીત વેદમાં, ગીતાશ્રમાં તથા શ્રીમદ્ભાગવત વગેરે ગ્રંથોમાં કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાનનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રભુ ઉપર અનન્ય અને નિષ્કામ પ્રેમ ઉત્તમ અધિકારીનેજ પ્રાપ્ત થાય છે, એવો આ તમામ ગ્રંથોનો સિદ્ધાન્ત છે. તે બાબતમાં વિસ્તારથી યોગ્ય સ્થળે લખવામાં આવશે. જેઓને પ્રભુના ખરા સ્વરૂપનું અને શુદ્ધ ભક્તિરસનું જ્ઞાન નથી તેઓ કેટલીએક વળત ભક્તિમાર્ગનો દ્રોહ કરે છે અને કેવળ ખોટા આશ્લેષો મૂકવામાંજ આનંદ માને છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં “પુષ્ટિ” શબ્દ કેવા અર્થમાં શ્રીવલ્લભાચાર્યશ્રીએ ચારસો વર્ષ પહેલાં પોતે લખેલા ગ્રંથોમાં વાપર્યો છે, તે વિષે ઘણા ગ્રંથોમાં, માસિકોમાં અને ચોપાનીયાઓમાં સંખ્યાબંધ પ્રમાણો આપી સ્પષ્ટતાથી બતાવ્યું છે. તેમ છતાં પુષ્ટિમાર્ગનો માત્ર દ્રોહ કરવાની ખાતર કેટલાક વિદ્વાન માણસોએ પણ પુષ્ટિનો અર્થ “ખાવું પીવું અને પુષ્ટ થવું” એવો કર્યો છે, અને આવો

ખોટો અર્થ કરી આ સંપ્રદાય ઉપર પાયા વિનાના આક્ષેપો મૂકવામાં આવ્યા છે. આ આક્ષેપો ખોટા છે અને પુષ્ટિમાર્ગના તમામ સિદ્ધાન્તો વેદ, ગીતા, પ્રહ્લસૂત્ર અને બીજા પ્રમાણ તરીકે મનાતા અથોથી પ્રતિપાદિત છે એવું બતાવવાનો આ અંથનો ઉદ્દેશ છે.

૨ પુષ્ટિનો અર્થ પોષણ થાય છે, અને પોષણનો અર્થ અનુગ્રહ છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ કહ્યું છે કે ભગવાનનો અનુગ્રહ તેજ પોષણ અને તેજ પુષ્ટિ. સંપ્રદાયના અણુભાષ્ય નામના અંથમાં કહ્યું છે કે—“પુષ્ટિમાર્ગ^૧ ભગવાનના અનુગ્રહથીજ સાધ્ય છે.” તેમ તત્ત્વદીપનિબંધ નામના અંથના ભાગવતાર્થપ્રકરણમાં લખ્યું છે કે “શ્રીકૃષ્ણનો^૨ અનુગ્રહ તેજ પુષ્ટિ.” તેજ અંથમાં અન્ય સ્થળે પુષ્ટિનો અર્થ અનુગ્રહ છે એમ કહેલું છે. તેમનાં સિદ્ધાન્તમુક્તાવલીનામના અંથમાં પણ કહ્યું છે કે “પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રભુનો^૩ અનુગ્રહજ નિયામક છે,” પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદા^૪ નામના અંથમાં પણ તેમજ કહ્યું છે. આ સિવાયનાં ઘણાં પ્રમાણો નિઃસાધનભક્તિના વિષય ઉપર અપાશે.

૩ ઇન્દ્રિયોનાં વિષયસુખ (લૌકિક ભોગ) ના સંબંધમાં તો શ્રીવદ્ભાચાર્યજીએ પોતાના અંથમાં પુનઃ પુનઃ આજ્ઞા કરી છે, કે વિષયોનું કદી પુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધાન્તોમાં સેવન કરવું નાહ. સંન્યાસનિર્ણય નામના અંથમાં તેઓશ્રીએ વિષયસુખનો ગંધ પણ નથી. કહ્યું છે કે “જેનું^૫ ચિત્ત વિષયાકાંત છે તેનામાં પ્રભુનો આવેશ કદાપિ થતો નથી. સિદ્ધાન્તમુક્તાવલીમાં કહ્યું છે કે “જે^૬ માણસ અહંતામમતાત્મક સંસારમાં લુપ્ત રહી પ્રભુનું ભજન કરે છે, તેને દુઃખનો અનુભવ થાય છે,” તેજ અંથમાં આજ્ઞા કરી છે કે “અહંતામમતાત્મક^૭ સંસારમાંથી ચિત્ત ખેંચી લઈ પરપ્રહ્મ પરમાત્મા કૃષ્ણનુંજ સારી રીતે ચિંતન કરવું. તેજ અંથમાં વળી કહ્યું છે કે “લૌકિક^૮ ભોગની ઈચ્છા રાખી જો શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ કરવામાં આવે, તો તેના પરિણામે કલેશજ થાય છે.” ‘વિવેકધૈર્યાશ્રય’માં કહ્યું છે કે “પોતાના^૯ ભોગ માટે ઇન્દ્રિયોના કર્મોનો, શરીરથી, વાચાથી અને મનથી ત્યાગ કરવો.” ભક્તિવર્ધિની અંથમાં આજ્ઞા કરી છે કે હરિના સ્થાનમાં પણ એવી રીતે રહેવું, કે “ચિત્તમાં^{૧૦} કામાદિનો પ્રવેશ ન થાય.” જલભેદનામના અંથમાં વેશ્યા વગેરે ગાયન કરનારાઓ માટે કહ્યું છે કે “તેઓ^{૧૧} તો ગર્ત કહેતાં ખાડા જેવા છે.” તેજ અંથમાં પ્રભુનાં શુદ્ધ ગુણો ગાનારની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું છે કે “જેનામાં^{૧૨} રાગ, અજ્ઞાનાદિ ભાવોનો સર્વથા નાશ થયો હોય, તેજ પ્રશંસા કરવા લાયક છે.” પંચ-પદ્યાનિ નામના અંથમાં શ્રોતાઓનું લક્ષણ જણાવતાં તેઓશ્રીએ આજ્ઞા કરી છે કે, “જે માણસનું^{૧૩} ચિત્ત પ્રભુમાંજ છે, તે ઉત્તમ શ્રોતા છે, અને પ્રભુ સિવાય બીજામાં જેનું ચિત્ત આસક્ત

૧ પુષ્ટિમાર્ગોડનુગ્રહેકસાધ્યઃ । ૨ કૃષ્ણાનુમહરૂપા હિ પુષ્ટિઃ । ૩ અનુગ્રહઃ પુષ્ટિમાર્ગે નિયામક ઇતિ સ્થિતિઃ । ૪ ભક્તિમાર્ગસ્ય કથનાત્ પુષ્ટિસ્તીતિ નિશ્ચયઃ । ૫ “વિષયાકાંતવિદેહાનાં નાવેશઃ સર્વથા હરેઃ” ૧ સંસારી યસ્તુ ભજતે સ દુઃખમાક્’ ૭ વિમુક્તઃ સર્વલોકતઃ, કૃષ્ણમેવ વિચિન્તયેત્. ૮ “લોકાર્થીં ચેદ્ ભજેત્ કૃષ્ણં ક્લિષ્થો ભવતિ સર્વથા. ૯ સ્વયર્મિદ્ર્યકર્માણિ કાયવાદ્મનસા ત્યજેત્” ॥ ૧૦ “ચિત્તં ન દુષ્યતિ.” ૧૧ ગર્તસંજિતાઃ । રાગાજ્ઞાનાદિભાવાનાં સર્વથા નાશનં યદા.” ૧૨ “અન્યાસક્તાસ્તુ યે કેચિદ્ધમાઃ પરિકીર્તિતાઃ”

છે, તેઓ અધમ છે.” નિરોધલક્ષણનામના અંથમાં કહ્યું છે કે “સંસારાવેશથી હુષ્ક થયેલી ઇન્દ્રિયોના કસ્યાણુમાટે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણમાંજ તમામ ઇન્દ્રિયોને જોડવી. સિદ્ધાંતમુક્તાવલિમાં તેઓશ્રીએ આજ્ઞા કરી છે કે પ્રભુમાં તટ્વીન ચિત્ત રાખવું તે માનસી સેવા છે. તનુજ, વિત્તજ અને માનસી સેવામાં માનસી સેવા ઉત્તમ છે. તે સેવા સિદ્ધ કરવાનો ઉદ્દેશ રાખવા તમામ જીવોને તેઓશ્રીએ આજ્ઞા કરેલી છે. આ અંથમાં આ પ્રમાણે બોધ આપી સેવાફલનામના અંથમાં માનસી સેવા સિદ્ધ થવામાં ક્યાં ક્યાં વિઘ્નો છે, તે બતાવતાં કહ્યું છે કે, વિષયોનો ભોગ ખાસ બાધકરૂપ છે, માટે તેનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો. શ્રીમદ્ભાગવતઉપર તેઓશ્રીએ વિરચિત શ્રીસુબોધિની નામની ટીકામાં કહ્યું છે કે “જેઓનાં^૧ ચિત્ત વિષયાવિષ્ટ છે, તેમનાથી પરમાત્મા વિષ્ણુનો આવેશ તદ્દન દૂર છે.” તેજ અંથમાં અન્ય સ્થળે આજ્ઞા કરી છે કે “જ્યાં સુધી^૨ કામ વગેરે દોષો નષ્ટ થતા નથી, ત્યાં સુધી ભક્તિ ઉત્પન્ન થતી નથી.” બીજા અંથોમાં પણ તેઓશ્રીએ લખ્યું છે કે “જે^૩ માણસો વેદવિરુદ્ધ થોડું ઘણું આચરણ કરે છે તે પાખંડી છે.” અન્ય સ્થળે આજ્ઞા કરી છે કે “જેઓ^૪ ધર્મમાર્ગનો ત્યાગ કરી અધર્મના માર્ગમાં ચાલે છે તેઓ ઘોર નરકમાં પડે છે.” તેઓશ્રીના બીજા અંથમાં લખ્યું છે કે “ઇન્દ્રિયોની^૫ સ્થિતિ ઘોડા જેવી છે; માટે તેનો સારી રીતે નિગ્રહ કરવો.”

૪ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના અંથોમાંથી ઘણાં પ્રમાણો પૈકીના થોડાંજ ઉપર ટાંક્યા છે. એઓશ્રીની પછીના આચાર્યશ્રીઓએ સંખ્યાબંધ અંથો લખેલા છે. તેમાં પણ આવીજ પુનઃ પુનઃ આજ્ઞા કરેલી છે. શ્રીહરિરાયજીએ કામાખ્યદોષવિવરણનામનો અંથ લખેલો છે. તેમાં પણ કામ દરેક રીતે ત્યાજ્યજ છે એમ કહેવું છે. એટલે વિષયભોગના સંબંધમાં વેદ, ગીતાજી, ભાગવત વગેરેમાં જેવી આજ્ઞા કરી છે, તેવીજ આજ્ઞા પુષ્ટિમાર્ગીય અંથોમાં પણ કરેલી છે. ખાવું પીવું અને વિષયનો ભોગ કરવો એવા અર્થમાં પુષ્ટિશબ્દ વપરાયો છે એવો નીચ આશ્લેષ મૂકતાં પહેલાં પોતાની અક્ષરનો ઉપયોગ કરી એટલો તો દરેક સુજ્ઞ વિચાર કરવો જોઈએ કે જે આચાર્યશ્રીએ વેદનાજ આધારે ઊંડા તત્ત્વજ્ઞાનના સંખ્યાબંધ અંથો લખી તે વખતના વિદ્વાન્ પંડિતોનો ઘણો ઉચ્ચ અભિપ્રાય મેળવી પુષ્ટિમાર્ગની વિજયપતાકા આખા હિંદુસ્થાનમાં ઉરાડી હશે તે આચાર્ય ખાવું પીવું અને વિષયભોગ ભોગવવો એ માણસનું કર્તવ્ય છે એવો બોધ કદી પણ આપે ખરા? તેમને ન્યાય આપવાની ખાતર, અને સત્યની ખાતર, આવો આશ્લેષ મૂકતાં પહેલાં તેઓશ્રીના કેટલા અંથો છે અને તેમાં શું લખેલું છે તેની માહિતી, તેમને હોવી જોઈએ.

૫ પુષ્ટિશબ્દ પ્રભુના અનુબ્રહ્મના અર્થમાં વપરાયો છે તે આપણે જોયું. આ ભક્તિમાર્ગમાં પ્રભુની કૃપાનું જ અવલંબન કરવામાં આવે છે, અને પ્રભુનોજ આશ્રય રાખવો એવો આ માર્ગનો સિદ્ધાન્ત છે. આ વિચાર વૈદિક છે કે કેમ તેનો આપણે

૧ વિષયાવિષ્ટચિત્તાનાં વિશ્વાવેશઃ સુદૂરતઃ ૨ કામાદિનાં શિથિલત્વે ભક્તિર્નોત્પત્યતે ૩ વેદમાર્ગવિરોધેન યેષાં કરણમણ્વપિ ૪ તે હિ પાશ્વેડિનો જ્ઞેયાઃ ૫ ધર્મમાર્ગ પરિત્યજ્ય છલેનાધર્મવર્તિનઃ ૬ પતંતિ નરકે ઘોરે ૭ ઇન્દ્રિયાશ્ચનિવિનિગ્રાહઃ ૮

વિચાર કરીએ. વેદ, ગીતાણ તથા શ્રીમદ્ભાગવતનાં પ્રમાણોમાં ઉતરતાં પહેલાં એટલું વિદિત કરવાની રજા લઉં છું કે કોઈપણ ધર્મ, કોઈપણ સંપ્રદાય કે કોઈપણ માર્ગ એવો નથી કે જેમાં પોતાના ઇષ્ટદેવની કૃપાનું અવલંબન કરવાનું કર્તવ્ય મનાતું ન હોય. સુસલમાનો અને ખ્રીસ્તીઓ પણ પ્રભુની કૃપાની અપેક્ષા રાખે છે. આપણા આર્યસમાજસ્થ ભાઈઓ પ્રભુનું નિરાકાર સ્વરૂપ માની નિરાકાર પ્રભુની સ્તુતિ અને ઉપાસના કરે છે. આ સંસ્થાના સ્થાપનાર સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ લખેલાં ઋગ્વેદાદિ ભાષ્યભૂમિકા અને સત્યાર્થપ્રકાશમાંથીજ પ્રમાણો આપી પ્રભુની કૃપાનું અવલંબન કરવું એજ જીવનો ધર્મ છે એવો વેદનો સિદ્ધાન્ત છે અને તેજ સિદ્ધાન્ત તેમણે પણ સ્વીકાર્યો છે એવું નિર્ણયકારક રીતે તેમનીજ કબજાતથી બતાવીશું.

૬ ઋગ્વેદાદિ ભા. ભૂ. ના પાને ૧ તૈત્તિરીય આરણ્યકમાંથી મંત્ર આપેલો છે તેનો તરજુમો કરતાં સ્વામીજીએજ લખ્યું છે કે “હે સર્વશક્તિમાન ઇશ્વર! આપની કૃપા, રક્ષા અને સહાયથી અમે પરસ્પર એક બીજાની રક્ષા કરીએ. આપના અનુગ્રહથી અમે સદા આનંદને લોગવીએ. હે કૃપાનિધે ! આપ કૃપા કરી અમને નિરંતર સહાય કરો.”

૭ પુષ્ટિમાર્ગના શરણભાવ સિદ્ધ કરવાના સિદ્ધાન્તની સ્વામીજીએ નિંદા કરી છે; પણ ઉક્ત ગ્રંથનાં પાનાં ૨-૩ જોવાથી જણાશે કે, તેઓ પોતેજ શ્રુતિ તથા ગીતાણ પ્રભુકૃપાનું ઇશ્વરનું શરણ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા જણાવે છે. તેજ પાને પોતે અવલંબન કરવાથીજ આજ્ઞા લખ્યું છે કે ઇશ્વરકૃપાથી આ ભાષ્ય રચું છું. પાને ૪ થે પ્રભુની સ્તુતિ કરતાં કહ્યું છે કે, “હે પ્રભુ ! આ મારો પ્રયત્ન આપની સહાયતાથી સિદ્ધ થાઓ.” યજુર્વેદનો મંત્ર ટાંકી તેના

તરજુમામાં કહ્યું છે કે, “હે પરમકારુણિક પ્રભુ, આપની કૃપાથીજ, જીવમાત્રને વિદ્યા વિજ્ઞાન આપે છે અને પ્રભુની આશ્રયરૂપ છાયાજ મોક્ષનું કારણ છે. તેમની અનાશ્રયરૂપ અછાયા અર્થાત્ અકૃપા જન્મમરણરૂપ ચક્રમાં નાખનારી છે, આવા પરમાત્માની પ્રાપ્તિને માટે સત્યપ્રેમ ભક્તિરૂપી સાધનો વડે અમે પૂજન કરીએ છીએ કે નથી, તેની કૃપા થાય, અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય.” પાને ૧૨મે યજુર્વેદનો મંત્ર છે તેનો એવો અર્થ છે કે, “હે સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વર ! તારી ભક્તિ અને કૃપાથીજ જગત્ માત્ર અમને સર્વદા ઉપદ્રવ વિનાતું થાઓ.” તેજ પાને તેજ વેદનો બીજો મંત્ર છે, તેનો એવો અર્થ છે કે, “હે પ્રભુ, આપની કૃપાવડે સર્વદા જગત્ માત્ર અમને સુખકારક રહે, અને આપની કૃપાથી અમે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરીએ.” તેજ વેદનો પાને ૧૧મે મંત્ર છે તેનો અર્થ સ્વામીજીએ એવો કર્યો છે કે “હે ભગવન કૃપાનિધે, મારું મન આપની કૃપાથી સારા સંકલ્પવાળું થાઓ.” તેજ જગ્યાએ સ્વામીજીએ પ્રભુની કૃપા માગી છે. પાને ૧૪મે વેદ સંબંધી લખતાં સ્વામીજીએ લખ્યું છે કે પ્રભુએ પરમકૃપા કરીને સર્વ મનુષ્યો માટે વેદનો ઉપદેશ કર્યો છે. પાને ૬૮મે શતપથબ્રાહ્મણમાંથી પ્રમાણ સ્વામીજીએ આપેલું છે તેનો તરજુમો કરતાં શરૂઆતમાંજ કહેલું છે કે “હે જગદીશ્વર, આપની કૃપાથી અમારા

પ્રાણ વગેરેનું આરોગ્ય રહો. ” પાન ૮૦ માં યજુર્વેદનો મંત્ર છે, ત્યાં કહ્યું છે કે “ હે સર્વ હુઃખવિનાશક ઇશ્વર, મારા ઉપર કૃપા કરો કે જેથી હું સત્ય ધર્મને યથાવત્ જાણું. ” તેજ પાને તેજ વેદનો બીજો મંત્ર છે તેમાં કહ્યું છે કે, “ સર્વ મનુષ્યોએ ઇશ્વરનીજ સહાયની ઇચ્છા કરવી, કારણ કે તેની સહાયતા વિના સત્ય ધર્મનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી. ” પાને ૮૧ મેં સ્વામીજી લખે છે કે “ ઇશ્વરના પ્રભુનું નિરાકાર સ્વરૂપ અનુગ્રહ ઇચ્છનાર ઉપરજ પરમેશ્વર દયા કરે છે. ” પાન માનનાર સ્વામીજી દયાનંદજી ૧૦૮ માં ઋગ્વેદનો મંત્ર આપ્યો છે તેમાં તરજુમાં લખ્યું છે પણ પ્રભુકૃપાનું અવલંબન કે, “ હે પ્રભો ! મને પરલોકનું મોક્ષાખ્ય પદ તારા કૃપાકટાક્ષ તથા ઇચ્છા વડે પ્રાપ્ત થાઓ. અને સર્વ લોકનું રાજ્ય તથા સુખ મને તારી કૃપાથી પ્રાપ્ત થાઓ. ” પાન ૧૨૩ માં યજુર્વેદનો મંત્ર છે, તેના તરજુમાંના છેલ્લા ભાગમાં લખે છે કે, “ અમારામાં સર્વોત્તમ ગુણ તથા ઐશ્વર્ય આવે એવી અમે પ્રાર્થના કરીએ છીએ. હે ભગવન્ ! કૃપાનિધિ ! અમારી સર્વ ઇચ્છા આપ પૂર્ણ કરો. ” તેજ પાને યજુર્વેદનો મંત્ર છે. ત્યાં કહ્યું છે કે, “ આપના કટાક્ષથીજ મને સારા વિચારો આવે. ” પાને ૧૨૪ મેં સ્વામીજી લખે છે કે “ સર્વથી ઉત્તમ મોક્ષસુખથી તે કુદ્ર ઐહિક સુખોની યાચના મનુષ્યોએ કેવળ ઇશ્વર પાસેથીજ કરવી જોઈએ. પાને ૧૨૬ મેં યજુર્વેદનો મંત્ર છે તેના અર્થમાં લખ્યું છે કે “ જ્યારે યોગી ઇશ્વરમાં પોતાનું મન જોડે છે ત્યારે તેની બુદ્ધિને પરમેશ્વર પોતાની કૃપાવડે પોતાનામાં નિયુક્ત કરી લે છે. ” તેજ પાને યજુર્વેદનો બીજો મંત્ર છે. તે આખા મંત્રનો તરજુમો નીચે પ્રમાણે છે. “ અંતયામી ઇશ્વર યોગીના શુદ્ધ પ્રેમભાવથી પોતાની કૃપાવડે તેને પોતાનામાં યુક્ત કરી સ્વકૃપાધાર વૃત્તિવડે તેના આત્મામાં અનન્ત પ્રકાશ અને દિવ્ય સ્વરૂપનો પ્રકાશ કરે છે: અને સત્યલક્ષિત કરનાર યોગીને મોક્ષનું દાન આપી આનંદમાં રાખે છે. ” પાને ૧૨૮ મેં અથર્વવેદનો મંત્ર છે તેમાં લખ્યું છે કે “ હે પ્રભુ, મારી દશ ઇન્દ્રિયો વગેરે સુખદાતા થઈ રાત્રિદિવસ આપની ઉપાસના કરે અને આપની કૃપાથી યોગ પ્રાપ્ત કરી ક્ષેમને પ્રાપ્ત કરે. ” પાને ૧૫૩ મેં છાન્દોગ્યઉપનિષદનું પ્રમાણ આપ્યું છે. તેના તરજુમાંમાં સ્વામીજી લખે છે કે “ હે પ્રભુ આપ કૃપા કરીને સદા મને આપની પાસે રાખો. ” પાને ૨૪૪ મેં યજુર્વેદનો મંત્ર છે તેનો તરજુમો કરતાં લખ્યું છે કે “ આનંદથી પૂર્ણ પરમેશ્વર જગદીશ્વર સદા તેની કૃપા વડે અમને સહાય થઈ અમારો રક્ષક થાય અને અમે તેની નિત્ય પ્રેમથી લક્ષિત કરીએ. ” સત્યાર્થ પ્રકાશ જોવાથી જણાશે કે ત્યાં પણ મંત્રોના તરજુમાંમાં પ્રભુકૃપાનું અવલંબનજ લખ્યું છે.

૮ ઉપરનાં તમામ પ્રમાણો વેદનાંજ છે એટલુંજ નહીં પણ સ્વામીજીએ પોતાના ગ્રંથમાં આ તમામ પ્રમાણો ટાંક્યાં છે, અને તરજુમાંના શબ્દો ઉપર ટાંક્યાં છે તે પણ સ્વામીજીનાંજ છે. સ્તુતિ કરતાં દરેક સ્થળે જીવે પ્રભુની કૃપા માગી છે. સ્વામીજી પોતાના માટે પણ પ્રભુની કૃપાજ માગે છે. પ્રભુની કૃપા વિના પ્રભુની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી,

અને પ્રભુ પોતેજ સ્વસામર્થ્યથી પોતાના સ્વરૂપનું દાન ઉત્તમાધિકારી જીવને આપે છે. એ સિદ્ધાન્ત ઉપર વેદ તથા ગીતાનાં પ્રમાણો હવે પછી વિસ્તારથી લખાશે.

૯ હવે પ્રભુની કૃપાનું અવલંબન કરવાની જેવી આજ્ઞા વેદમાં કરી છે તેવીજ શ્રુતિ (ઉપનિષદો)માં પણ ઘણે સ્થળે કરવામાં આવી છે. આવાં અનેક ઉપનિષદનાં પ્રમાણો. પ્રમાણો પ્રભુની કૃપાનો આશ્રય રાખવાથીજ શ્રેષ્ઠ ફળ પ્રાપ્ત થવાનો સિદ્ધાન્ત નિઃસિદ્ધિઘપણે પ્રતિપાદન કરે છે.

૧૦ ગીતાના અધ્યાય ૧૦ માં શ્રીકૃષ્ણે* કહ્યું છે કે જેઓ મારામાં નિરંતર ચિત્ત રાખી મારી ભક્તિ કરે છે તેઓને હું બુદ્ધિયોગ આપું છું, અને તે યોગવડે તેઓ મને પ્રાપ્ત થાય છે. આવા મારા પરમભક્તોના ઉપર ^૧અનુગ્રહ કરવા જ્ઞાનરૂપી દીવાવડે તેમના અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો નાશ કરું છું. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે પ્રભુની જ્યારે કૃપા થાય ત્યારેજ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય અને અજ્ઞાન નષ્ટ થાય. અધ્યાય ૧૮ શ્લોક ૫૬ માં કહ્યું છે કે તમામ કર્મો કરતાં છતાં પણ મારો સારી રીતે આશ્રય કરનાર **મારી રૂપાથી** શાશ્વત અને અવ્યયપદ પ્રાપ્ત કરે છે. તેજ અધ્યાયના શ્લોક ૫૮ માં કહ્યું છે કે મારામાં ચિત્ત રાખનાર **મારી કૃપાથી** તમામ લયને તરી જાય છે.

૧૧ વેદ, ઉપનિષદો અને ગીતાજી જે સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કરે છે તે જ સિદ્ધાન્ત શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ વિસ્તારથી દૃષ્ટાંતો સાથે પ્રતિપાદન કરવામાં ભાગવતનાં પ્રમાણો. આવેલો છે તેની પુષ્ટિમાં શ્રીભાગવતનાં થોડાં પ્રમાણો તરફ આ સ્થળે લક્ષ્ય ખેંચીશું. “ભાગવત^૩ ધર્મોનાં સેવનથી પ્રસન્ન થઈ પ્રભુ શરણાગતને પોતાનાં સ્વરૂપનું દાન કરે છે.” ૧૧-૨-૩૧ “પ્રભુને પ્રસન્ન કરી તેની કૃપા મેળવવી એજ સારી રીતે સેવેલા ધર્મોનો ઉદ્દેશ છે.” નારદને પ્રભુએ દર્શન આપી આજ્ઞા કરી હતી કે “મારા અનુગ્રહથી” હમેશાં તારી સ્મૃતિ કાયમ રહેશે. ભગવાને બ્રહ્માજીને કહ્યું છે કે મારી સ્તુતિ કરવાથી તથા તપ કરવાથી તમને જે વૃત્તિ થઈ છે તે મારા અનુગ્રહથીજ થઈ છે એવો નિશ્ચય રાખો-આવાં ઘણાં પ્રમાણો છે. નિષ્કામ અને અનન્ય ભક્તિના મથાળાં નીચે તમામ પ્રમાણો આપવાનાં છે તેથી અહીં ઉપરનાં થોડાં પ્રમાણોજ આપવામાં આવ્યાં છે.

૧૨ ઉપર જે હકીકત દ્વંદ્વામાં વિદિત કરી છે તે ઉપરથી જણાશે કે વેદ સર્વ સામર્થ્યવાન પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ભગવાનની કૃપાનું અવલંબન કરવા જીવને પુનઃપુનઃ આજ્ઞા કરે છે. ઉપનિષદો પણ તેવીજ આજ્ઞા કરે છે. ગીતાજીમાં તેવીજ આજ્ઞા છે. વેદ,

૧. “ધાતુઃ પ્રસાદાત્ ।” “પ્રસાદાદ્ બ્રહ્મણસ્તસ્ય વિષ્ણોરદ્ભુતકર્મણઃ ।” “યોગેશ્વર્ય ચ કૈવલ્યં જાયતે યત્પ્રસાદતઃ ।” “યમેવૈષ વૃણતે તેન લભ્યસ્તસ્યૈષ આત્મા વિવૃણતે તન્ સ્વામ્ ॥ ૨. “તેષામેવાનુકંપાર્થમ્ ”

* શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ છે અને પ્રાકૃત મનુષ્ય અગર મહાત્મા નર નથી એવું યોગ્ય સ્થળે કહેવાશે.

૧. મત્પ્રસાદાત્ ॥ ૨. પ્રવન્નાય દાસ્યત્યાત્માનમજઃ ૩. સ્વનુષ્ટિતસ્ય ધર્મસ્ય સંસિદ્ધિર્હૃતિોષણમ્ ।

ઉપનિષદો અને ગીતા જે કહે છે તેજ શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ કહ્યું છે. આ તમામ ગ્રંથોમાં જે આજ્ઞા કરી છે તેજ આજ્ઞા શ્રીવદ્ભાગ્યાર્યજીએ પણ કરી છે. આ ઉપરથી સહજ જણાશે કે પુષ્ટિનો ખોટો અર્થ કરી આ માર્ગ ઉપર જે આક્ષેપ મૂકવામાં આવ્યો છે તે કેવળ પાયા વિનાનો અને ભૂલ ખવરાવનારો છે. સત્યનુંજ અવલંબન કરવાનો, સત્યનુંજ પ્રતિપાદન કરવાનો, આર્યભૂમિનું અને વેદના સનાતનધર્મનું અભિમાન રાખવાનો દાવો રાખનાર તથા આર્યભૂમિની દરેક રીતે ઉન્નતિ ઇચ્છનાર, વિદ્વાન્ આર્યનરો પણ પોતાની બુદ્ધિનો સદુપયોગ કર્યા વિના અને ગ્રંથો વાંચ્યા સિવાય વિવેકહીન માણસોની માફક ખોટા આક્ષેપો મૂકી માણસોનું મન વેદના ખરા અને ઉત્તમ માર્ગથી ભ્રષ્ટ કરવાનું ઉચિત ધારે એ ખરેખર શોચનીય છે.

પ્રકરણ ૨ જી.

શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ છે.

૧૩ પુષ્ટિભક્તિ-શુદ્ધાદ્વૈત-પ્રહ્લવાદમાં પરબ્રહ્મ-પરમાત્મા પૂર્ણપુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની અનન્ય ભક્તિ નિષ્કામ રહી (કોઈ પણ જાતના ફળની પરમાત્મા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ઇચ્છા રાખ્યા વિના) કરવી એવી શ્રીવદ્ભાગ્યાર્યજીએ પોતાના ગ્રંથોમાં પુનઃ પુનઃ આજ્ઞા કરી છે. જ્ઞાન તથા વૈદિક ક્રિયાઓના ફળદાતા પોતેજ છે, શુભોથી અતીત છે, વેદના નિયંત્રતા છે, વેદનો ઉદ્ભવ તેમનામાંથીજ છે અને સર્વસામર્થ્યવાન છે તેથી ઉત્તમાધિકારીએ કેવળ પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણનુંજ અવલંબન કરવું, તેમનોજ આશ્રય કરવો, તેમનાં માહાત્મ્યનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, તેમનાજ શરણે જવું, તેમનીજ કૃપા મેળવવાની આકાંક્ષા રાખવી, તેમને પ્રસન્ન કરવામાં કર્તવ્ય માનવું આવો આ માર્ગનો સિદ્ધાન્ત છે. આ સિદ્ધાન્ત શ્રુતિ ગીતાજી વગેરે જે ગ્રંથોને વેદનું અવલંબન કરનારા પ્રમાણ તરીકે માને છે તે તમામ ગ્રંથોથી પ્રતિપાદિત છે એવું પછીથી જતાવવામાં આવશે. આ સ્થળે તો શ્રીવદ્ભાગ્યાર્યજીએ શ્રીકૃષ્ણને પરબ્રહ્મ અને સેવ્ય માન્યા છે તેની પુષ્ટિમાં તેમના ગ્રંથોમાંથી થોડાં પ્રમાણો આપવામાં આવશે. નિબંધના પહેલાજ શ્લોકમાં તેઓશ્રીએ લખ્યું છે કે, “અદ્ભુત^૧ અપ્રાકૃત અલૌકિક જેનાં કર્મો છે એવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને નમન કરું છું, કે જે ભગવાનમાંથી જગત્નો આવિર્ભાવ થાય છે, અને જે ભગવાન રૂપનામનાં ભેદ કરી રમણ કરે છે.” શ્રીજગન્નાથજીના વચનામૃતનો હવાલો આપી તેજ ગ્રંથના ત્રીજા ને ચોથા શ્લોકમાં કહે છે કે “દેવકીપુત્ર શ્રીકૃષ્ણજ સેવ્ય છે. તેના નામનો ઉચ્ચાર કરવો એજ મંત્ર છે; અને તેની સેવા કરવી એજ કર્મ છે; તેણે ગાયેલી ગીતા તેજ શાસ્ત્ર છે.”

તેજ અંત્યમાં પોતે આજ્ઞા કરી છે કે “આદિમૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણ સેવ્ય છે.” અને ત્યાંજ કહ્યું છે કે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનીજ ભક્તિ કરવાથી નિર્ગુણા મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ અંત્યના શ્લોક ૧૮, ૧૯, ૨૦માં કહ્યું છે કે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરેલ હોય અને પ્રાજ્ઞ હોય તેમ છતાં જો શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ ન કરે તો તેવા કર્મને વશ થયેલા પુરુષોને જન્મમરણનો ફેરો કદી ટળતો નથી. જ્ઞાનની પરાદશા સર્વજ્ઞ હોય તો પ્રાપ્ત કરી ગણાય. કર્મની પરાદશા ચિત્તમાં આનંદ અને શાન્તિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારેજ પ્રાપ્ત થઈ ગણાય. અને “ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પ્રસન્ન થાય તોજ ભક્તિની પરાદશા પ્રાપ્ત કરી ગણાય.” “જો ભક્તિભાવવડે શ્રીકૃષ્ણની સેવા (ભક્તિ) કરવામાં આવે તો આ કલિકાલ પણ ફલદાયી નિવડે છે.

૧૪ શ્રીમહાપ્રભુએ કૃષ્ણદેવરાજને યોધ આપતાં આજ્ઞા કરી હતી કે “શ્રીકૃષ્ણનીજ સદા સેવા કરવી અને અન્યાશ્રય કરવો નહિ.” યોગની વ્યાખ્યા આપતાં તેઓશ્રીએ કહ્યું છે કે “પ્રભુનું અવલંબન કરવું તેનું નામજ યોગ છે.

૧૫ શ્રીસુખોદિનીમાં કહ્યું છે કે સ્ત્રીશૂદ્રો વગેરે જેઓ શાસ્ત્ર ભણ્યા ન હોય તેવાઓનો “ઉદ્ધાર^૧ કરનાર શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમજ છે. અન્ય સ્થળોએ પણ શ્રીમહાપ્રભુએ કહ્યું છે કે ધર્મમાર્ગમાં રહી હમેશાં શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ કરવી. જ્ઞાન વગેરે તમામ સાધનો પ્રભુના અધીન છે અને તેનું ફળ આપનાર પણ પ્રભુજ છે. મારે તેવા સાધનોમાં વિશ્વાસ નહિ રાખતાં હાહ્યા પુરુષે પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણનુંજ અવલંબન કરી તેને ભજવા. પોતપોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે નિષ્કામપણે પ્રભુની સેવા કરવાથીજ પ્રભુનાં દર્શન થઈ શકે છે. બીજાં કોઈ સાધનોથી પ્રભુનાં દર્શન થઈ શકતાંજ નથી.

૧૬ સિદ્ધાન્તમુક્તાવલિનામના અંત્યમાં કહ્યું છે કે, “પરં બ્રહ્મ તુ કૃષ્ણો હિ” શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ છે એ નક્કી છે. મારે તેવા પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણની સેવા સદા કરવી. પ્રભુમાં અહર્નિશ પોતાનું ચિત્ત તહીન રાખવું એ સેવા છે. સેવા ત્રણ પ્રકારની છે. શરીરથી થાય તે તનુજ, દ્રવ્યથી થાય તે વિત્તજ, અને મન તહીન થાય તે માનસી સેવા છે. આ ત્રણે સેવામાં માનસી સેવાને શ્રીમહાપ્રભુએ ઉત્તમ કહી છે. તનુજ અને વિત્તજ સેવા કરવાથી માનસી સેવા સિદ્ધ થઈ શકે છે. વૈષ્ણવોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ માનસી સેવા સિદ્ધ કરવાનો હોવો જોઈએ. શ્રીગીતાજીમાં શ્રીકૃષ્ણે ઘણી જગ્યાએ મારામાંજ ચિત્ત રાખ, મારામાંજ ભુદ્ધિ રાખ, મારોજ આશ્રય કર એવી જે આજ્ઞા કરી છે તે શ્રીમહાપ્રભુની ભાષામાં માનસી સેવાજ છે. આ સેવા સિદ્ધ થાય એ ભક્તિની પરાદશા છે.

૧૭ પોડશ અંત્યમાં બીજા સ્થળે શ્રીમહાપ્રભુએ નીચે પ્રમાણે પોતાના વિચાર જણાવ્યા છે. અહંતામમતાત્મક સંસારમાંથી આસક્તિ દૂર કરી “શ્રીકૃષ્ણનુંજ સારી રીતે ચિંતન કરવું.” જગત, અક્ષરબ્રહ્મ, પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ શ્રીગંગાજીનું દષ્ટાંત આપી જણાવી

૧ રૂપનામવિમેદેન જગત્ કીલ્લતિ યો યતઃ । ૨ આદિમૂર્તિઃ કૃષ્ણ એવ સેવ્યઃ । ૩ મક્તિનિષ્ઠા તદા જ્ઞેયા યદા કૃષ્ણઃ પ્રસીદતિ । ૪ કૃષ્ણચેત્સેવ્યતે ભક્ત્યા કલિસ્તસ્ય ફલાય હિ । ૫ સેવ્યઃ શ્રીરમણઃ સદા । ૬ ભગવદવલંબનં યોગઃ । ૭ ઉદ્ધારકઃ કૃષ્ણઃ પુરુષોત્તમ એવ ।

આજ્ઞા કરી છે કે બ્રહ્મવાદનું અવલંબન કરી, “શ્રીકૃષ્ણમાં ચિત્ત રાખવું.” ચતુઃલોકીમાં કહ્યું છે કે, “સદા સર્વદા તમામ ભાવ વડે શ્રીકૃષ્ણનું ભજન કરવું” અને એજ પોતાનો ધર્મ છે. જો આપણા હૃદયમાં શ્રીગોકુલાધીશ શ્રીકૃષ્ણને ધારણ કર્યા હોય તો પછી લૌકિક કે વૈદિકનું અવલંબન કરવાનું શું પ્રયોજન છે? માટે પ્રભુનું ભજન અને સ્મરણ સદા કર્યા કરવું. નવરત્નનામના ગ્રંથમાં આજ્ઞા કરી છે કે સર્વભાવવડે “મહાર્ણ શરણુ શ્રીકૃષ્ણ છે” એવો અહર્નિશ ઉચ્ચાર કરવો. કૃષ્ણાશ્રયનામના ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે “આ કલિકાલમાં કૃષ્ણજ મારી ગતિ છે.” શ્રીકૃષ્ણને તેજ ગ્રંથમાં શરણુ આવેલાઓનો ઉદ્ધાર કરવાવાળા કહેલા છે અને પરબ્રહ્મ કૃષ્ણને લૈકિક પ્રભુના જેવા કદિ નહીં માનવા એવી આજ્ઞા કરેલી છે. તમામ દેવો પ્રકૃતિનાં ગુણોમાંથી થયા છે. માટે “પ્રાકૃતાઃ” છે, અક્ષર બ્રહ્મમાં ગણિતાનંદ છે; “ગણિતાનન્દકં વૃહત્” સદાનંદ સર્વાનંદ તો પરબ્રહ્મ કૃષ્ણજ છે.

૧૮ ઉપરના શ્રીમહાપ્રભુજીનાજ ગ્રંથોનાં ઘણાં પ્રમાણો પૈકીનાં થોડાં ટાંકેલાં પ્રમાણોથી સહજ જણાશે કે પુષ્ટિમાર્ગમાં શ્રીકૃષ્ણને પરબ્રહ્મ-પરમાત્મા-ભગવાન માનવામાં આવ્યા છે. અને કેવળ પરબ્રહ્મનીજ ભક્તિ કરવાનો સિદ્ધાન્ત હોવાથી શ્રીકૃષ્ણનેજ સેવ્ય માનવામાં આવ્યા છે. પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણનીજ ભક્તિને અનન્ય-અવ્યાસચારણી કહી છે. શ્રીકૃષ્ણ સિવાય બીજાના આશ્રયને અન્યાશ્રય કહેલ છે.

૧૯ હવે શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ છે એમાં શ્રુતિ, ગીતાજી વગેરે ગ્રંથોનાં પ્રમાણો લખાશે.

૨૦ શ્રુતિ તથા ગીતા વગેરે આર્યભૂમના સનાતન ગ્રંથોને પ્રમાણ તરીકે નહીં માનનારા ખટકે તેનો દ્રોહ કરનારા ઐહિક તથા ખ્રીસ્તિ ધર્મ વગેરેના કેટલાક અનુયાયી-ઓએ શ્રીકૃષ્ણને જૂદાજ રૂપમાં આલેખ્યા છે. તેવા વિચારના માણસો સાથે શ્રીકૃષ્ણના પરબ્રહ્મસ્વરૂપના સવાલની ચર્ચામાં ઉતરવાનો મારો ઉદ્દેશ નથી કારણ કે એવી ચર્ચાનું કશું ફળ નથી. જેઓ શ્રુતિને તથા ગીતાને પ્રમાણ તરીકે માને છે તેમની સમક્ષ ગ્રંથ-પ્રતિપાદિત સિદ્ધાન્તો મુકવાનો આ લેખનો ઉદ્દેશ છે. ઉપનિષદોને વેદાંત કહેવામાં આવે છે. વેદાંતમાં અપૂર્વ જ્ઞાન સમાયલું હોવાથી યુરોપીયન લેખકો પણ તેની એક અવાજે પ્રશંસા કરે છે. કેટલાક તો એવો અભિપ્રાય જણાવે છે કે અવસાન વખતે વેદાંતમાં સમાએલ જ્ઞાન દિલાસાનું ખરું અને ઉત્તમ સાધન છે. બૃહદારણ્યકઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે ચારે વેદો, ઉપનિષદો, સૂત્રો, ઇતિહાસ અને પુરાણ વગેરે સર્વ ભગવાનનાં નિઃશ્વાસ સ્વરૂપ છે, અને મુક્તિકોપનિષદમાં વેદ પ્રભુના નિઃશ્વાસ રૂપ હોવાનું કહી એવી આજ્ઞા કરી છે કે જેમ તલમાં તેલ છે તેમ “વેદે વેદાન્તઃ સુપ્રતિષ્ઠિતઃ” તેમ વેદમાં વેદાન્ત રહેલ છે.

૨૧ મહાનારાયણોપનિષદમાં કહ્યું છે કે—“સર્વાત્મક પરબ્રહ્મનું વેદમાં કેટલીક જગાએ સાકાર તરીકે અને કેટલીક જગાએ નિરાકાર તરીકે મહાનારાયણ ઉપનિષદ. વર્ણન કરવામાં કોઈ પણ જાતનો વિરોધ નથી. “જ્યારે ૨ અનેક પ્રકારના વિચિત્ર અને અનેક શક્તિવાળા પરબ્રહ્મના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તના સાકાર અને નિરાકાર સ્વરૂપના વેદમાં કરેલા વર્ણનમાં

કશેા વિરોધ જણાતો નથી. ” પરબ્રહ્મના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન હોય તોજ એવા વર્ણનમાં ઘણો વિરોધ જણાય છે. સર્વ રીતે પરિપૂર્ણ અને અદ્વૈત પરમાનન્દ લક્ષણવાળા પરબ્રહ્મ માટે શી વાત કરવી ? જે સર્વપરિપૂર્ણ બ્રહ્મનું સાકાર સ્વરૂપ હોયજ નાહ અને કેવળ નિરાકારજ હોય એમ માનવામાં આવે તો “આકાશની માફક પરબ્રહ્મમાં પણ જડતાનો દોષ આવે ” આ પ્રમાણે વિચાર જણાવી આ ઉપનિષદમાં એવી આજ્ઞા કરી છે કે “ પરબ્રહ્મ સાકાર અને નિરાકાર બન્ને છે. ”

હવે પરબ્રહ્મના સાકાર અને નિરાકાર સ્વરૂપ વિષે ઉપર પ્રમાણે વિચાર જણાવતાં આ ઉપનિષદમાં શ્રીરામકૃષ્ણાદિ અવતારો માટે પણ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે. રામકૃષ્ણાદિ અવતારોમાં અદ્વૈત અને પરમાનન્દ લક્ષણરૂપ પરબ્રહ્મનું પરમતત્ત્વ પરમવિલક્ષણ અનુસ્યુત છે એવું સર્વત્ર કહેલ છે. ”૩

૨૨ આ ઉપનિષદમાં શ્રીકૃષ્ણને વસુદેવના પુત્ર, દેવકીના પુત્ર, ગોપીજનવલ્લભ, ગોપાલચંદ્રામણિ, રુકિમણીવલ્લભ વગેરે નામોથી વર્ણવેલા છે અને આ કૃષ્ણનેજ શ્રુતિ પરબ્રહ્મ કહે છે.

૨૩ હવે ગોપાલપૂર્વતાપનીય ઉપનિષદનાં પ્રમાણે તરફ સુર વાંચકોનું લક્ષ્ય ખેંચવામાં આવે છે. આ ઉપનિષદના શરૂઆતના ભાગમાંજ આ ગોપાલપૂર્વતાપનીય ઉપનિષદ. મંત્ર આપવામાં આવ્યો છે. “ સત્ચિદાનન્દરૂપ, વેદાન્તથી જણાય તેવા શુરૂપ, બુદ્ધિના સાક્ષી અને જેને કર્મ કરવા છતાં શ્રમ પડતો નથી એવા શ્રીકૃષ્ણને નમું છું. ” આ જગ્યાએ શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ સાચ્ચિદાનન્દ કહ્યું છે.

૨૪ વળી આ ઉપનિષદ જોવાથી જણાશે કે મુનિઓએ બ્રહ્માણને નીચેના પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા. “ શ્રેષ્ઠ દેવ કોણ છે ? મૃત્યુ કોનાથી બીએ છે ? ઉકોતું વિજ્ઞાન થવાથી તમામનું વિજ્ઞાન થાય છે ? ”

૧ તસ્માત્પરબ્રહ્મણઃ પરમાર્થતઃ સાકારનિરાકારૌ સ્વભાવાસિદ્ધૌ ।

૨ અથ ચ રામકૃષ્ણાદ્યવતારેષ્વદ્વૈતપરમાનન્દલક્ષણપરબ્રહ્મણઃ પરમતત્ત્વપરમવિભવાનુસંધાનં સ્વાયત્ત્વેન શ્રયતે સર્વત્ર ।

૩ આ ઉપનિષદમાં સંખ્યાબંધ મંત્રો આપેલા છે, તેમાંથી પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણને લગતા ટાંકવામાં આવે છે. “ કૃષ્ણાય નમઃ ” “ દામોદરાય નમઃ ” “ કૃષ્ણાય ગોવિન્દાય નમઃ ” “ ગોપીજનવલ્લભાય સ્વાહા ” “ કૃષ્ણાય ગોપાલચંદ્રામણયે સ્વાહા ” “ નમો મગવતે રુકિમણીવલ્લભાય સ્વાહા ”. ત્યાંજ કહ્યું છે કે “ હે દેવકીસુત ” “ હે ગોવિન્દ ” “ હે વાસુદેવ ” “ હે જગત્પતે ” એવા તમે શ્રીકૃષ્ણને હું શરણે આવ્યો છું. “ કૃષ્ણ ત્વામહં શરણગતઃ ” આગળ જતાં “ કેશવાય નમઃ ” વગેરે અનેક મંત્રો આપી શ્રીકૃષ્ણને વેણુવગાયત્રીનો મંત્ર આપ્યો છે. ત્યારપછી કૌસ્તુભ, વનમાલા, શ્રીવત્સ, સુદર્શન, શંખ ચક્રાદિ વિષે કહી “ કૌસ્તુભાય નમઃ ” વગેરે મંત્રો આપેલા છે. અને નીચેના મંત્ર પણ ત્યાંજ આપવામાં આવેલો છે. “ નમઃ કૃષ્ણાય દેવકીપુત્રાય વાસુદેવાય નિર્ભલચ્છદનાય સર્વલોકાધિપતયે સર્વજગન્મોહનાય વિષ્ણવે કામિતાર્થદાય. ”

૪ સત્ચિદાનન્દરૂપાય કૃષ્ણાયઋષ્ટકર્મણે નમોવેદાન્તબેદાય ગુરવે બુદ્ધિસાક્ષિણે ॥ ૫ કઃ પરમોદેવઃ ॥

૬ કુતો મૃત્યુર્ભિમેતિ ॥ ૭ કસ્ય વિજ્ઞાનેનાસ્વિલં વિજ્ઞાતં ભવતિ ॥

* વેદમાં પણ પરબ્રહ્મ પરમાત્માને શુરૂ કહ્યા છે. અને વેદનાં જ્ઞાનનો પરમાત્માએજ પ્રકાશ કર્યો છે તેથી તેમને વેદશુરૂ કહે તે સ્વાભાવિક છે.

તેના ઉત્તરમાં પ્રહ્લાદએ જે કહ્યું છે તે ખાસ લક્ષમાં રાખવા જેવું છે. ત્રણે પ્રશ્નોના ત્રણે ઉત્તર નીચે પ્રમાણે આપેલા છે:—^૧કૃષ્ણ પરમ દૈવત છે એ નિશ્ચય છે. ^૨ગોવિન્દથી મૃત્યુ ભય પામે છે. ^૩ગોપીજનવલ્લભ (શ્રીકૃષ્ણ)નું જ્ઞાન થવાથી તમામનું જ્ઞાન થવાથી તમામનું જ્ઞાન થઈ જાય છે.

ઉપરના ઉત્તર આખ્યા પછી મુનિઓએ નીચેના પ્રશ્નો પૂછ્યા છે:—કૃષ્ણ કોણ ? ગોવિન્દ કોણ ? ગોપીજનવલ્લભ કોણ ? આ પ્રશ્નોનો જવાબ પ્રહ્લાદએ એવી રીતે આપ્યો છે કે પાપનો નાશ કરનાર ઇંદ્રિયો અગર વાણી અને ભૂમિ તથા વેદથી જણાયેલ ગોપીજનોની વિદ્યા અને કલાનો પ્રેરક, અને તેમની (શ્રીકૃષ્ણની) વૈષ્ણવી માયા આ તમામ પરબ્રહ્મ રૂપ છે. આવા પરબ્રહ્મ કૃષ્ણનું જે ધ્યાન કરે છે, જે તેના આનન્દનો અનુભવ કરે છે અને તેની ‘ જે ષક્તિ (સેવા) કરે તે પુરૂષ અમર થાય છે.’

૨૫ ત્યાર પછી મુનિઓએ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનાં રૂપ વિગેરે સંબંધી પ્રશ્ન પૂછ્યા છે. તેના ઉત્તરમાં પ્રહ્લાદ કહે છે કે તેમની કાન્તિ વાદળાંના જેવી છે. તેઓ ગોપના વંશને ધારણ કરવાવાળા છે. સારા કમળ જેવાં તેમનાં નેત્રો છે. વિજયીના જેવો રંગ છે. વિજયીના જેવાં વસ્ત્ર તેઓ ધારણ કરે છે “વૈદ્યુતામ્બરમ્” જ્ઞાનમુદ્રાથી ઢંકાયેલા છે, વન-માલા ધારણ કરે છે; ઇશ્વર છે, ગોવાળીઆઓ તેમની સ્ત્રીઓ અને ગાયોથી વિંટાયેલા છે. દિવ્ય અલંકાર ધારણ કરે છે. શ્રી જમુનાજીના જલના તરંગો સાથે રહેલ વાયુથી સેવાયેલા છે. આવા પ્રકારનું શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. આ સ્વરૂપનું ચિંતન કરનાર સંસારનાં જન્મમરણના બંધનમાંથી મુક્ત થાય છે.

૨૬ વળી આ ઉપનિષદમાં આજ્ઞા કરી છે કે—“શ્રીકૃષ્ણગોવિન્દ ગોપીજનવલ્લભ” એવાં નામોનો જપ કરવાથી તદ્રૂપ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે અને આવાં નામોનો જપ કરનાર પરમાત્માની ગતિને પામે છે. એવા મનુષ્યની બીજી ગાત થતી નથી. શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું ભજન કરવું એનું જ નામ ભક્તિ છે. અને આ લોકની તથા પરલોકની ઉપાધિનો કેવળ ત્યાગ કરી પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણમાં મન તક્ષીન રાખવું તેનું નામ ભજન છે. પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણનું વેદ જાણનારા બ્રાહ્મણો અનેક પ્રકારે ભજન કરે છે, અને તેમનું ગોવિન્દરૂપે ઘણાઓ અનેક પ્રકારે આરાધન કરે છે. એ ગોપીજન-વલ્લભ શ્રીકૃષ્ણ ભુવનોને ધારણ કરે છે. પરબ્રહ્મ ^૪શ્રીકૃષ્ણ અદ્વિતીય છે. આખા જગતને નિયમમાં રાખનાર છે સર્વવ્યાપક છે. સ્તુતિ કરવા લાયક છે. એકજ હોવા છતાં બહુ પ્રકારે તે જણાય છે. આવા ^૫કૃષ્ણને જે ડાહ્યા પુરૂષો ભજે છે તેમને શાશ્વતી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, બીજાને તેવી સિદ્ધિ થતી નથી. એવા પુરૂષોનેજ શાશ્વત સુખ પ્રાપ્ત થાય

૧ કૃષ્ણો વૈ પરમદૈવતમ્ ॥ ૨ ગોવિન્દાન્મૃત્યુર્ભિમેતિ ॥ ૩ ગોપીજનવલ્લભજ્ઞાનેનૈતાદ્વિજ્ઞાતં ભવતિ ॥

૪ યો ધ્યાયતિ રસતિ ભજતિ સોઽમૃતોભવતિ ॥

૫ એકો વર્ણી સર્વગઃ કૃષ્ણ ઈજ્ય એકોપિ સન્વહુધા યો વિભાતિ ॥

૬ તં પીઠં યેઽનુભજન્તિ ધીરાસ્તેષાં સિદ્ધિઃ શાશ્વતી નેતરેષામ્ ॥

છે, બીજાને નહીં. જેઓ નિષ્કામપણે આ કૃષ્ણ પરમાત્માનું સદા યજ્ઞન કરે છે તેઓને ગોપરૂપ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પોતાના પદનો પ્રકાશ કરે છે. જે કૃષ્ણ^૧ પરમાત્મા પ્રથમ બ્રહ્માને સુજે છે અને જે બ્રહ્માને વિદ્યા આપે છે તે આત્મબુદ્ધિને પ્રકાશ કરનાર શ્રીકૃષ્ણના શરણમાં મોક્ષની ઇચ્છા રાખનારે જવું.

૨૭ ઉપર પ્રમાણે આજ્ઞા કરી શ્રીકૃષ્ણના “વિશ્વરૂપ” “વિશ્વેશ્વર” “ગોવિંદ” “પરમાનંદરૂપવાળા” “ગોપીનાથ” “કમલ્લાપતિ” “અદ્વિતીય” વિગેરે નામોના મંત્રોના ઉચ્ચાર કરી શ્રીકૃષ્ણને નમન કરવાનું લખ્યું છે, અને છેવટના ભાગમાં કહ્યું છે કે “હું પરમાનંદ, હું પરમેશ્વર, આધિવ્યાધિરૂપી સર્પથી ડંખાયેલો એવો જે હું તેનો કૃપા કરી ઉદ્ધાર કરો, હું કૃષ્ણ, હું રુક્મિણિકાન્ત, હું ગોપીજનમનોહર, સંસારસાગરમાં ડુબેલો એવો જે હું તેનો ઉદ્ધાર કરો. હું કેશવ, હું કલેશને હણવાવાળા નારાયણ, હું જનાર્દન, હું ગોવિંદ, હું માધવ ! મારો ઉદ્ધાર કરો.” છેલ્લા ભાગમાં કહ્યું છે કે “શ્રીકૃષ્ણ પરમદેવ છે. માટે તેનું ધ્યાન કરો. તેનું યજ્ઞન કરો અને તેનું ભજન કરો.” આ પ્રમાણે શ્રુતિ પુનઃ પુનઃ આજ્ઞા કરે છે.

૨૮ હવે કૃષ્ણોપનિષદ તરફ લક્ષ ઝેંચવામાં આવે છે. આ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે દેવતાઓ પરબ્રહ્મ ભગવાન પાસે ગયા, અને એમ કહ્યું કે અમે કૃષ્ણોપનિષદ. ભૂમિ ઉપર જન્મ લેવાને ખુશી નથી, કારણ કે તેવો અવતાર નિંદ્ય છે, તોપણ અવતાર લેવાની આપની આજ્ઞા છે તો તે માથે ચડાવી અવતાર લઈશું. પણ અમો આપના અંગસ્પર્શ વિનાનો બીજો દેહ ધારણ કરીશું નહીં માટે કૃપા કરી અમને ગોપ તથા ગોપની સ્ત્રી કરો. કે જેથી આપના અંગનો હંમેશાં સ્પર્શ અમને થાય. આત્મ દેવતાઓનું વચન સાંભળી, ભક્તવત્સલ અને ભક્ત-પરાધીન પ્રભુએ તેમને એવું વરદાન આપ્યું કે “ભલે તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે હું અંગસંગ કરીશ.”

૨૯ આગળ ચાલતાં આ ઉપનિષદમાં લખ્યું છે કે—“આ પ્રમાણે વરદાન મળવાથી દેવતાઓ કૃતાર્થ થયા. પ્રભુનું સ્વરૂપ પરમાનંદરૂપ છે. એ પરમાનંદ નંદરૂપે પ્રગટ થયા. મુક્તિ એ પ્રભુની ગેહિની (ગૃહ) છે. તે યશોદારૂપે પ્રગટ થઈ. પ્રભુ સખધીની વિદ્યા (બ્રહ્મવિદ્યા) દેવકી રૂપે પ્રગટ થઈ. વેદ વસુદેવરૂપે પ્રગટ થયા, વેદની રૂચાઓ ગોપીઓ અને ગાયો થઈ. અને બ્રહ્માણ, વિષ્ણુ તથા રૂદ્ર જેવા મુખ્ય દેવતાઓને હંમેશાં પોતાનો (પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણનો) અંગસંગ રહે તે કારણથી બ્રહ્માણ લાકડી થયા. ભગવાન હાથમાં જે વાંસળી ધારણ કરે છે તે રૂદ્રનું રૂપ છે. રૂદ્ર પણ એ મુખ્ય દેવતા હોવાથી પ્રભુનો હંમેશાં અંગસંગ રહે આ હેતુથી વેણુ ધારણ કરી. ઇંદ્ર શૃંગ બન્યા, દેવતાઓ ભગવાનના મિત્ર બન્યા, વૈકુંઠ એ ગોકુલવન થયું, અને વૈકુંઠમાં રહેનારા તપસ્વીજનો વ્રજનાં વૃક્ષો બન્યાં. લોભ ક્રોધાદિ રિપુઓ દૈત્યો બન્યા અને પોતાની ઇચ્છા વડેજ દેહ ધારણ કરનારા શ્રી હરિ સાક્ષાત્ ગોપરૂપ થયા. શેષનાગે બલરામનો અવતાર લીધો અને

પરબ્રહ્મના પ્રાકટ્ય સાથે વેદની ઋચાઓ (મંત્રો) ૧૬૧૦૮ સ્ત્રીઓ થઈ. રોહિણી દયાનો અવતાર હતો. સત્યભામા અહિંસાનો, સુદામા શમનો અવતાર હતા. સત્યનો અવતાર અકુર અને હમનો અવતાર ઉદ્ધવજી હતા. ભગવાન જે શંખને ધારણ કરે છે તે વિષ્ણુ લક્ષ્મી છે. મહેશ્વર પ્રભુનું ખડ્ગ થયા. ” પરબ્રહ્મને શ્રીકૃષ્ણ તરીકે પ્રકટ થવાના કારણ વિષે ઉપનિષદમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે “ તેમણે શત્રુઓનો સંહાર કરવા, સાધુના રક્ષણ માટે પ્રાણીમાત્ર ઉપર કૃપા કરવા અને પોતાના પુત્રરૂપ ધર્મનું રક્ષણ કરવા શ્રીકૃષ્ણ રૂપે અવતાર ધારણ કર્યો. ” વળી કહે છે કે “ પ્રભુ હાથમાં કમલ ધારણ કરે છે તે જગતનું બીજ છે. જ્યારે કૃષ્ણાવતાર થયો ત્યારે વૈકુંઠમાં અને સ્વર્ગમાં રહેનાર સર્વનો પૃથ્વી ઉપર અવતાર થયો. શ્રુતિના આવા સૂક્ષ્મ વિચારો કોઈ અનધિકારીના મગજમાં ન ઉતરે તેથી શ્રીકૃષ્ણની પરબ્રહ્મ તરીકેની ઉપાસના અવૈદિક છે એમ કહેવું તે અયોગ્ય છે.

૩૦ ગોપાલોત્તર તાપનીયોપનિષદમાં કહ્યું છે કે “ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને જરા કે જન્મ થતાં નથી, તે સ્થાયી છે, અચ્છેદ્ય છે. જે સૂર્યમાં રહે છે તે આ છે. જે ઈંદ્રિયોમાં રહે છે તે આ છે, તમામ દેવોમાં રહેલ છે તે આ છે. જેનું તમામ દેવો ગાયન કરે છે તે આ છે. જે તમામ પ્રાણીઓમાં પ્રવેશ કરી પ્રાણિમાત્રને ધારણ કરે છે તે આ છે. ” આ પ્રમાણે દુર્વાસા ઋષિ જિજ્ઞાસુ સ્ત્રીને કહી બ્રહ્મા અને ભગવાન નારાયણ વચ્ચે થયેલ પ્રશ્નો અને ઉત્તર કહી બતાવે છે. બ્રહ્માએ નારાયણ ભગવાનને નીચેના પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો. (૧) “તમારા અવતારોમાં શ્રેષ્ઠ અવતાર કયો થાય છે. કે જે અવતારથી લોકોને આનંદ થાય છે અને “ જેનું સ્મરણ કરવાથી આ સંસારનાં બંધનમાંથી મુક્ત થવાય છે ” આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં નારાયણે કહ્યું કે— “ મથુરાં સાક્ષાત્ ગોપાલપુરી છે પ્રભુના ચક્રથી તેનું રક્ષણ થાય છે, તે વનોથી વીંટાયેલી છે. વનોમાં દેવો વિગેરે ગાન કર્યા કરે છે રામ અને બ્રહ્માદિ સેવિત મથુરાંમાં અનિરુદ્ધ વગેરે સાથે શ્રીકૃષ્ણ જે “વિભુ” છે તે રહે છે. અને ત્યાંજ ભગવાન પોતે આજ્ઞા કરે છે કે તે નિત્યાનન્દ સ્વરૂપ છે તેજ અવ્યક્ત છે, અનન્ત છે, નિત્ય છે, પરબ્રહ્મ છે, અને ગોપાલ છે. આ પ્રમાણે કહી પ્રદ્યુમ્ન અનિરુદ્ધ વગેરેના આધિદૈવિક સ્વરૂપનું જ્ઞાન આપી કહ્યું છે કે “ કૃષ્ણમાં વિશ્વ રહેલું છે ” પોતે અને શ્રીકૃષ્ણ એકજ છે એમ કહી પરમાત્મા ભગવાન નારાયણે બ્રહ્માને કહ્યું છે કે “ મારા શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મ ચુકત ચતુર્ભુજ સ્વરૂપનું કંઠમાલાથી સુશોભિત, ચળકતા મુગટવાળા, સ્વલક્ષિતથી અસ્ય આપનાર, વેણુ ગૂંગ ધારણ કરેલ છે એવા મારા સૌમ્ય શરીરનું મનમાં ધ્યાન કરવું. ” ત્યારપછી પ્રભુની ચાર ભુજાઓ વગેરેના આધિદૈવિક સ્વરૂપનો બોધ આપી કહ્યું છે કે “ જે માણસ મારું ધ્યાન કરે છે તે મોક્ષને પામે છે તે મુક્ત થાય છે અને તેને હું મારા સ્વરૂપનું દાન કરું છું મારું સ્વરૂપ જે પ્રકારનું એટલે સગુણ નિર્ગુણ બન્ને છે.

૩૧ આ ઉપનિષદના છેલ્લા ભાગમાં શ્રીકૃષ્ણના નામના મંત્રો કેટલાક આપવામાં આવ્યા છે તેમાંના થોડા અહીં ટાંકવામાં આવે છે. ત્યારપછી શ્રીકૃષ્ણને તેનો અર્થ—શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ છે, પ્રાણિમાત્રના આત્મા છે, જગત્, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ અને તુરીય અવસ્થાથી અતીત છે, અન્તર્યામી છે, એક છે, અદ્વિતીય છે, પ્રાણિ-માત્રમાં છૂપીરીતે રહ્યા છે, સર્વવ્યાપક છે, અને પ્રાણિમાત્રના અંતરાત્મા છે, કર્મના અધ્યક્ષ છે, સર્વ ભૂતોના અધિવાસ છે, સાક્ષી છે, કેવળ છે, અનં નિર્ગુણ છે, આવા પ્રકારનું તેમનું સ્વરૂપ હોવાનું કહ્યું છે.

૩૨ ઉપર ખતાવેલા ઉપનિષદોમાંજ શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ હોવાનું અને તેમની લક્ષિત કરવાનું લખ્યું છે એમ નથી પણ બીજાં ઘણાં ઉપનિષદોમાં શંખ-અન્ય ઉપનિષદોનાં પ્રમાણે. ચક્રાદિયુક્ત પરબ્રહ્મ પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણનું ધ્યાન ધરવાની અને તેમની લક્ષિત-સેવા કરવાની આજ્ઞા કરે છે. અહિંઆં શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ છે કે નહિ તેનોજ વિચાર ચાલે છે તેથી તે વિષયને લગતાં બીજાં ઉપનિષદોમાંથી મળી આવતાં પ્રમાણે અહિં ટાંકવામાં આવશે.

૩૩ ધ્યાનખિંદુ ઉપનિષદમાં કેવા સ્વરૂપનું ધ્યાન ધરવું તે વિષે કહેતાં આજ્ઞા કરી છે.

અર્થ—જે નિરંજન છે જેની છાતીમાં કૌસ્તુભમણિ અને શ્રીવત્સ છે જે મોતી અને મણિથી વિભૂષિત છે જે શુદ્ધ સ્ફટિક સમાન છે જેની કોટી ચંદ્રના જેવી પ્રભા છે એવા મહાવિષ્ણુ વાસુદેવનું ધ્યાન ધરવું. તે પછી ચાર ભુજવાળા મહાવિષ્ણુનું ધ્યાન ધરવા કહ્યું છે. આ ઉપરથી જણાશે કે પ્રભુના ચતુર્ભુજ સ્વરૂપનું વર્ણન ફક્ત પુરાણોમાંજ છે અને તિ માં નથી એવું જેઓ કહે છે તે ખરું નથી. પ્રભુનું આકાર સ્વરૂપ પ્રાકૃત મનુષ્યના જેવું નથી. શ્રી કૃષ્ણ તથા શ્રી રામચંદ્રજીની લક્ષિત કરવાની જે જે શાસ્ત્રોમાં આજ્ઞા કરી છે તે તમામમાં તેમનું સ્વરૂપ દિવ્ય હોવાનું લખેલું છે અને પ્રભુ દિવ્યસ્વરૂપે જોવા યોગ્ય છે એમ શ્રુતિ પણ કહે છે. શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને ખાસ દિવ્યચક્ર આપી પોતાનાં દિવ્ય રૂપનાં દર્શન કરાવ્યાં હતાં, તે ગીતાજી વાંચનાર હરકોઇને વિદિત હોવું જોઇએ. બ્રહ્મવિદ્યા ઉપનિષદ જોવાથી જણાશે કે ત્યાં પ્રભુનાં સ્વરૂપનું વર્ણન એ પ્રમાણે કર્યું છે.

૩૪ યોગતત્ત્વઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે ચતુર્ભુજાકાર સ્વરૂપનું ધ્યાન ધરવું. તેજ સ્થળે આજ્ઞા કરી છે કે, ચાર હાથવાળા મુગટવાળા, શુદ્ધ સ્ફટિક જેવાં, પીળાં વસ્ત્રો જેણે ધારણ કર્યા છે તેવા અચ્યુત નારાયણ ભગવાનનું સ્મરણ કરવું.

૧ શ્રીકૃષ્ણાય ગોવિંદાય ગોપીજનવલ્લભાય દેવકીનન્દનાય ગોપાલાય નમોનમઃ । “ઇન્દ્રિયાત્મા મૂતાત્મા પરંબ્રહ્મ સર્વમૂતાત્મા ” “ જાગ્રત્સ્વપ્નસુષુપ્તિતુર્યાતીતોઽન્તર્યામી ” । એકો દેવઃ સર્વભૂતેષુ ગૂઢઃ સર્વવ્યાપી સર્વમૂતાન્તરાત્મા । કર્માધ્યક્ષઃ સર્વભૂતાધિવાસઃ સાક્ષી ચેતા કેવલો નિર્ગુણશ્ચ ” ।

૨ વાસુદેવં નિરંજનં શ્રીવત્સકૌસ્તુભોરમ્કં મુક્તામણિવિભૂષિતં શુદ્ધસ્ફટિકસંકાશં ચંદ્રકોટિસમપ્રભમ્ । एवं ધ્યાયેન્મહાવિષ્ણુ પૂરકેણ વિચિન્તયેત્ ચતુર્ભુજં મહાવિષ્ણુ પૂરકેણ વિચિન્તયેત્ ।

૩ સ્મરન્નારાયણં દેવં જ્ઞાનુર્બાહુકિરીદિનમ્ । શુદ્ધસ્ફટિકસંકાશં પીતવાસસમચ્યુતમ્ ।

૩૫ આત્મબોધ ઉપનિષદના શરૂઆતના ભાગમાં “ઓં નમો નારાયણાય એવો મંત્ર આપી કહ્યું છે કે આ મંત્રનો જપ કરનાર વૈકુંઠમાં જાય છે. વળી ત્યાંજ કહ્યું છે કે બ્રહ્મણ્યો દેવકીપુત્રો બ્રહ્મણ્યો મધુસૂદનઃ બ્રહ્મણ્યઃ પુંડરીકાક્ષઃ બ્રહ્મણ્યો વિષ્ણુરચ્યુતઃ ।

૩૬ ત્રિશિખા બ્રહ્મણ્યોપનિષદમાં કહ્યું છે કે વાસુદેવ (કૃષ્ણ) પરમાત્માનું હ્રમેશાં સ્મરણ ^૧ કરવું.

૩૭ શરૂઉપનિષદમાં પ્રભુનાં મત્સ્યકૃર્મવરાહ વગેરે અવતારો વિષે લખ્યું છે. બીજા ઉપનિષદમાં પણ તે વિષે લખ્યું છે.

૩૮ વાસુદેવ ઉપનિષદમાં ઊર્ધ્વતિલકનો વિધિ કહેતાં આજ્ઞા કરી છે કે કૃષ્ણાદિ નામનો ઉચ્ચાર કરી અને પ્રભુની સ્તુતિ કરી તેમનું ધ્યાન કરી તિલક ધારણ ^૨ કરવું.

૩૯ પરમાત્મા ભગવાન પુરુષોત્તમ જ્યારે પૂર્ણરૂપે પ્રકટ થાય છે ત્યારે કૃષ્ણ કહેવાય છે. પરમાત્મા પુરુષોત્તમને પુરુષ અને સર્વવ્યાપક વિષ્ણુ વેદમાં કહ્યા છે. પુરુષ કહો, કે પુરુષોત્તમ કહો, કે સર્વવ્યાપક વિષ્ણુ કહો, કે કૃષ્ણ કહો, એ તમામ એકજ છે. યજ્ઞ-કરવાવાળો પણ ખરી રીતે વિષ્ણુનીજ ઉપાસના કરે છે કારણ કે કૃષ્ણ યજ્ઞર્વેદીય તૈત્તિરી-યસંહિતામાં કહ્યું છે કે યજ્ઞો વૈ વિષ્ણુઃ । પરમાત્મા પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણને ભગતા યજ્ઞર્વે-દીય પુરુષસૂક્તમાં મંત્ર ^૩ છે.

ઉપર વિદિત કર્યું તે પ્રમાણે શ્રુતિમાં કે કોઈપણ પુરાણમાં શ્રીરામકૃષ્ણનું સ્વરૂપ પ્રાકૃત મનુષ્યના જેવું અગર મહાત્મા નરના જેવું માનવામાં આવ્યું નથી. પરબ્રહ્મનું આનંદધન સ્વરૂપ છે તેવુંજ શ્રીરામકૃષ્ણનું છે, એવી રીતે શ્રુતિ પોકારી પોકારીને કહે છે. ઘણાં ઉપનિષદોની શરૂઆતમાં શ્રી રામચંદ્રજીની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે ત્યાં પણ શ્રીરામચંદ્રજીના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું છે. ^૪

૪૦ હવે ગીતાજીના પ્રમાણોમાં ઉતરતાં પહેલાં શ્રીઆદિશંકરાચાર્યે તથા શ્રીરામા-નુજાચાર્યે શ્રીકૃષ્ણનું કેવા પ્રકારનું સ્વરૂપ માન્યું છે તે બતાવવામાં આવશે. આ સ્થળે એટલું કહેવાની જરૂર છે કે સનાતન ધર્મના વિદ્વાનો તથા પંડિતો શ્રી શંકરાચાર્ય ત્રેવીસો વર્ષ ઉપર થઈ ગયાનું માને છે. સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી પણ પોતાના સત્યાર્થ પ્રકાશમાં તે વિચાર ખરો હોવાનો સ્વીકાર કરે છે. કેટલાક આદિશંકરાચાર્ય બારસો વર્ષ પહેલાં થઈ ગયાનું માને છે. જેમાંથી ગમે તે વિચારનો અંગીકાર કરવામાં આવે તોપણ તેથી ચાલતા વિષયના ગુણદોષ ઉપર અસર થતી નથી.

૧ “ પરમાત્માન વાસુદેવં સદાસ્મરેત્ ” “ચિન્તનં વાસુદેવસ્ય પરમાત્મનઃ ”

૨ શંખચક્રગદાપાણેદ્રારિકાનિલયાચ્યુત । ગોવિંદ પુંડરીકાક્ષ રક્ષ માં શરણાગતમ્ ॥

૩ “સહસ્રશીર્ષા પુરુષઃ સહસ્રાક્ષઃ સહસ્રપાત્ ॥ “ પુરુષ એવં સર્વ યદ્ભૂતંયજ્ઞમાવ્યમ્ ॥ “ એતાવાનરય માહિમા નોજ્યાયાન્ન પુરુષઃ ॥ “તાદ્વિષ્ણોઃ પરમપદમ્ પશ્યન્તિ સૂરયઃ ॥

૪ “રામપદેનાસો પરં બ્રહ્માભિધીયતે” “સાચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપરામમ” ઇત્યાદિ ૃ

* શ્રી કૃષ્ણ પુષ્ટિ પુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ અને શ્રી રામચંદ્રજી મર્યાદા પુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ છે.

૪૧ શ્રી આદિશંકરાચાર્યે પોતાના ગીતાભાષ્યની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે કે “જ્યારે ધર્મનો પરાભવ થયો ત્યારે જગતની સ્થિતિનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાવાળા આદિ કર્તા નારાયણ નામક વિષ્ણુ ભૂમિ ઉપર બ્રાહ્મણ-શ્રીકૃષ્ણને ભગવાન ત્વની રક્ષા કરવા દેવકીના વિષે વસુદેવના અંશથી ઉત્પન્ન થયા. તરીકેન માન્યા છે. આવા ભગવાન જ્ઞાન, બલ, વીર્ય, ઐશ્વર્ય, શક્તિ અને તેજથી સદા સંપન્ન પોતાની ત્રિગુણાત્મિકા વૈષ્ણવી માયાને વશ કરીને અજ, અવ્યય, ભૂતના ઇશ્વર, નિત્ય, શુદ્ધ બુદ્ધ, મુક્તા, સ્વભાવવાળા હોવા છતાં પોતાની માયાથી જાણે દેહવાન હોય નહીં અને જન્મ લીધો હોય નહીં એવા લાગે છે. પોતાને કોઈ પણ જાતનું પ્રયોજન નહીં હોવા છતાં પ્રાણીઓ ઉપર અનુગ્રહ કરવાની ઇચ્છાથીજ શોક મોહરૂપી સાગરમાં ડૂબેલા અર્જુનને વૈદિક ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો.” ગીતા અ. પ. ૪ શ્લોક ઉપરના ભાષ્યમાં તેઓશ્રી લખે છે કે “શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવને વિષે મૂર્ખ લોકો ઇવરત્વ અને સર્વજ્ઞત્વની શંકા કરે છે.” આવા વિચારો પોતાના ભાષ્યમાં અનેક સ્થળોએ તેઓશ્રીએ જણાવ્યા છે.

૪૨ શ્રી આદિશંકરાચાર્યજીએ વિષ્ણુ સહસ્ર ઉપર ટીકા કરી છે તે ટીકામાં તેઓશ્રીએ કૃષ્ણશબ્દનો અર્થ નીચે પ્રમાણે કર્યો છે.^૧

(અર્થ) કૃષ્ શબ્દ સત્તાવાચક છે જ શબ્દ આનંદવાચક છે. આ બન્ને શબ્દના ઐક્યથી નિત્ય વિષ્ણુ એવો કૃષ્ણ શબ્દનો અર્થ થાય છે. એ વચનથી કૃષ્ણ સન્નિવિદાન-દાત્મક છે એમ જાણવું. (આ શ્રુતિનાં વચનનોજ ભાવાર્થ છે.)

૪૩ શ્રીકૃષ્ણને શ્રુતિમાં પણ ઘણી જગ્યાએ કેશવ કહ્યા છે એવું ઉપનિષદોમાંથી આપેલ પ્રમાણો વાંચવાથી વિદિત થયું હશે. હવે શ્રી આદિ શંકરાજીએ કેશવ શબ્દનો અર્થ નીચે પ્રમાણે કર્યો છે.^૨

અર્થ-ત્રિમૂર્તિ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શ્રીમહાદેવજી જેની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તે છે તેનું નામ કેશવ. (*)

૪૪ શ્રીમદ્ ભાગવતમાં વર્ણવેલી શ્રી કૃષ્ણની બાળલીલાનું શ્રી આદિ શંકરાચાર્યજીએ પોતાના ગોાવંદાષ્ટક નામના લઘુ ગ્રંથમાં સંક્ષેપમાં વર્ણવે કરતાં શ્રીકૃષ્ણનાં નીચેનાં નામો આપ્યાં છે-ગોપાલં પ્રમુલીલાવિગ્રહગોપાલં કુલગોપાલં ગોપીલેલનગોવર્ધનધૃતિલીલાલલિત-ગોપાલ ॥ ગોવિન્દં પરમાનન્દમ્ ॥ ગોવિન્દાચ્યુતમાધવવિઘ્નો ગોકુલનાયક કૃષ્ણેતિ ॥

૧ “કૃષિર્ભૂવાચક શબ્દો જશ્વ નિશ્ચિત્તિવાચકઃ । વિષ્ણુસ્તદ્ભાવયોગાચ્ચ કૃષ્ણો ભવતિ શાશ્વતઃ ॥ કૃષિવચનાત્ સન્નિવિદાનદાત્મકઃ કૃષ્ણઃ ” ।

૨ કશ્ચ અશ્ચ ઈશશ્ચ ત્રિમૂર્તયઃ । કેશાસ્તે યદ્વશેન વર્તતે સ કેશવઃ ॥

(*) મહાભારતમાં પણ કહ્યું છે કે સુર અસુર અને સપ્તરાશ્વર જગત એ સર્વે ‘વશોવતતદેકૃષ્ણસ્ય સચરાચરમ્’ કૃષ્ણના વશ છે.

૪૫ કહ ઉપનિષદમાં કયો માણસ વિષ્ણુનું પદ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તે કહેતાં કહ્યું છે કે વિવેકરૂપ સારથિવાળો અને એકાગ્ર મન રાખનાર સંસારના પારને પામે છે, તેજ વિષ્ણુનું પદ છે.^૧

આ મંત્ર ઉપરના પોતાના ભાષ્યમાં શ્રીઆદિશંકરાચાર્યજી કહે છે^૨ કે—

અર્થ:—તે વિષ્ણુ વ્યાપનશીલ છે અને તેનું નામ બ્રહ્મ, પરમાત્મા વાસુદેવ છે. તેનું પદ સર્વ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ છે. તે પદને વિદ્વાન પામે છે. વિષ્ણુના પદના સંબંધમાં શ્રુતિમાં યેન...રૂપં...એવો મંત્ર છે. તેની ટીકામાં શ્રી આદિશંકરાચાર્યજી લખે છે કે, દેવાદિના પણ જાણવામાં સંપૂર્ણ રીતે ન આવતું, ધર્માદિ થકી બીજું કંઈ ઉત્તમ નથી એવું, વિષ્ણુનું પદ છે. એ પદને જે જાણે છે, તેને બીજું વધારે જાણવા જરૂર નથી. ગીતા ઉપર વેદના સનાતન ધર્મનું અવલંબન કરનારા જેટલા વિદ્વાન નરોએ ટીકા કરી છે, તે તમામ એકમતે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે એમ શંકરાચાર્ય મધુસૂદન સરસ્વતીએ ગીતાના છેલ્લા શ્લોક ઉપરની પોતાની ટીકામાં કહ્યું છે^૩ કે, “કૃષ્ણાત્ પરં કિમપિ તત્ત્વમહં ન જાને” શ્રીકૃષ્ણથી ઉત્તમ બીજું શું તત્ત્વ છે તે હું જાણતો નથી.”

૪૬ શ્રીરામાનુજાચાર્યે પોતાની ગીતાભાષ્યની પ્રસ્તાવનામાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે, અને પ્રસ્તાવનામાં જે વિચાર બતાવ્યા છે, તેજ ભાષ્યમાં પણ શ્રીરામાનુજાચાર્ય પણ બતાવ્યા છે. “શ્રી લક્ષ્મીના પતિ, અનન્ત જ્ઞાન, આનન્દરૂપ, અતિ-શયજ્ઞાન, બલ, વીર્ય, શક્તિ, તેજ, ઐશ્વર્ય ઇત્યાદિ અસંખ્ય દૈવિ-ગુણોના સમૂહના મહાસાગરરૂપ, અચિન્ત્ય, અદ્ભુત, નિત્ય, નિરવધ, નિરતિશય, ઉજ્જવલ, સૌંદર્ય લાવણ્ય, યૌવનાદિ, અનન્ત ગુણના સમૂહરૂપ, દિવ્ય રૂપવાળા, અપરિમિત દિવ્ય ભૂષણવાળા, દિવ્ય આયુધવાન નિત્ય નિરવધ, સ્વરૂપ, રૂપ, ગુણ, વિભવ, ઐશ્વર્યશીલાદિ અનવધિક, અતિશય, અસંખ્ય, કદ્યાણુ, ગુણ સમૂહ, શ્રીના પતિ, પોતાના સંકટરૂપ અનુસાર ધારણ કરનાર, દેવતાઓથી જેના ચરણનું હંમેશાં સેવન થાય છે તેવા વાચા અને મનથી અપરિચ્છેદ, નિખિલ જગતના ઉદય, વિભવ અને લયની લીલા કરવાવાળા, પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ, બ્રહ્માદિથી સ્થાવર સુધીનું અખિલ જગત સજીને પોતાના રૂપથી અવસ્થિત રહીને, બ્રહ્માદિ દેવ અને મનુષ્યને ધ્યાન અને આરાધનાદિ માટે અગોચર હોવા છતાં અપાર કારુણ્ય સૌશીલ્ય અને ઉદારતાના સમુદ્રરૂપ, પોતાનુંજ રૂપ તેનાં તેનાં સજ્જતીયમાં રહેલો પોતાનો સ્વભાવ ન તજીને તે તે રૂપ કરીને તે તે લોકમાં વારંવાર અવતાર લઈને ભૂમિ ઉપર સર્વ મનુષ્યના નયનગોચર થઈને, પર અને અપર સર્વ મનુષ્યના મનનું હરણ કરે તેવી દિવ્ય ચેષ્ટાઓ કરીને, પૂતના કંસાદિકનો નાશ કરીને, અનવધિક દયા, સૌહાર્દ અને અનુરાગયુક્ત, અવલોકન, આલાપ, અમૃતથી નિરતિશય સૌંદર્ય સૌશીલ્યાદિ ગુણ સમૂહ વિશ્વને દર્શાવીને,

૧ વિજ્ઞાનસારથિર્યસ્તુ, મનઃપ્રમદહવાન્નરઃ । સોઽધ્વનઃ પારમાપ્રોતિ તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદમ્ ॥

૨ તદ્વિષ્ણોર્વ્યાપનશીલસ્ય બ્રહ્મણઃ પરમાત્મનો વાસુદેવાલ્યસ્ય પરમં પ્રકૃષ્ઠં પદં સ્થાનં સતત્ત્વમિત્યેતદ્વદસાવા-પ્રોતિ વિદ્વાન્ ॥

અકૂર વગેરેને ઉત્તમ ભાગવત કરીને પાંડુના પુત્રને શુદ્ધમાં ઉત્સાહ આપવાના નિમિત્તે પરમપુરુષાર્થ મોક્ષનું સાધન હોવાથી વેદાન્તમાં કહેલા શ્રીકૃષ્ણે જ્ઞાન કર્મના સમુચ્ચય સહિત ભક્તિયોગનો વિસ્તાર કર્યો.”

૪૭ હવે ભગવદ્ગીતામાંથી શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ હોવાનાં પ્રમાણો આપવામાં આવશે.

ગીતાનો ગ્રંથ, વેદના સનાતન ધર્મનું અવલંબન કરનારાઓ કેટલો

ગીતાની અખ્યાત

અમૂલ્ય અને મહત્ત્વનો ગણે છે તે હરકોઈને હાલના સમયમાં

વિદિત છે. ગીતા સિવાય જ્ઞાન નથી તેવું આપણા ખેડુતો પણ

બોલે છે. આપણી આર્યભૂમિમાં જેટલા આચાર્યો થઈ ગયા છે તે તમામ આ ગ્રંથને

પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારતા આવ્યા છે.* મોટા મોટા પંડિતો તથા ટીકાકારોએ પણ

એમજ માન્યું છે. ગીતાનો ભાગ મહાભારતમાં પાછળથી ધુસારી દેવામાં આવ્યો છે એ

વિચાર આર્યભૂમિમાં સનાતન ધર્મનું અવલંબન કરનારાઓને કેવળ પાયા વિનાનો જણાયો

છે. આપણા આર્યસમાજ ભાઈઓ પણ એમ માને છે કે ગીતા એ મૂળ મહાભારતનો

જ ભાગ છે. લાહોરની કોલેજના સંસ્કૃત પ્રેક્ટિસર પંડિત આર્ય મુનિએ ચાર વર્ષ ઉપરજ

ગીતા ઉપર ટીકા પ્રસિદ્ધ કરી છે, તેની ભૂમિકા તથા ટીકા હિંદી ભાષામાં હોવાથી તેનો

ગુજરાતીમાં તરજુમો આપવાનું ઉચિત ધાર્યું છે. પણ તે ટાંકતા પહેલા આર્યસમાજના

વિચારોનો ચિતાર આપનાર સ્વામી શ્રીદયાનંદજીના સત્યાર્થપ્રકાશ તરફ લક્ષ ખેંચવું

જરૂરનું છે. આ ગ્રંથના પાને ૧૮૧ મે પરમેશ્વર અવતાર લે છે કે કેમ તે સવાલની

લેખકે ચર્ચા કરી છે, પ્રશ્નો પોતેજ ઘડ્યા છે, અને તેના જવાબ પણ પોતેજ આપ્યા છે.

આ જગ્યાએ ગીતાજીનો ફક્ત એક શ્લોક “યદાયદા” ટાંક્યો છે. આ શ્લોકનો ખુલાસો

આપતાં સ્વામીજીએ પહેલી દલીલ એવી કરી છે કે આ શ્લોકમાં જણાવેલ “વિચાર

વેદવિરુદ્ધ હોવાથી તે પ્રમાણ નથી.”

૪૮ સ્વામીજીના પોતાનાજ આ શબ્દો એમ બતાવે છે કે છવીસ વર્ષ પહેલાં સત્યા-

ર્થપ્રકાશ નામનો ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયો તે વખતે આર્યસમાજની સંસ્થા સ્થાપનાર એમ

માનતા હતા કે ગીતા જેવા ગ્રંથમાં પણ વેદવિરુદ્ધ વાતો લખી છે.

૪૯ આર્યભૂમિનાં સારાં નગીએ છેલ્લાં ૨૬ વરસમાં આ સંસ્થાના પંડિતોને એમ

જણાયું છે કે ગીતામાં વેદ વિરુદ્ધનો વિચાર કદી હોઈ શકેજ નહીં

આર્યસમાજસ્ટ પંડિત

અને નથી. પંડિત આર્યમુનિજી ભૂમિકામાં લખે છે કે, “કર્મ,

આર્યમુનિનો ગીતા

ઉપાસના અને જ્ઞાન એવા વેદના ત્રણે કાંડોનું જ્ઞાન કરવાવાળી

માટે અભિપ્રાય.

ભગવદ્ગીતાથી ભિન્ન બીજી કોઈ ગીતા નથી. ત્રિકાંડ વેદનું

આખ્યાન ગીતામાં હોવાથી આ ગ્રંથ તમામ ગ્રંથોમાં ઉત્તમ

મનાય છે. જેવી રીતે ગીતાના વેદના ત્રણે કાંડોનું સરલ અને સ્પષ્ટ ભાષામાં વર્ણન

* શ્રી આદિશંકરાચાર્યજી, આ ગીતા ઉપરના પોતાના ભાષ્યમાં કહે છે કે “તદિદં ગીતાશબ્દં સમસ્તવેદાર્થસારસંગ્રહમૂતં” અર્થ-ગીતા શાસ્ત્ર સમસ્ત વેદાર્થના સાર સંગ્રહરૂપ છે.

કરવામાં આવ્યું છે તેવી રીતે બીજા કોઈ ગ્રંથમાં કરવામાં આવ્યું નથી. અગર જો જ્ઞાન-કાંડમાં ઉપનિષદોને ગીતા કરતાં ઉંચું પદ આપવામાં આવ્યું છે, પણ ગીતા જેવો પ્રભા-વશાળી ગ્રંથ છે તેવાં ઉપનિષદો નથી તે પ્રમાણે હોવાનું એક તો કારણ એજ છે કે ઉપનિષદોની ભાષા ગીતા જેવી સરલ નથી. બીજું કારણ એ છે કે ઉપનિષદોમાં એક કે બે વેદનો આશ્રય કરવામાં આવેલ છે અને ગીતામાં તો ચારે વેદનો આશ્રય થયેલો છે. ગીતાનું સર્વોપરી મહત્ત્વ એટલું છે કે તે વૈદિક અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે. કેટલાક લોકો ગીતા ઉપર આશ્લેષ મૂકે છે કે તે આધુનિક ગ્રંથ છે અને તેમાં શ્રીકૃષ્ણનીજ પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. પરંતુ આવો આશ્લેષ મૂકનારાઓએ ગીતાનાં મૂળ સિદ્ધાન્તો તરફ નજર પણ ભાગ્યેજ કરી હશે. આ ગીતાજીનો ગ્રંથ શ્રીકૃષ્ણની પ્રશંસા કરતો નથી પણ અક્ષર પરમાત્માનું વર્ણન કરે છે. કૃતસ્થ નિત્ય, પરમાત્માનું જ્ઞાન ગીતામાં પુષ્કળ ભરેલું છે. ગીતા વેદનો સાર છે. ગીતા પરમાત્માનો યથાર્થ રીતે ઉપદેશ કરે છે. સાંખ્યાદિક છ શાસ્ત્રોનો પણ ગીતામાં સમાસ થઈ જાય છે. ગીતા ષટ્શાસ્ત્રના અર્થનો ભંડાર છે. કર્મ, ઉપાસના, જ્ઞાનરૂપ વેદાર્થનો સાર છે. આ કારણથી ગીતા તમામ મનુષ્યોમાં મનોહારિણી મનાઈ છે. આ ગ્રંથ તમામ શાસ્ત્રોનો સાર છે અને તેમાં પરમાત્માની કેવળ અનન્ય ભક્તિ કરવાની આજ્ઞા કરી છે.

૫૦ ઉપરની હકીકતથી જણાશે કે ગીતાને વેદ તથા ઉપનિષદોનું દોહન આચાર્ય-શ્રીઓએ માનેલું છે. એ પ્રમાણે આર્યસમાજની સંસ્થા પણ માને છે એટલે આ ગ્રંથની ઉત્કૃષ્ટતા વિષે જરાપણ મતભેદ નથી.

૫૧ ગીતાનો તમામ ગ્રંથ શ્રીકૃષ્ણ પરમ્પ્રદ્મ-પરમાત્મા-ભગવાન હોવાનું નિઃસંદિગ્ધપણે પ્રતિપાદન કરે છે. આ ગ્રંથમાં અને અનેક ઉપનિષદોમાં બતાવેલ વિચારોનો અનાદર કરી શ્રીકૃષ્ણને પ્રાકૃત મનુષ્ય જેવા અગર એક મહાત્મા નર જેવા માનવાથી અને મનાવવાનો પ્રયત્ન કરવાથી આર્યભૂમિના સનાતન ધર્મને મોટો ઘક્કો પહોંચાડવા જેવું થાય છે. તેની સાથે શ્રુતિ તથા ગીતાજીનું માહાત્મ્ય પણ તેવો વિચાર રાખવાથી ઘણું ઓછું થાય છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના બોધનું જેટલું વજન પડે તે મહાત્મા નર શ્રીકૃષ્ણના બોધનું ન પડે તે દેખીતું છે. વેદને આપણે ઉત્કૃષ્ટ કહી છીએ તેનું કારણ એજ છે કે તે ઇશ્વરપ્રણીત હોવાનું આપણે માનીએ છીએ.

પર હવે ગીતાજીનાં પ્રમાણે તરફ લક્ષ ખેંચવામાં આવે છે. વેદને પ્રમાણ તરીકે માનનારને વિદિત છે કે શ્રુતિમાં અક્ષરબ્રહ્મના આનંદની ગણતરી કરી છે. તૈત્તિરીયોપનિષદ પરબ્રહ્મમાં અગણિત આનંદ હોવાનું કહી તેને સદાનંદ સર્વાનંદ કહે છે. અક્ષરબ્રહ્મના આનંદની ગણતરી કરી છે. પરબ્રહ્મનું આવું સ્વરૂપ હોવાથી તેને અક્ષરથી પણ અતીત શ્રુતિમાં કહેલ છે. “અક્ષરાત્પરતઃ પરઃણતક્ષરાડક્ષરાડતીતમ્” અને પરબ્રહ્મથી અતીત કશું પણ નથી એમ પણ કહેલ છે. હવે ગીતાજીના અધ્યાય ૧૫ શ્લોક ૧૬ થી ૧૮ તરફ સુજ્ઞ વાંચનારાઓનું લક્ષ ખેંચવાની રજા લઉં છું. ક્ષર એટલે શું અને અક્ષર એટલે શું

તે સોળમા શ્લોકમાં જણાવી સત્તરમા શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણે આજ્ઞા કરી છે કે “ઉત્તમ પુરુષ તો ક્ષરથી અતીત છે અને તે પરમાત્માના નામથી ઓળખાય છે. આ ઉત્તમ પુરુષ (પરમાત્મા) ત્રણે લોકમાં પ્રવેશ કરીને તેને (ત્રણે લોકને) ધારણ કરે છે. તે અવ્યય છે અને ઇશ્વર છે. ” આ શ્લોકમાં પરમાત્માને ઉત્તમ પુરુષ, ઇશ્વર અને અક્ષરથી અતીત કહ્યા છે. મતલબ કે વેદમાં પરબ્રહ્મ અક્ષરથી અતીત હોવાનું કહ્યું છે. તેજ સિદ્ધાન્ત શ્રીકૃષ્ણે અહીં પણ કહ્યો છે. હવે શ્લોક ૧૮ માં શ્રીકૃષ્ણ પોતેજ આજ્ઞા કરે છે કે, “ક્ષરથી હું અતીત છું અને અક્ષરથી પણ ઉત્તમ છું અને તેથીજ લોકમાં અને વેદમાં પુરુષોત્તમ એવા નામથી હું ઓળખાઉં છું. “યસ્માત્ક્ષરમતી તોઽહમક્ષરાદપિ ચોત્તમઃ ॥ અતોઽસ્મિ લોક વેદે ચ પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ” આગલા શ્લોકમાં પરબ્રહ્મ માટે પરમાત્મા, ઉત્તમ પુરુષ, ઇશ્વર એવા શબ્દો વાપરી તે અક્ષરથી અતીત છે એમ કહી હું (શ્રી કૃષ્ણ) અક્ષરથી અતીત છું અને પુરુષોત્તમ છું એમ કહેવું છે. વળી તેજ અધ્યાયના ૧૯ માં શ્લોકમાં કહેલ છે કે ઉપરના ૧૮ માં શ્લોકમાં “મેં અક્ષરથી અતીત એવા પુરુષોત્તમનું જે સ્વરૂપ મારે હોવાનું કહ્યું છે તેવું મારે પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ જે મનુષ્ય ઓળખે છે તે સર્વજ્ઞ થાય છે અને તમામ લાવવડે મને લગે છે. ” પંદરમા અધ્યાયમાં આપેલ જ્ઞાનને “ગુહ્યમ્” કહ્યું છે. અને તે જાણવાથી બુદ્ધિમાન મનુષ્ય કૃત-કૃત્ય થાય છે. (શ્લોક ૨૦) આ શ્લોક ઉપરની ટીકામાં આદિશંકરાચાર્ય લખે છે કે તમામ ગીતાશાસ્ત્રનો અર્થ ટૂંકામાં આ અધ્યાયમાં બતાવ્યો છે, અને વેદનો અર્થ પણ સારી રીતે કહેવામાં આવ્યો છે.

૫૩ વેદમાં પરબ્રહ્મ પરમાત્માને જગતનું કારણ માનેલ છે. પરબ્રહ્મમાંથી જગતનો આવિર્ભાવ થાય છે, પદબ્રહ્મજ જગતની સ્થિતિ રાખે છે. અને પરબ્રહ્મમાંજ જગતનો લય (તિરોભાવ) થાય છે. આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ એવા નામથી પરબ્રહ્મની બે શક્તિઓ છે. શ્રીકૃષ્ણને જે પ્રકારના મહાત્મા અગર મોટા પુરુષ કેટલાક મનુષ્યો માને છે તેવા મહાત્મા જગત્ ઉત્પન્ન કરે છે, અગર જગતનો સંહાર કરે છે એવું વેદમાં કોઈ ઠેકાણે કહ્યું નથી, અને કહે પણ નહીં. જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય તો કેવળ પરબ્રહ્મથીજ થાય છે. તેની પુષ્ટિમાં શ્રુતિનાં નીચેનાં શ્રેણી પ્રમાણો ટાંકવામાં આવે છે. “સ આત્માનં સ્વયમકુરંતં” “સ હૈતાવાનાસ” “જન્માદ્યસ્ય યતઃ” “યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે ઇકોઽહં બહુસ્યામ્” વગેરે.

૫૪ હવે ગીતાજીમાં શ્રીકૃષ્ણે પુનઃ પુનઃ કહ્યું છે કે-“આખા જગતના આવિર્ભાવ અને પ્રલયનું કારણ હુંજ છું.” અહં કૃત્સ્નસ્ય જગતઃ પ્રભવઃ પ્રલયસ્તથા અધ્યાય ૭ શ્લોક ૬ “જેમ દોરામાં મણિએ પરોવાયલી છે તેમ આ સર્વ ભારામાં પરોવાયલું છે.” (અધ્યાય ૭ શ્લોક ૭.) હે અર્જુન તમામ ભૂતાનું હુંજ સનાતન બીજ છું એમ જાણ. “બીજ માં સર્વભૂતાનાં વિક્ષિપાર્થ સનાતનમ્” (અધ્ય ૭ શ્લોક ૧૦.) “હે અર્જુન જ્યારે કદાચ પૂરે

થાય છે ત્યારે તમામ ભૂતો મારી પ્રકૃતિને પ્રાપ્ત થાય છે, અને કલ્પની શરૂઆત થાય છે ત્યારે હું તે ભૂતોને પાછો સર્જું છું. (અધ્યાય ૬ શ્લોક ૭) તેવોજ વિચાર તે પછીના શ્લોકમાં બતાવ્યો છે. વિસૃજામિ પુનઃ પુનઃ ભૂતગ્રામમિમં કૃત્સ્નમ્ આ પ્રમાણે વારંવાર સર્જવા છતાં મને તે કર્મો બંધન કરી શકતાં નથી. ન ચ માં તાનિ કર્માણિ નિબઘનન્તિ કારણ કે, ઉદાસીનની પેઠે રહી હું કર્મમાં આસક્તિ રાખતો નથી. આ જગતનો પિતા, માતા, ધાતા અને પિતામહ હું છું. (અધ્યાય ૬ થી ૧૭) પોષણકર્તા હું છું. ઉત્પત્તિ, નાશ, સ્થિતિ અને લયનું સ્થાન હું છું અને નાશરહિત બીજ પણ હું છું. બીજમવ્યયમ્ સર્વનું ઉત્પત્તિકરણ હું છું અને સકલ મારાથી પ્રવર્તે છે અહં સર્વસ્ય પ્રમવો મત્તઃ સર્વં પ્રવર્તેતે હું પ્રાણિમાત્રનો આદિ મધ્ય અને અંત છું. અહમાદિશ્ચ મધ્યં ચ ભૂતાનામન્ત એવં ચ સર્વં ભૂતાનું જ બીજ છે તે હું છું યચ્ચાપિ સર્વભૂતાનાં વીજં તદહમર્જુન હું બીજ આપનાર પિતા છું અહં બીજપ્રદઃ પિતા

પ૫ અક્ષરથી અતીત એવો પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ હું છું એવી શ્રીકૃષ્ણે પોતે આજ્ઞા કરી છે એમ ઉપર જણાવ્યું છે અને શ્રીકૃષ્ણે પુનઃ પુનઃ કહ્યું છે કે મેંજ જગતની ઉત્પત્તિ કરી છે. હુંજ જગતનું રક્ષણ કરું છું અને મારામાંજ, જગતનો લય થાય છે. વિચાર કરો કે આ સ્વરૂપ પરબ્રહ્મનું છે કે પ્રાકૃત મનુષ્યનું ?

પ૬ વળી પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સર્વવ્યાપક છે એમ તિ આજ્ઞા કરે છે. કોઈ પ્રાકૃત મનુષ્ય અગર મહાત્મા સર્વવ્યાપક હોઈજ શકે નહીં. સર્વ ઠેકાણે રહેવાનો ધર્મ તો પરમાત્મામાંજ રહેલ છે. આ ધર્મ શ્રીકૃષ્ણમાં હોવાનું શ્રીકૃષ્ણે ગીતાશ્રમાં ઘણી જગ્યાએ કહેલ છે.

“ યો માં પશ્યતિ સર્વત્ર, સર્વભૂતસ્થિતં મામ્ ॥ ” “ મયા તતમિદં સર્વમ્ ॥ “ ભૂતસ્થો ” “ સર્વાણિ ભૂતાનિ મત્સ્થાનીત્યુપધારય ॥ ” “ વાસુદેવઃ સર્વમિદમ્ ॥ ”

પ૭ ગીતાશ્રમાં શ્રીકૃષ્ણવાક્યના આશરે ૬૦૦ શ્લોકો છે તેમાં બસો ઉપરાંત શ્લોકોમાં શ્રીકૃષ્ણે એવી આજ્ઞા કરી છે કે મારામાંજ ચિત્ત રાખવું, મારામાંજ મન રાખવું, મારામાંજ બુદ્ધિ રાખવી, મારોજ આશ્રય રાખવો, મારાજ શરણે આવવું, તેમ કરવાથી મનેજ પમાય છે અને શ્રેષ્ઠ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ગીતાશ્રમાં ફક્ત પરબ્રહ્મ પરમાત્માની ભક્તિ કરવાની આજ્ઞા કરી છે એવું આપણા આર્યસમાજીસ્ટ ભાઈઓ પણ સ્વીકારે છે. પરબ્રહ્મની ભક્તિનેજ અનન્ય, અવ્યભિચારિણી ભક્તિ, ગીતાશ્રમાં કહી છે જો શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મથી જુદા હોય તો મારીજ ભક્તિ કરો, મારામાંજ ચિત્ત રાખો, વગેરે પ્રકારની આજ્ઞા કહી કરે નહીં. પણ પોતેજ પરબ્રહ્મ હોવાથી તેવા પ્રકારની આજ્ઞા કરી છે. હવે તેવી આજ્ઞા જે શ્લોકોમાં કરી છે તે તરફ લક્ષ ખેંચવાની રજા લઉં છું.

પ૮ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં આત્મસંયમયોગ સંબંધી શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને બાધ આપેલ છે. શ્લોક ૪૬ માં કહ્યું છે કે, “તપ કરનારથી યોગી અધિક છે. અને યજ્ઞાદિક કર્મ કરનારાઓથી પણ યોગી અધિક છે. અને યજ્ઞાદિક કર્મ કરનારાઓથી પણ યોગી અધિક

છે.” આ પ્રમાણે યોગની શ્રેષ્ઠતા બતાવી અર્જુનને આજ્ઞા કરી છે કે “તસ્માદ્ યોગી મવાર્જુન” માટે તું પણ યોગી થા. આ પ્રમાણે યોગનાં વળાણ કરી તે અધ્યાયના છેલ્લા શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે તમામ યોગીઓમાં જે મારામાં યોગતાના ચિત્તને અર્પણ કરી શ્રદ્ધા સાથે મારી ભક્તિ કરે છે તેને હું ઉત્તમ યોગી માનું છું.

યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્ગતેનાન્તરાત્મના ॥શ્રદ્ધાવાન્ મજતે યો માં સ મે યુક્તમો મતઃ ॥

“મારામાં મન આસક્ત કરવાથી અને મારો આશ્રય રાખવાથી મારા મહાત્મ્યનું જ્ઞાન તને થશે.” “મય્યાસક્તમનાઃ । મદાશ્રયઃ ॥” આખી ગીતામાં પરબ્રહ્મની અનન્ય ભક્તિનો બોધ આપનાર શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે ચાર પ્રકારનાં મનુષ્યો મને ભજે છે (અધ્યાય ૭ શ્લોક. ૧૬) ત્યાંજ વિશેષ આજ્ઞા કરે છે કે જ્ઞાની ઘણા જન્મોના અંતે મને પામે છે “માં પ્રપદ્યતે” દેવતાઓનું શ્રદ્ધાથી આરાધન કરનારાઓ તે દેવતાની પાસેથી મેંજ નિર્માણ કરેલા ભોગો મેળવે છે. પણ આવા માણસને “અદ્ય બુદ્ધિવાળા કહ્યા છે.” તેમને જે ક્ષણની પ્રાપ્તિ થાય છે તે નાશવાન છે એમ કહ્યું છે. અને છેવટ આજ્ઞા કરે છે કે દેવોની આરાધના કરનાર દેવોને પામે છે અને મારી ભક્તિ કરનારા મનેજ પામે છે. “મદ્મક્તા યાન્તિ મામપિ” આઠમા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણે આજ્ઞા કરી છે કે “અવસાન વખતે માંજ સ્મરણ કરતાં જો દેહ પડે છે તો મારાજ ભાવને પ્રાપ્ત થવાય છે. માટે હે અર્જુન સર્વદા માંજ સ્મરણ કર, મારામાં મન તથા બુદ્ધિ અર્પણ કરવાથી તું જરૂર મનેજ પામીશ.” મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિર્મમૈવૈવ્યસ્યસંશયમ્ (અ. ૮ શ્લોક. ૭) જે માણસ મારા સિવાય બીજા કશામાં ચિત્ત રાખતો નથી અને જે હંમેશાં માંજ સ્મરણ કરે છે તેને હું સુલભ છું. “અનન્યચેતાઃ સતતં યો માં સ્મરતિ નિત્યશઃ” (અ. ૮ શ્લોક. ૧૫) જે મહાત્માઓ મને પામે છે તેનો કદી પુનર્જન્મ થતો નથી. (અધ્યાય ૮ શ્લોક. ૧૫) બ્રહ્મ લોકથી માંડીને તમામ લોકમાં જનારા પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત કરનારા છે પણ હે અર્જુન મને પામ્યા પછી પુનર્જન્મ થતો નથી. (અ. ૮ શ્લોક. ૧૬) “મામુપેત્ય પુનર્જન્મ ન વિદ્યતે” દૈવી પ્રકૃતિવાળા મને ભૂતમાત્રનો કરનાર અને અવ્યય માની મારી અનન્ય ભક્તિ કરે છે (અધ્યાય ૯ શ્લોક ૧૩) શ્રુતિમાં અનેક જગ્યાએ આજ્ઞા કરી છે કે તમામ કર્મો પ્રભુને અર્પણ કરવાં. પ્રભુ અને શ્રીકૃષ્ણ એકજ હોવાથી શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને ઘણે ઠેકાણે આજ્ઞા કરી છે કે, તમામ કર્મો મને અર્પણ કર. તે પ્રમાણે અર્પણ કરવાથી તું મનેજ પામીશ. “તત્કુરુષ્વ મદર્પણમ્” “સર્વાણિ કર્માણિ મયિ સંન્યસ્ય ॥ “મત્કર્મ પરમો ભવ” ॥ સ્ત્રી અને શર્દ્રો પણ મારો સારી રીતે આશ્રય કરવાથી ઊત્કૃષ્ટ ગતિને પાસ થાય છે. મારામાં તારું મન રાખ. મારી ભક્તિ કર, મારી સેવા કર, મનેજ નમન કર. એ પ્રમાણે મારા પરાયણ રહેવાથી તું, મનેજ પામીશ.” (અ. ૯ શ્લોક ૩૪) અધ્યાય દશમામાં કહ્યું છે કે મારામાં ચિત્ત રાખનાર અને મારામાં પ્રાણ રાખનાર ” બારમા અધ્યાયમાં આજ્ઞા કરી છે કે “મારામાં મન તદ્વીન રાખી જેઓ શ્રદ્ધા સાથે મારી હંમેશાં ઉપાસના કરે છે તેઓને હું ઉત્તમ માનું છું.”

(અધ્યાય ૧૨ શ્લોક ૧-૨) મને તમામ કર્મો અર્પણ કરી મારામાં ચિત્ત રાખી અનન્ય યોગવડે જેઓ માંડે ધ્યાન અને ભક્તિ કરે છે તેમને સંસારરૂપી સાગરમાંથી હું તુરત મુક્ત કરું છું (અધ્યાય ૧૨ શ્લોક ૬-૭) મારામાં મન રાખ, મારામાં જ બુદ્ધિ રાખ, તેમ કરવાથી તું મારામાં રહીશ ” (અધ્યાય ૧૨ શ્લોક ૮) પ્રિયભક્તનાં લક્ષણ બતાવતાં કહ્યું છે કે “ મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિઃ ” મારામાં મન તથા બુદ્ધિ અર્પણ કરીને (અધ્યાય ૧૨ શ્લોક ૧૪) જે ભક્તો મારામાં જ ચિત્ત રાખે છે તે, મને, ઘણા પ્રિય છે “ મત્પરમા ભક્તાસ્તેડતીવ મે પ્રિયાઃ ” જ્ઞાન જ્ઞાને કહેવું તેનો બોધ આપતાં “ અમાનિત્વં ” વગેરે લક્ષણોનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે “ મયિ ચાનન્યયોગેન ભક્તિરવ્યભિચારિણી ” મારામાં અનન્ય યોગવડે અવ્યભિચારિણી ભક્તિ રાખવી. ગુણાતીત કેમ થવાય તે પ્રશ્નના ઉત્તરમાં અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણે આજ્ઞા કરી છે કે “ જે મારી અનન્ય ભક્તિવડે સેવા કરે છે તે ગુણાતીત થઈ બ્રહ્મ થવાને યોગ્ય થાય છે. ” “ કામ કરતાં છતાં પણ મારો આશ્રય રાખનાર મારી કૃપાથી “ મત્પ્રસાદાત્ ” શાશ્વત અને અવ્યય પદ પ્રાપ્ત કરે છે ” (અધ્યાય ૧૮ શ્લોક ૫૭) અઢારમા અધ્યાયના છેલ્લા ભાગમાં તમામ બોધના નિચોડ તરીકે એવી સ્પષ્ટ આજ્ઞા કરી છે કે “ મારામાં મન રાખ, મારો ભક્ત થા, મારી સેવા કર, મને નમન કર એમ કરવાથી જરૂર તું મને પાર્માશ. ” યજ્ઞ, તપ, દાન વગેરે વૈદિક ક્રિયાઓનો બોધ આપી છેવટે કહ્યું છે કે મારાજ શરણે આવવું “ મામેકં શરણં વ્રજ ” આ પ્રમાણે અનેક શ્લોકોમાં પરબ્રહ્મની અનન્ય અને નિષ્કામભક્તિ કરવાનો બોધ આપનાર શ્રી કૃષ્ણે પોતાનું પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે એમ કહી પોતાની અનન્ય ભક્તિ કરવાની આજ્ઞા કરી છે.

૫૬ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે પ્રભુની વૈષ્ણવી માયા “ દુરત્યયા ” છે જે પ્રભુની ભક્તિ કરે છે, અગર પ્રભુને શરણે જાય છે તેજ માયાને તરી શકે છે. “ એતાં મહામાયાં તરન્ત્યેવ યે વિષ્ણુ-મેવ મજન્તિ નાન્યે તરન્તિકદાચન વિવિધોપાયૈરપિ ” શ્રુતિમાં અન્ય સ્થલે એમ પણ કહ્યું છે કે “ તસ્ય પાદામ્બુજધ્યાનાત્ ” પ્રભુની હસ્તરા માયા સુતરા થાય છે. આવોજ વિચાર ગીતાજીમાં શ્રીકૃષ્ણે બતાવી કહ્યું છે કે મારી માયા દુરત્યયા છે અને જે મારે શરણે આવે છે તેજ મારી માયાને તરી શકે છે (અધ્યાય ૭ શ્લોક ૧૪).

૬૦ વળી શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ છે અને પ્રાકૃત મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ નર નથી એ સિદ્ધાન્તને નીચેનાં પ્રમાણો સમર્થન કરે છે. “ હું અજ છું અવ્યય છું, પણ મૂઠ લોકો મને તેવો જાણતા નથી (અ. ૭ શ્લો. ૨૫) હજારો માણસોમાં કોઈજ સિદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરે છે અને પ્રયત્ન કરનારાઓમાં પણ કોઈજ માંડે ખરું સ્વરૂપ જાણે છે. ” “ કશ્ચિન્ માં વેત્તિ તત્ત્વતઃ ” (અ. ૭ શ્લોક ૩) હું હરકોઈ પાસે પ્રગટ થતો નથી. “ નાહં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય ” હું વર્તમાન ભૂત અને ભવિષ્ય જાણું છું પણ મને કોઈપણ જાણતું નથી ” માં તુ વેદ ન કશ્ચન (અધ્યાય ૭ શ્લો. ૨૬) મેં મનુષ્યના જેવું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે, પણ હું ભૂત માત્રનો મહાન ઈશ્વર છું. અને ઈશ્વર તરીકે મારો ભાવ પણ શ્રેષ્ઠ છે. આવા પરમભાવને

નહીં જાણનારા મૂર્ખો મારી અવજ્ઞા કરે છે. ” (અધ્યાય ૮ શ્લો. ૧૧) “ જેઓ દૈવી પ્રકૃતિવાળા છે. તેઓ મને ભૂત માત્રનો આદિ, અવ્યય, માની માફે ભજન કરે છે. ” (અ. ૯ શ્લો. ૧૩) મારા પ્રભાવને દેવતા અને ઋષિઓ પણ જાણતા નથી કારણ કે હું તેમનું દરેક રીતે કારણ છું. (અધ્યા. ૧૦ શ્લો. ૨) જેઓ મને જન્મ વિનાનો “ અજન્મ ” અનાદિ, અને લોકનો મહેશ્વર જાણે છે તેઓ પાપમાંથી મુક્ત થાય છે. ” (અધ્યાય ૧૦ શ્લો. ૩).

૬૧ એકાદશ અધ્યાય વાંચવાથી જાણાશે કે અર્જુને શ્રીકૃષ્ણનાં દિવ્યસ્વરૂપનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા જણાવી હતી. “ દ્રષ્ટુમિચ્છામિ તે રૂપમૈશ્વરં પુરુષોત્તમ ” પ્રભુનાં દિવ્યસ્વરૂપનાં દર્શન કરાવવા અર્જુનને દિવ્યચક્ષુ આપી જે સ્વરૂપનાં દર્શન કરાવ્યાં તેનું વર્ણન કરતાં ગીતાણમાં કહ્યું છે કે આ સ્વરૂપ “ અનંતં વિશ્વતોમુક્તમ્ અનેકવક્ત્રનયનમ્ ” અને હજારો સૂર્યના તેજ જેવું પ્રકાશમાન હતું. આ સ્વરૂપમાં અર્જુને દેવોને, બ્રહ્માને તથા ઋષિઓ વગેરેને જોયા; અને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રાદિકને પણ પ્રભુના મુખમાં પેસતા અને નષ્ટ થતા જોયા. જે શ્રીકૃષ્ણ પ્રાકૃત મનુષ્ય જેવા હોય અને ભગવાન ન હોય તો શું આવા સ્વરૂપનાં દર્શન કદી કરાવી શકે ?

૬૨ શ્રુતિમાં પ્રભુનું સ્વરૂપ જણાવતાં અનેક ઠેકાણે કહ્યું છે કે પ્રભુ હૃદયમાં રહે છે. શ્રીકૃષ્ણે પણ કહ્યું છે કે “ હું સૌના હૃદયમાં રહેલ છું ” “ સર્વસ્ય ચાહં હૃદિ સંનિવિષ્ટઃ ”

૬૩ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે તમામ વેદોનો સાર એજ છે કે પ્રભુને ઓળખવા “ વેદૈરનેકૈરહમેવ વેદઃ ” શ્રીકૃષ્ણે પણ કહ્યું છે કે વેદૈશ્ચ સર્વૈરહમેવ વેદઃ (અ. ૧૫ શ્લો. ૧૫)

૬૪ અધ્યાય ૭, ૯, ૧૦માં જે વિભૂતિઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે પરબ્રહ્મનીજ વિભૂતિઓ છે. મનુષ્યની નહીં. આ તમામ વિભૂતિઓ મારી છે એમ શ્રીકૃષ્ણે કહેલું છે.

૬૫ પરબ્રહ્મ-પ્રભુનો જન્મ નથી એટલે તે અનાદિ છે. છે, છે અને છેજ. સૃષ્ટિના આવિર્ભાવ પહેલાં તેજ હતા. લય પછી તેજ રહેવાના છે. અજન્મના પ્રભુ અમુક કાર્યો કરવા જન્મ લે છે. પ્રભુનાં જન્મ તથા કર્મો દિવ્ય, અલૌકિક અતિમાનુષિક છે. પ્રાકૃત મનુષ્યનાં જેવાં નથી. તેથીજ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે કે “ મારાં જન્મ તથા કર્મો દિવ્ય છે ” (અધ્યાય ૪ શ્લો. ૯) “ જન્મ કર્મ ચ મે દિવ્યમ્ ” ભાગવતમાં પણ કહ્યું છે કે શ્રીકૃષ્ણનાં કર્મો “ અતિમર્ત્યાનિ ” છે.

૬૬ એમ કહેવામાં આવે છે કે પ્રભુનો કદી જન્મજ નથી અને તેથી પ્રભુ જન્મ ધારણ કરે નહીં. શું પ્રભુ અજન્મના નથી એવું કોઈ આચાર્યે અગર સનાતન ધર્મનું અવલંબન કરનાર પંડિતે લખ્યું છે, અગર કહ્યું છે ? પરબ્રહ્મ અમુક કાર્યો કરવા અવતાર ધારણ કરે છે એવું માનનારા પણ એમ સ્વીકારે છે કે પરબ્રહ્મ અજ છે, અનાદિ છે,

નિત્ય છે. જ્યાં શ્રીકૃષ્ણે હું યુગે યુગે અવતાર લઉં છું એમ કહ્યું છે કે “હું અજ છું.” અવ્યય છું. પ્રાણી માત્રનો ઈશ્વર છું. તેમ છતાં અમુક સંજોગોમાં અમુક કાર્યો માટે હું અવતાર લઉં છું.^૧ એટલે પરબ્રહ્મ અવતાર લે છે એવો વિચાર ધરાવનારની સાથે એવી દલીલ કરવાની જરૂર નથી કે પ્રભુ અજ છે. કારણ કે તે બાબતમાં મતભેદ નથી. પ્રભુ અવતાર લે છે તેમ કહેવાથી પ્રભુ પ્રથમ નહોતા એમ કહ્યું નથી. પરમાત્મા પ્રભુ અજન્મા છતાં અવતાર લઈ પ્રભુની જે જ્ઞાન અને ક્રિયાશક્તિ વગેરે હોય તે અવતારમાં પણ ધારણ કરી શકે છે. ઉપર વિદિત કર્યું તે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણને પરબ્રહ્મથી ભિન્ન ગણી અગર તેમને પ્રાકૃત માણસના જેવા અગર મહાત્માનર ગણી તેમની સેવા (ભક્તિ) કરવામાં આવતી નથી પણ કૃષ્ણાવતારમાં મનુષ્યરૂપ ધારણ કર્યા છતાં તેમના શરીરના અવયવો આપણા પ્રાકૃત મનુષ્યના જેવાં નથી પણ આનંદધન છે એમ માની પોતે પરબ્રહ્મજ છે અને તેમનામાં પરબ્રહ્મનાં તમામ અપ્રાકૃત, અલૌકિક દિવ્યધર્મો તથા લક્ષણો છે એમ માની તેમની ભક્તિ અને સેવા કરવામાં આવે છે. શ્રીકૃષ્ણે પોતેજ કહ્યું છે કે મૂર્ખ માણસો મને પ્રાકૃત મનુષ્ય જેવો ગણી મારી અવગણના કરે છે. શ્રી આદિ શંકરાચાર્યે પોતાના ગીતાભાષ્યમાં પણ કહ્યું છે કે શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવને વિશે મૂર્ખ લોકો અનિશ્ચયતા અને અસર્વજ્ઞતાની શંકા કરે છે. (ભ. ગી. અ. ૪ શ્લો. ૫ શાંકરભાષ્ય) “યા વાસુદેવેડનીશ્વરા-સર્વજ્ઞાશંકા મૂર્ઝાણામ્!” અને જ્યાં જ્યાં શ્રીકૃષ્ણે મારી ભક્તિ કરનાર, મારામાં ચિત્ત રાખનાર મારા ભાવને પામે છે. એવી રીતે પ્રથમ પુરૂષ વાપરેલ છે, ત્યાં ત્યાં શ્રી શંકરાચાર્યે પરમેશ્વરનોજ અર્થ કરેલ છે.

૬૭ ઉપર વિદિત કરેલ હકીકત ઉપરથી જણાશે કે શ્રુતિ પુનઃ પુનઃ શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ હોવાનું કહે છે. ભગવદ્ગીતાનો તમામ ગ્રંથ શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ હોવાનું નિઃશંક પ્રતિપાદન કરે છે અને ગીતા વેદનો સાર છે એવું આર્યસમાજીસ્ટ પંડિત પણ સ્વીકારે છે. શ્રી આદિશંકરાચાર્યજીએ, શ્રીકૃષ્ણ અને ભગવાન એકજ છે એમ કહ્યું છે. બત્રીશ વર્ષની ટુંકી વયમાં તેઓશ્રીએ ભાષ્ય વગેરે અનેક કઠિન ગ્રંથો લખેલા છે. શ્રીરામાનુજાચાર્યે પણ શ્રીભાષ્ય વિગેરે તત્ત્વજ્ઞાનના ગંભીર વિચારોવાળા ગ્રંથો શ્રુતિના અસંખ્ય પ્રમાણો આપી લખેલા છે. તેઓશ્રીએ પણ શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ હોવાનું લખ્યું છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ પણ સંસ્કૃતમાંજ ઘણાંજ ગ્રંથો લખેલા છે. આલ્મભાષ્ય વગેરે ગ્રંથોમાં શ્રુતિમાંથીજ સંખ્યાબંધ પ્રમાણો આપી પોતે સ્વીકારેલા સિદ્ધાંતો વેદપ્રતિપાદિત છે, એમ તેઓશ્રીએ નિર્ણયકારક રીતે બતાવેલું છે. તેમની પછીના આચાર્યશ્રીઓએ પણ વેદનેજ મુખ્ય પ્રમાણ માની વેદમાંથી સંખ્યાબંધ આધારો આપી આવરણભંગ વગેરે અનેક ગ્રંથોમાં પોતાના સિદ્ધાંતો પ્રતિપાદન કરેલા છે. વેદપારંગત સંકડો પંડિતો વગેરે શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ હોવાનું લખી ગયા છે. શ્રીમદ્ભાગવત, વિષ્ણુપુરાણ વગેરે તથા સ્મૃતિઓ પણ શ્રીકૃષ્ણને પરબ્રહ્મ હોવાનું કહે છે.

૬૮ પ્રભુ અવતાર લે છે અને કૃષ્ણ પ્રભુનો અવતાર છે એ વિચાર ખરો નથી એવું બતાવવાનો દુરાગ્રહ રાખી ગીતાનું જેવા અન્ય ઉપર પાણી ફેરવી આર્યસમાજ તરફથી એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે શ્રીકૃષ્ણ મહાત્મા નર હતા પરંતુ અર્જુનને બોધ આપતાં પોતે પરબ્રહ્મ હોવાનું મानी પરબ્રહ્મ હું એવો બોધ આપ્યો છે. જો આ દલીલ આપણે સ્વીકારીએ તો શ્રીકૃષ્ણને એક મહાત્મા નરની પદ્ધતિમાં પણ મૂકી શકાય નહીં. જે લક્ષણો પોતાનામાં ન હોય તે લક્ષણો પોતાનામાં છે એવું મહાત્મા નર કદી કહે નહીં. આર્યસમાજની આ દલીલ તેમની બીજી દલીલને શી રીતે કાપે છે તે ખાસ કરીને લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે. એક તરફથી ઉપર પ્રમાણે દલીલ કરવામાં આવે છે અને બીજી તરફથી તેમના તરફથી એમ કહેવામાં આવે છે કે શ્રીગીતાનું શ્રીકૃષ્ણનાં વાક્યો તમામ શ્રીકૃષ્ણનાં વાક્યો નથી પણ યુદ્ધ વખતે તેમણે અર્જુનને કાંઈક બોધ આપ્યો હશે તેનો વિસ્તાર કરી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો અર્થ શ્રીવેદવ્યાસજીએ રચેલો છે; (જુઓ પંડિતશ્રીની ગીતા ઉપરની ટીકાની ભૂમિકા) ગીતાનું સમાજેલ બોધમાંનો કયો ભાગ શ્રીકૃષ્ણના વાક્યોનો છે અને કયો ભાગ વેદવ્યાસવિસ્તૃત છે એ આપણા આર્ય-સમાજસ્ત ભાઈઓ કહેતા નથી અને કદી શકે તેમ પણ નથી. હવે જો શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ હોવાનાં ગીતાનું વાક્યો વેદ વ્યાસજીનાં હોય તો શ્રીકૃષ્ણે અહંતાનો આવ રાખી હું પરબ્રહ્મ હું એવું કદાચી દલીલ કરવાનો અવકાશ રહેતો નથી. જો વેદવ્યાસજીએ શ્રીકૃષ્ણને પરબ્રહ્મ હોવાનું કહ્યું હોય તો તેમના વિચારને પ્રમાણ તરીકે માનવા કે કેમ? તેટલાજ સવાલ રહેશે અને આર્યસમાજસ્ત ભાઈઓ એટલું તો સ્વીકારે છે કે વેદ વ્યાસજી કદી અવૈદિક અગર ખોટો વિચાર જણાવે નહીં. ઉપરનાં કારણોથી આર્ય સમાજનો વિચાર પુદ્ગિલાઈ જણાતો નથી અને પરસ્પર વિરુદ્ધ હોઈ ટકી શકે એવો નથી. કદાચ એમ કહેતા હોય કે સ્વામી દયાનન્દજીએ અમારા મગજમાં જે વિચાર ઠસાવ્યો છે તેનેજ વળગી રહેજું, તો તેનેજ જવાબ અમારા આચાર્યશ્રીઓના વિચાર ખરા માની તેને વળગી રહીએ તો તેમાં અમારો દોષ કાઢવાનું કારણ નથી. એક ત્રાજવામાં અમારા આચાર્ય-શ્રીઓના અન્યો મૂકે અને બીજામાં દયાનન્દજીના અન્ય મૂકે અને પછી નિષ્પક્ષપાતપણે જુઓ કે કયું ત્રાજવું નમે છે. કદાચ એમ કહેતા હો કે તમે તો આંધળી શ્રદ્ધા રાખો છો તે તેનેજ અમારો એટલોજ જવાબ છે કે દયાનન્દજીના ખોટા વિચારોને વળગી રહેવું એ શું આંધળી શ્રદ્ધા નથી?

પ્રકરણ ૩ બું.

શ્રીમદ્ભાગવત.

૬૯ શ્રીમદ્ભાગવતની વેદવ્યાસની સમાધિભાષાને શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારી છે. વેદને મુખ્ય પ્રમાણ તરીકે માની વેદનો ખરો અર્થ અને આશય સમજવામાં બ્રહ્મસૂત્ર, ગીતાજી તથા શ્રીમદ્ભાગવત ઘણાં ઉપયોગી છે. એવું તેઓશ્રીએ પોતાના ગ્રંથમાં જણાવ્યું છે. “વેદાઃ શ્રીકૃષ્ણવાક્યાનિ-વ્યાસસૂત્રાણિ ચૈવ હિ ॥ સમાધિભાષા વ્યાસસ્ય પ્રમાણં તચ્ચતુષ્ટયમ્ ॥ ઉત્તરં પૂર્વસંવેદ્યવાસ્કં પરિકીર્તિતમ્ ॥ અવિરુદ્ધં તુ યસ્વસ્ય પ્રમાણં તચ્ચ નાન્યથા ॥ એતદ્વિરુદ્ધં યત્સર્વં ન તન્માનં કથંચન ॥ (તત્ત્વદીપનિગ્રંથ) : અને આ ચારે અમૂલ્ય અને અનુપમ ગ્રંથોની તેઓશ્રીએ એકવાક્યતા કરી છે.

૭૦ હવે શ્રીમદ્ભાગવતમાંથી શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ છે એવું બતાવનારાં પ્રમાણો તરફ લક્ષ ખેંચવામાં આવે છે. પરબ્રહ્મના બુદ્ધા બુદ્ધા અવતારોનું વર્ણન કરતાં આ ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે “કૃષ્ણસ્તુ ભગવાન્ સ્વયમ્” કે કૃષ્ણ સાક્ષાત્ ભગવાન છે “एष वै भगवान् साक्षादाद्यो नारायणः पुमान्” શ્રીકૃષ્ણ આદિ નારાયણ ભગવાન છે. આ શ્રીકૃષ્ણજ “स वै किलायं पुरुषः पुराणो य एक आसीत्” કૃષ્ણ ખરેખર જેને એક, પુરાણ, પુરુષ કહે છે તેજ છે. ગુહ્ય વેદોમાં જે પ્રભુને “य एक ईशो जगदात्मलीलया सृजत्यवस्थिति न तत्र सज्जते” કહ્યા છે તે આ શ્રીકૃષ્ણજ છે, તેઓ “जगदीश्वर” છે તેમણે “પોતાની માયાવટે મહુખ્યનું શરીર ધારણ કર્યું છે.” “અજ” છે તેમ છતાં જન્મ ધારણ કરે છે એજ અત્યંત “विदम्बनम्” આશ્ચર્યકારક છે “अकर्तृ” છે તેમ છતાં કર્મો કરે છે “आद्य” “प्रकृतिधी पर” “अमय” “आस्माराम” “शान्त” “ईशान” આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મજ છે એવું ભાગવતમાં ઘણી જગ્યાએ કહ્યું છે. શ્રીમદ્ભાગવતનો ગ્રંથ જેમણે વાંચ્યો છે તેઓને વિદિત છે કે આ આખો ગ્રંથ પરબ્રહ્મ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની અનન્ય અને નિષ્કામ ભક્તિનું પ્રતિપાદન કરે છે એટલે આ ગ્રંથમાંથી શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ હોવાનાં વધારે પ્રમાણ આ સ્થળે આપવાની જરૂર નથી. અનન્ય અને નિષ્કામ ભક્તિના વિષય ઉપર હવે પછીથી યોગ્ય સ્થળે આ ગ્રંથમાંથી સંખ્યાબંધ પ્રમાણો આપવાની જરૂર રહેશે. પરંતુ આ ગ્રંથમાંથી હવે પછીના ભાગમાં પ્રમાણો આપવાનાં છે તેથી આ જગ્યાએ શ્રીમદ્ભાગવત સંબંધી જે મુખ્ય આક્ષેપોના જવાબ આપવાની મને ખાસ અગત્ય જણાય છે.

૧ તેઓશ્રીએ બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરના પોતાના ભાષ્યમાં કહ્યું છે કે વેદોક્તાવ્યુમાત્રેऽपि विपरीतस्तु यद्भवेत् ॥ तादृशं वा स्वतंत्रं चेदुभयं मूलतो मृषा ॥ અર્થઃ—કોઈપણ લેખ અગર વિચાર વેદથી જરા પણ વિરુદ્ધ હોય અગર સ્વતંત્ર હોય તો એ બંને મૂલથી ખોટા છે.

૭૧ કેટલીક વખતે એવો આક્ષેપ મૂકવામાં આવે છે કે શ્રીમદ્ભાગવતમાં વેદનું માહાત્મ્ય ઘટાડેલું છે અને કેટલીક વખત એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે આ ગ્રંથમાં વેદની નિંદા કરી છે. આ આક્ષેપ મારા વિચાર પ્રમાણે ઘણો જ ગંભીર છે, અને તેથી તેનો રદીઓ આવા પુસ્તકમાં આપવો એ આવશ્યક જણાય છે; જો શ્રીમદ્ભાગવત વેદની નિંદા શ્રીમદ્ભાગવતે વેદની નિંદા કરી હોય તો આ ગ્રંથની વેદવ્યાસની કહે છે એવો આક્ષેપ કેવળ સમાધિભાષાને પ્રમાણ તરીકે માનવામાં શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ પાયા વિનાનો છે. અને સંખ્યાબંધ વિદ્વાન્ પંડિતો વગેરેએ ભૂલ કરી ગણાય અને એમ પણ સ્વીકારવું જોઈએ કે શ્રીમદ્ભાગવત અગર બીજા જે ગ્રંથોમાં વેદની નિંદા કરી હોય એ ગ્રંથને પ્રમાણ તરીકે નજ માની શકાય. એવા ગ્રંથોને પ્રમાણ તરીકે માનવામાં આવે તો વેદનો સનાતન ધર્મ નષ્ટ થાય એ દેખીતું છે; પરંતુ વેદના ધર્મનું રક્ષણ કરવું એ તો સૌ આર્યોનું કર્તવ્ય છે. સેંકડો વર્ષથી અનેક પ્રકારના ધાર્મિક, સાંસારિક અને રાજકીય હુમલાઓ ઓળાંધી આપણા પૂર્વજોએ આપણા વેદના ધર્મનું રક્ષણ કર્યું છે અને તેઓના પ્રતાપથીજ હાલ પણ વેદનું અવલંબન કરનારા લાખો માણસો આપણા દેશમાં મોજુદ છે.

૭૨ હવે શ્રીમદ્ભાગવતમાં વેદની નિંદા કરીજ નથી પણ વેદનું માહાત્મ્ય જ ગાયું છે એવું બતાવવા સંખ્યાબંધ પ્રમાણો નીચે ટાંકવામાં આવે છે. આ ગ્રંથમાં ૧૮૦૦૦ શ્લોકો છે તેમાં વેદના સંબંધમાં શા વિચાર જણાવેલા છે તે નીચેની ટૂંકી હકીકત ધ્યાનમાં લેવાથી જણાશે.

૭૩ સ્કન્ધ ૧૧ અ. ૩ શ્લો. ૧૧ માં કહ્યું છે કે વેદ સાંક્ષાત્ ઈશ્વરનું સ્વરૂપ છે અને ઈશ્વર પ્રણીત છે. તેજ સ્કન્ધના અધ્યાય ૧૪ માં કહ્યું છે કે વેદવાણી કાળે કરી નાશ પામી હતી તે મેં (ભગવાને) પ્રથમ બ્રહ્માને કહી હતી. આ વાણીમાં માફ મનન કરનારો ધર્મ સમાએલો છે “બ્રહ્માજીએ વેદનો મનુને ઉપદેશ કર્યો. મનુ પાસેથી ભૃગુ વગેરે શિષ્યા. તેમની પ્રકૃતિ અને બુદ્ધિ જુદા પ્રકારની હોવાથી તેઓએ પોતપોતાની પ્રકૃતિ અને બુદ્ધિ અનુસાર વેદના લિન્ન લિન્ન અર્થ કર્યા.” સ્કન્ધ ૧૧ અને અધ્યાય ૨૦ માં ઉદ્ભવજીએ શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું છે કે “અમુક પદાર્થ મળી શકશે એ જાણવા માટે આપની આજ્ઞારૂપ વેદ દૃષ્ટિરૂપ છે.” (વેદશ્ચકુરુત વેશ્વરઃ) તેજ સ્કન્ધના ૧૧ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે “પરબ્રહ્મ પોતેજ વેદને પ્રગટ કરે છે અને કરોળીઆની માફક તેને સંકેલી લે છે.” વેદ છે તે “શબ્દબ્રહ્મ” છે “દુર્બોધ” છે. “અનન્તપારગંભીરમ” છે, સમુદ્રની માફક તે “દુર્વિગાહ” છે. (તરી ન શકાય તેવા છે) તેજ જગોએ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે કે “વેદજ હું જાણું છું.” ભાગવતના પહેલા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે “તેને બ્રહ્મહદા ય આદિકવચે” પરબ્રહ્મે આદિકવિ બ્રહ્માજીને અંતર્યામીપણે વેદ કહ્યા. અને તે શ્લોકમાં કહ્યું છે કે વેદનો ગ્રંથ એવો છે કે “યન્મુદ્ધાન્તિ સૂરયઃ” જેમાં વિદ્વાનો પણ મોહ પામે છે. યજુર્વેતાશ્વરોપનિષદ અ. ૬

મં. ૧૮ માં પણ તેવોજ વિચાર જણાવતાં કહ્યું છે કે “યો ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै तं महादेवं आत्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वैशरणमहं प्रपद्ये” સ્કન્ધ ૧૧ અધ્યાય ૨૬માં કહ્યું છે કે વેદને પ્રગટ કરનાર છે. સ્કન્ધ ૧ અધ્યાય ૨ માં કહ્યું છે કે વેદો વાસુદેવરૂપ છે. સ્કન્ધ ૪ અધ્યાય ૨૬ માં કહ્યું છે કે વેદમાં જનાર્દન ભગવાન છે. યત્ર દેવો जनार्दनः સ્કન્ધ ૧૨ અધ્યાય ૧૧ માં કહ્યું છે કે ભગવાન વેદના પ્રવર્તક છે. “स एष ब्रह्मयोनि” સ્કન્ધ ૬ અધ્યાય ૨૪ માં કહ્યું છે કે વેદ માર્ગનો વિસ્તાર કરવાની ખાતર “आत्मानिगमं प्रथयन्” ભગવાને પોતે યજ્ઞોથી પોતાનું યજન કર્યું. “पुरुषः कृत्तुभिः समीजे आत्मानम्” સ્કન્ધ ૧૦ અધ્યાય ૮૭ માં વેદનીજ અનુપમ સ્તુતિ કરવામાં આવી છે.

૭૪ ઉપરનાં તમામ પ્રમાણોમાં નિઃસંદિગ્ધપણે કહ્યું છે કે વેદ ઈશ્વરપ્રણીત છે અને ઇશ્વરરૂપજ છે તેની સાથે એમ પણ કહ્યું છે કે વેદ નિત્ય છે.

૭૫ વેદ માટે વેદમાં જે કહ્યું છે તેમજ શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહ્યું છે. શુદ્ધાદ્વૈતમાં શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ પણ વેદને ઈશ્વરપ્રણીત અને નિત્ય માન્યા છે. જેમ જગતનો આવિર્ભાવ પરબ્રહ્મમાંથી થાય છે તેમ વેદ પણ પરબ્રહ્મમાંથીજ પ્રગટ થાય છે અને સૃષ્ટિનો લય થાય છે ત્યારે સૃષ્ટિની માફક વેદ પણ પરબ્રહ્મમાં લીન થાય છે. વેદને જે પદ શ્રીમદ્ ભાગવતે અને શ્રીવલ્લભાચાર્યશ્રીએ આપ્યું છે તે કરતાં કયું ઉંચું પદ આપી શકાય ? સ્વામીજી દયાનંદ સરસ્વતીનો સત્યાર્થપ્રકાશ પા. ૧૬૨-૬૬. તથા ઋગ્વેદાદિ ભાષ્યભૂમિકાના પા. ૨૩ થી ૩૨ જેવાથી જણાશે કે તેઓએ પણ એવોજ મત સ્વીકારેલો છે તેમ છતાં શ્રીમદ્ભાગવત જેવા ગ્રંથની નિંદા કરવાની ખાતર પાયા વિનાના આક્ષેપ મૂકવામાં આવે એ દીલગીર થવા જેવું છે.

૭૬ વેદ ભણવાની આવશ્યકતા શ્રીમદ્ભાગવતમાં કેટલે દરજ્જે જણાવી છે તે નીચેનાં પ્રમાણોથી સહજ જણાઈ આવશે. સ્કન્ધ ૧૧ અધ્યાય ૧૭ માં કહ્યું છે કે “પ્રહ્મચર્યના આશ્રમમાં દ્વિજ થયા પછી, જીતેન્દ્રિય રહી, ગુરુને ઘેર રહી, વેદનો અભ્યાસ કરવો.” દ્વિજના શા શા ધર્મો છે તે બતાવતાં કહ્યું છે કે યજન કરવું. વેદનું અધ્યયન કરવું. વેદ ભણાવવા એ બ્રાહ્મણનું કર્તવ્ય છે. ગૃહસ્થે વેદાધ્યયનરૂપ બ્રહ્મયજ્ઞ કરવો. સ્કન્ધ ૩ અધ્યાય ૨૬ માં કહ્યું છે કે બ્રાહ્મણોમાં જે વેદ જાણનાર છે તે શ્રેષ્ઠ છે અને તેઓમાં પણ જેઓ વેદોનો અર્થ જાણનારા છે તેઓ શ્રેષ્ઠ છે. “ब्राह्मणेष्वपि वेदज्ञो ह्यर्थज्ञोऽभ्य-धिकस्ततः” આવોજ વિચાર નિરુક્ત અ. ૧ પા. ૫. ખંડ ૨ માં જણાવતાં કહ્યું છે કે “જે માણસ વેદનો અર્થ જાણ્યા વિના ફક્ત પાઠજ ભણે છે તે સ્થાણ અને ભારવાહી છે. જે વેદના અર્થ જાણે તે સફલ કલ્યાણ મેળવે છે.”

૭૭ વેદોક્ત કર્મ કરવાની આવશ્યકતાની બાબતમાં શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહ્યું છે કે જે કોઈ અજ્ઞાની માણસ ઇન્દ્રિયોને વશ રહી વેદોક્ત કર્મ ન કરે “नाचरेद् वेदोक्तम्” તો તે અધર્મથી વારંવાર જન્મ મરણ પામે છે. પરંતુ વેદોક્તકર્મ નિષ્કામ રહી (તેના ફળની ઇચ્છા રાખ્યા વિના) પ્રભુને અર્પણ કરી કરવાં. (એકાદશ સ્કન્ધ અધ્યાય ૩

શ્લોક ૪૫) તેજ અધ્યાયમાં અને સ્કંધ ૧૧ અધ્યાય ૨૯ માં તેવોજ વિચાર જણાવી સકામ કર્મો કરનાર હીનાધિકારી છે અને સકામ કર્મો કરવાં નહીં એવી આજ્ઞા કરી છે. આવોજ વિચાર શ્રી ગીતાજીમાં પણ બતાવેલો છે. વળી ભાગવતમાં કહ્યું છે કે વેદમાં કહેલાં સંધ્યો પાસનાદિક કર્મો કરવાં (૧૧-૨૭-૧૧) જ્ઞાન એ વિવેક છે અને વિવેક વેદાર્થોથી પ્રાપ્ત થાય છે (૧૧-૨૮-૧૮) કર્મ, અકર્મ અને વિકર્મ લૌકિક રીતથી જણાય નહીં પણ વેદની શ્રુતિઓથી જણાય છે “કર્માકર્મ વિકર્માતિવેદવાદી ન લૌકિક:” (૧૧-૩-૪૩) વેદ ભણવાનું અને સમજવાનું શું પ્રયોજન છે એ વિષે કહેતાં કહ્યું છે કે વેદનું પર તાત્પર્ય પરબ્રહ્મને ઓળખવાનું-જાણવાનું છે. શ્રુતિ અને ગીતાજીમાં પણ કહ્યું છે કે “વેદૈરહમેવ વેદઃ” સ્કંધ ૧૧ અધ્યાય ૧૧ અને ૧૨ માં કહ્યું છે કે “શબ્દબ્રહ્મણિ નિષ્ણાતઃ” જે પરબ્રહ્મ જાણવાનો શ્રમ કરે નહીં તો તેનો શ્રમ વૃથા ગયો છે, એમ સમજવું. અનેકરૂપે જણાતા પરમાત્માને જે જાણે છે તેજ વેદના ખરા અર્થને જાણે છે. “સ વેદવેદમ્” વેદ ભણવાનું અને તેનો અર્થ જાણવાનું એજ પ્રયોજન છે કે પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું ખરું સ્વરૂપ જાણવું. પણ આ સહેલું નથી. ગીતાજીમાં શ્રીકૃષ્ણજી કહ્યું છે કે “મનુષ્યાણાં સહસ્રેષુ કશ્ચિત્” એટલે કે હજારો મનુષ્યોમાં કોઈજ સિદ્ધિ માટે યત્ન કરે છે, અને યત્ન કરનારાઓમાં પણ કોઈજ માઈ સ્વરૂપ જાણે છે.

૭૮ ઉપરના પ્રમાણોથી જણાશે કે ભાગવતે વેદનો મહિમા ઘટાડ્યો નથી પણ ગાયો છે. તેથી શ્રુતિએ અને ગીતાજીએ વેદનું માહાત્મ્ય ઘટાડ્યું છે અગર શ્રીમદ્ભાગવત વગેરે પુરાણોએ વેદની નિંદા કરી છે એમ નજ કહી શકાય. શ્રુતિ અને ગીતા વેદ માટે જે વિચારો બતાવે છે તેજ વિચારો ભાગવતમાં પણ બતાવવામાં આવ્યા છે. અને તેજ વિચાર શ્રીમદ્ભગવાદ્ભાગ્યાર્યજીએ પણ પોતાના ગ્રંથોમાં બતાવેલો છે. *વેદ અને ગીતાજી

*વેદ માટે શ્રુતિ, ગીતા શ્રીમદ્ભાગવત અને શ્રીમદ્ભગવાદ્ભાગ્યાર્યજીના ગ્રંથોમાં જે લખ્યું છે તેનો અર્થ કરતાં એટલું ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે કે વેદ શબ્દ કેટલીક જગ્યાએ કર્મકાંડ માટે (સંહિતા બ્રાહ્મણ) વપરાયો છે. ગીતાજીના અધ્યાય ૨. શ્લોક ૪૫ માં “ત્રૈગુણ્યવિષયા વેદાઃ” લખેલું છે. આ ઉપરની શ્રીઆદિશંકરાચાર્યના ભાષ્ય ઉપરની ટીકામાં આનંદગીરી ભાર દર્શને જણાવે છે કે “વેદશબ્દનાત્ર કર્મકાણ્ડમેવ ગૃહ્યતે ॥” વેદ શબ્દથી કર્મકાંડનુંજ અર્થ ગ્રહણ કરાય છે. આ શ્લોક ઉપરની ટીકામાં પુષ્ટિમાર્ગના આચાર્ય શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજે પણ તેવોજ વિચાર જણાવી લખ્યું છે કે “સ્વર્ગાદિકર્મકલ્પબોધકા વેદાઃ” અર્થઃ-કર્મકાંડ જેનું અનુક્રાંત કરવાથી સ્વર્ગ વિગેરે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. એવા અર્થમાં વેદ શબ્દ ઉપનિષદોમાં અને ગીતા વિગેરે ગ્રંથોમાં ઘણી જગ્યાએ વપરાયેલો છે. માટે તેનો અર્થ સમજવામાં ઉપરની હકીકત લક્ષમાં રાખવાની ખાસ જરૂર છે. મતલબ કે, અમૂક ઠેકાણે વેદ કયા અર્થમાં વપરાયો છે તેનું ઉપર નીચેનાં વાક્યો ધ્યાનમાં લઈ નિરાકરણ કરવાનું છે.

શ્રીમદ્ભગવાદ્ભાગ્યાર્યજીએ “લોક” શબ્દ પણ પોતાના ગ્રંથમાં કેટલેક ઠેકાણે વાપરેલો છે. “લોક” નો અર્થ “વ્યવહાર” થાય છે. અને તે શબ્દ “સ્મૃતિ” ને માટે પણ વપરાય છે. આ બાબતનું સ્પષ્ટાકરણ હાલમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ “વૈદિમાર્ગનિરીક્ષા” નામના ગ્રંથમાં પાને ૭-૯ માં કરવામાં આવેલ છે; તેથી આ જગ્યાએ વિસ્તારથી લખવાથી જરૂર નથી.

વેદને ઇશ્વરપ્રણીત અને નિત્ય કહે છે. તેવીજ રીતે ભાગવત પણ કહે છે. હવે તે ઉપરાંત ગીતાણ તથા શ્રુતિ વેદ માટે શું કહે છે, તે આપણે તપાસીએ, અને ત્યારબાદ શ્રીમદ્ભાગવતમાં તેવાજ વિચારો કેવી રીતે અને ક્યાં જણાવ્યા છે તે બતાવીશું. બન્ને પક્ષો તરફથી પ્રમાણ તરીકે મનાતા ગીતાણ અને ઉપનિષદો તરફ લક્ષ બેંચવાથી સત્ય શું છે તે સહજ જણાઇ આવશે, અને સત્યનું પ્રતિપાદન કરવાનો દાવો રાખનાર કેવું અસત્ય કહે છે તે પણ જણાઇ આવશે.

૭૯ ગીતાણમાં શ્રીકૃષ્ણ વાક્યના આશરે ૬૦૦ શ્લોકો છે. તેમાં વિશ શ્લોકમાં વેદનો હવાલો આપી વેદ સંબંધી વિચારો જણાવ્યા છે. વેદનો ઉદ્દગમ બ્રહ્મથી થયો છે, એવું ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે. બીજા અધ્યાયમાં નિષ્કામ કર્મ યોગનું સેવન કરવાનો બોધ આપતાં શ્રીકૃષ્ણે આજ્ઞા કરી છે કે સકામ કર્મો કરવામાંજ પોતાનું કર્તવ્ય માને છે તેમને પ્રભુમાં નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિ પાસ થતી નથી.

યામિમાં પુષ્પિતાં વાચં (૨-૪૨-૪૪) “બહુશાસ્ત્રા જ્ઞાનંતાશ્ચ બુદ્ધયોઽવ્યવસાવિનામ્” (૨-૪૧)

૮૦ આ પ્રમાણે કહી વેદવિદિત કર્મો કોઈ પણ જાતના ફલની આશા રાખ્યા સિવાય એટલે કે નિષ્કામપણે કરવાં એવી આજ્ઞા કરી છે. તેજ અધ્યાયના શ્લોક ૪૫ માં કહ્યું છે કે વેદ છે તે ત્રણે ગુણોને વિષય કરનારા છે. “ત્રૈગુણ્યવિષયા વેદાઃ” પણ હે અર્જુન, તારે તો ત્રણે ગુણોથી અતીત એટલે કે ગુણાતીત થવું “નિઃત્રૈગુણ્યો મર્વાર્જુન” અધ્યાય ૧૪ શ્લોક ૨૦ માં કહ્યું છે કે દેહને ઉત્પન્ન કરવાવાળા ત્રણે ગુણોથી અતીત થવાથી જન્મ, મૃત્યુ, જરા અને દુઃખથી મુક્ત થઈ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

હવે પ્રશ્ન એ રહ્યો કે ગુણાતીત શી રીતે થઈ શકાય? આવોજ પ્રશ્ન અર્જુને શ્રી કૃષ્ણને પૂછ્યો છે. (૧૪-૨૧) અને તેના ઉત્તરમાં કૃષ્ણે, તેજ અધ્યાયના શ્લોક ૨૬ માં આજ્ઞા કરી છે કે જે પુરુષ અનન્ય ભક્તિ વડે મને સેવે છે તે પુરુષ ત્રણે ગુણોથી અતીત થઈ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે.

૮૧ ગુણાતીત થવું એ પરદશા છે એમ કહી તેવી દશા પ્રાપ્ત કરવા આજ્ઞા કરી વેદ ત્રણ ગુણને વિષય કરનારા છે એમ કહ્યું અને ગુણાતીતની પરદશા અનન્ય ભક્તિથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે એમ કહ્યું. આ બાબતનું વધારે સ્પષ્ટીકરણ આગળ આવશે. તે ઉપરથી શ્રીમદ્ભાગવત ઉપરના આલેખનું પોકળપણું વિશેષ અજમાવવામાં આવશે.

૮૨ આ જગાએ એટલું વિદિત કરવાની જરૂર છે કે ચાલતા વિષયના સંબંધમાં ભાગવદ્ગીતાના જે શ્લોકો ઉપર મેં આજ્ઞા રાખ્યો છે અને હવે પછીથી રાખીશ તે શ્લોકોમાંનો કોઈપણ શ્લોક પ્રક્ષિપ્ત નથી એવું સર્વ સ્વીકારે છે. સામા પક્ષના આર્ય સમ્પ્રદાય પંડિત આર્યભુનિજીએ ગીતા ઉપરની પોતાની ભૂમિકામાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે કે આખી ગીતામાં અધ્યાય ૧૧ નો શ્લોક ૪૬ નો ચતુર્ભુજ સ્વરૂપવાળો ફક્ત પ્રક્ષિપ્ત છે, અને આ સિવાય એક પણ શ્લોક ધાઈળથી છુસાડવામાં આવ્યો નથી એમ તેઓ કબજા કરે છે.

૮૩ હવે આપણે ગીતાજીના બીજા શ્લોકો વેદને લગતા તપાસીએ. જ્યારે અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણના દિવ્ય સ્વરૂપનાં દર્શન કરાવ્યાં છે. તે વખતે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું છે કે આવા મારા દિવ્ય સ્વરૂપનાં દર્શન વેદના સાધનથી અગર વેદોક્ત યજ્ઞ, દાન, તપ, વિગેરે સાધનોથી કરવા કોઈ સમર્થ થતું નથી,

તેવોજ વિચાર તે અધ્યાયના શ્લોક ૫૩ માં જણાવ્યો છે.

“ નાહં વેદૈર્નતપસા ન દાનેન ન ચેજ્યયા શક્ય एवं विषो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ”

અને શ્લોક ૫૪ માં કહ્યું કે પરબ્રહ્મના આવા દિવ્ય સ્વરૂપના દર્શન કેવળ અનન્ય ભક્તિવડેજ થઈ શકે છે.

“ भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविषोऽर्जुन ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ”

૮૪ આ ઉપરથી સિદ્ધ થયું કે, કેવલ વેદના સાધનથી અગર વેદ વિહિત યજ્ઞ, દાન, તપાદિક સાધનોથી પરબ્રહ્મના દિવ્ય સ્વરૂપનાં દર્શન થઈ શકતાં નથી. એવા સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર પ્રભુની અનન્ય ભક્તિવડેજ થઈ શકે છે.

૮૫ આ શ્લોકોની ભાષા અને આશય એવા સ્પષ્ટ છે કે સામો પક્ષ તેનો બીજી રીતે અર્થ કરી શકે તેમ નથી. પંડિત આર્યમુનિજીને પણ આ શ્લોકની ટીકામાં શ્રી રામાનુજઆર્યની ટીકાનો આશ્રય લઈ એમ સ્વીકારવું પડ્યું છે કે આ શ્લોકોનો આશય અને અર્થ એવો છે કે મારી ભક્તિ વિના કેવળ વેદાદિકના સાધનથી મારું સ્વરૂપ જણાતું નથી. ઉપર વિદિત કર્યું તે પ્રમાણે આર્યસમાજની સંસ્થા ગીતાને વેદના દોહનરૂપ માને છે અને જે શ્લોકને પ્રક્ષિપ્ત કહેવામાં આવ્યો છે તે શિષ્યા બીજા કોઈ પણ શ્લોકમાં વેદવિરુદ્ધ વિચાર ગીતાજીમાં જતાવવામાં આવ્યો નથી એવું તેઓ કબુલ કરે છે. તો પછી ગીતાજીમાં જેવા વિચારો જતાવ્યા છે તેવજ વિચારો શ્રીમદ્ ભાગવતમાં વેદ માટે જતાવવામાં આવ્યા હોય તો તેથી શું શ્રીમદ્ભાગવતે વેદની નિંદા કરી છે એવો આક્ષેપ મૂકી શકાય ?

૮૬ હવે જેવો વિચાર શ્રીગીતામાં દર્શાવેલ છે તેવોજ વિચાર વેદ (શ્રુતિ) માં પણ જતાવવામાં આવ્યો છે. કહ તથા મુંડક ઉપનિષદોમાં લખ્યું છે કે,

“ नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वां ”

“ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા વેદથી, બુદ્ધિથી, કે ઘણું શ્રવણ કરવાથી પ્રાપ્ત થતા નથી પણ જીવ ઉપર પ્રભુ પ્રસન્ન થાય છે તે જીવજ પ્રભુને પામે છે. અને તે જીવનેજ પ્રભુ પોતાના સ્વરૂપનું દાન કરે છે. ” શું આવો વિચાર જણાવ્યાથી વેદ વેદની નિંદા કરી છે એમ કહેવાશે ? ગીતાજીમાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે કે મારી માયા “ દુરત્યયા ” મારુંજ અવલંબન કરનાર અને મારા શરણે આવનાર તે માયાને તરી શકે છે. તેવોજ વિચાર શ્રુતિમાં પણ જણાવતાં કહ્યું છે કે પ્રભુની વૈષ્ણવી

માયા, બ્રહ્માદિકને પણ અગોચર કરે “બ્રહ્માદીનામગોચરા” છે અને જેઓ સર્વવ્યાપક પરમાત્મા વિષયની ભક્તિ કરે છે તેઓજ આ મહામાયાને તરી જાય છે. બીજા કોઈપણ ઉપાયથી માયાને તરી શકાતી નથી.

તેવીજ રીતે ઉપનિષદોમાં બીજે સ્થળે પણ કહ્યું છે કે—પ્રભુનું શરણુ પ્રાપ્ત થવાથી દુસ્તરા માયા સુતરા થાય છે, “અતિમોહકરી માયા મમ વિષ્ણોશ્ચ સુવ્રત ॥ તસ્ય પાદામ્બુજધ્યાનાત્ દુસ્તરા સુતરા ભવેત્” બ્રહ્મવિદ્યોપનિષદમાં પણ એવી આજ્ઞા કરી છે કે પરબ્રહ્મનું અવલંબન જેને સિદ્ધ થાય, તેણે “વેદશાસ્ત્રાણિ ચાન્યાનિ પદપાંસુમિવ ત્યજેત્” વેદશાસ્ત્રોનો અને બીજા સાધનોનો ત્યાગ પગપરની ધૂળની પેઠે કરવો.

૮૭ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ સેવાના સંબંધમાં કહ્યું છે કે પ્રભુમાં ચિત્ત તટ્પીન રાખવું એ માનસી સેવા છે. આવી સેવા સિદ્ધ કરવી એ દરેક જીવનું કર્તવ્ય છે. આવી આજ્ઞા ગીતાજીમાં ઘણે ઠેકાણે કરવામાં આવી છે. ઉપનિષદમાં પણ કહ્યું છે કે લોકનો, વિષયોનો ત્યાગ કરી પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં ચિત્ત તટ્પીન રાખવું.

૮૮ વેદ પરબ્રહ્મ પરમાત્માને એક અદ્વિતીય અને સૌથી પર કહે છે. અક્ષરથી પણ પરમાત્મા અતીત છે. વેદથી અતીત છે. વેદનો ઉદ્ભવ તેમનામાંથીજ થયો છે. વેદનો લય પણ તેમનામાંજ થાય છે. જ્યારે સૃષ્ટિનો આવિર્ભાવ થયો અને વેદનો પ્રકાશ થયો તે પહેલાં પરબ્રહ્મ પરમાત્માજ હતા. લય થયા પછી પરબ્રહ્મજ રહેવાના છે. આવા પરબ્રહ્મનું અવલંબન કરવું, તેમનો આશ્રય કરવો, તેમને શરણે જવું એ વેદનું અવલંબન કરવાના કરતાં વધારે ચડીઆતું છે એ દેખીતું છે. વેદજ તેવી આજ્ઞા કરે છે. જો વેદનું અવલંબન અને વૈદિક ક્રિયાઓનું અવલંબન મોક્ષ સુધીનું ક્ષણ આપવા સમર્થ હોય તો વેદથી પર અને અક્ષરથી અતીત એવા અદ્વિતીય, સર્વસામર્થ્યવાન, પરબ્રહ્મ પ્રભુ અનન્ય અને નિષ્કામ ભક્તિનું વધારે સારું ક્ષણ આપી શકે એ પણ પ્રત્યક્ષ છે. પરબ્રહ્મનું અવલંબન કરવું એ વેદનું અવલંબન કરવાના કરતાં વધારે સારું છે એવું કહેવાથી વેદે અને ગીતાજીએ વેદની નિંદા કરી છે અગર તેનું માહાત્મ્ય ઘટાડવું છે એવી દલીલ કોઈ વિચારશીલ મનુષ્ય કરી શકે નહિ. વેદ ભણવાનો અને વૈદિક ક્રિયાઓનો ઉદ્દેશ પ્રભુને જાણવાનોજ છે.

“વેદૈરહમેવ વેદઃ” વેદ ભણી જે પ્રભુને ઓળખી શકે નહીં તેનો શ્રમ વ્યર્થજ છે. આર્યભૂમિના તમામ ગ્રંથોમાં અધિકારપરત્વેજ જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે. અધિકારની વાત લક્ષમાં નહીં રાખવાથી ઉત્તમ ગ્રંથોમાં આપેલા ઉપદેશમાં પણ વિરોધ જણાય છે. અને ઉપદેશનું ખરું રહસ્ય સમજવામાં આવતું નથી. માણસોની પ્રકૃતિ ભિન્ન ભિન્ન છે. અને તેવી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિવાળાઓ માટે રસ્તાઓ પણ ભિન્ન ભિન્ન બતાવવામાં આવ્યા છે.

૮૯ જેવા વિચાર ઉપનિષદોમાં અને ગીતાજી જેવા ગ્રંથોમાં બતાવ્યા છે, તેવાજ વિચારો શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ બતાવ્યા છે, તે તરફ હવે ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

૯૦ શ્રીકૃષ્ણે ઉદ્ધવજીને કહ્યું છે કે, બીજા તમામ સાધનોનો ત્યાગ કરી જેઓ મારી અનન્ય ભક્તિ કરે છે, તે ઉત્તમ છે. “સંત્યજ્ય યો માં ભજેત સ ઉત્તમઃ” (૧૧, ૧૧, ૩૨)

ગોપિયો વગેરે વેદ લાણી નહોતી. તેમ છતાં અનન્ય ભાવથી વગર શ્રમે મને પામેલાં છે. “કેવલેન હિ માત્રે ગોપ્યો મામીયુરંજસા” જે કૃણ ધણો શ્રમ લીધા છતાં યોગ, સાંખ્ય, દાન, વ્રત યજ્ઞાદિક સાધનોથી મળતું નથી તેવું કૃણ મારામાં અનન્ય ભાવ રાખવાથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે (૧૧-૧૨-૮-૯) પ્રાણી માત્રનો આત્મા એવો જે હું તેનેજ સર્વાત્મભાવ વડે શરણુ આવો. “મામેકમેવ શરણમાત્માનં સર્વદેહિનામ્ યાદિ સર્વાત્મભાવેન” અનન્ય ભાવથી હું જેવો વશ થાઉં છું તેવો વેદયોગસાંખ્યાદિકથી થતો નથી.

ન સાધયતિ માં યોગો ન સાંખ્યં ધર્મ ઉદ્ભવ । ન સ્વાધ્યાયસ્તપસ્યાગો યથાભક્તિર્મમોર્જિત્તા ॥

યોગેશ્વરે વિદેહ રાજાને જ્ઞાન આપતા કહ્યું છે કે “જેઓને પ્રભુમાં અનન્ય ભક્તિ નથી તેઓને દેવતા વગેરેનાં ઋણમાંથી મુક્ત થવા પંચયજ્ઞો કરવા પડે છે. પરંતુ જે તમામ ભાવવડે પ્રભુની શરણુ ગયા છે તે તમામ ઋણમાંથી મુક્ત થઈ જાય છે.”

શુકદેવજીએ પરીક્ષિતને કહ્યું છે કે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગો છે. પણ મેં તને અનન્ય ભક્તિનો જે માર્ગ બતાવ્યો છે તેના જેવો સુખરૂપ બીજો એકે માર્ગ નથી. “ન હ્યતોડન્યઃ શિવઃ પન્થાઃ” બ્રહ્મા પોતે વેદનો ત્રણ વખત વિચાર કરી એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા કે ભગવાનમાં પ્રીતિ થાય એજ શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે. શ્રીકૃષ્ણે દેવહૂતિને જ્ઞાન આપતાં કહ્યું છે કે સર્વ જગદ્રૂપ ભગવાનની અનન્ય ભક્તિ કરવાથીજ યોગીઓ પરબ્રહ્મને પામે છે. તેના જેવો એકે કદ્યાણુકારી રસ્તો નથી. “ન મત્ત્યા સદશોસ્તિ શિવઃ પન્થાઃ” સનકાદિકે પૃથુને જ્ઞાન આપતાં કહ્યું છે કે યોગ વગેરે સાધનોથી સંસારને તરવાની ઇચ્છા રાખનારાઓને ધણો શ્રમ પડે છે. માટે પ્રભુનાં ભજનીય ચરણકમળને નૌકા કરી દુસ્તર સંસારરૂપી સાગરને તરી જા. પ્રહ્લાદે કહ્યું છે કે પ્રભુ દાન, યજ્ઞ, તપ આદિથી પ્રસન્ન થતા નથી પણ શુદ્ધ ભક્તિથી પ્રસન્ન થાય છે.

૯૧ આવા વિચારો અનેક જગ્યાએ શ્રીમદ્ભાગવતમાં દર્શાવેલા છે. અનન્ય અને નિષ્કામ ભક્તિના મથાળાં નીચે બીજા સંખ્યાબંધ પ્રમાણો આપવામાં આવશે. અત્યારે તો એટલોજ સવાલ છે કે શ્રીમદ્ભાગવતમાં અને ગીતાજીમાં સર્વ વેદોથી વિરુદ્ધ વિચારો બતાવી વેદનું માહાત્મ્ય ઘટાડયું છે કે કેમ? પૂર્ણપુરુષોત્તમ પરબ્રહ્મ-પરમાત્મા-ભગવાનમાં અનન્ય-અવ્યભિચારિણી અને કેવળ નિષ્કામ ભક્તિ રાખવી અને તેવી ભક્તિ પ્રભુના સ્વરૂપની કિંવા મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવવામાં યજ્ઞાદિક સાધનોથી ઉત્તમ છે, એવો સિદ્ધાન્ત વેદ પ્રતિપાદન કરે છે. અને એજ સિદ્ધાન્ત ગીતાજીમાં પણ પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલો છે. જે સિદ્ધાન્ત વેદનો અને ગીતાજીનો છે તેજ સિદ્ધાન્ત શ્રીમદ્ભાગવતનો પણ છે. વેદપ્રતિપાદિત યજ્ઞ, દાન, તપ વગેરે નિષ્કામપણે કરવાની આવશ્યકતા જણાવી છેવટે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને એવી આજ્ઞા કરી છે કે મારેજ શરણુ આવીશ તો બીજા કશા સાધનોની જરૂર નથી. જેને પ્રભુનું શરણુ સિદ્ધ થાય તેને બીજા સાધનોની અપેક્ષા નથી. વૈદિક ક્રિયાઓ કરવામાં અધિકારી અનધિકારી વગેરે ઘણી બાબતોનો ખ્યાલ રાખવો પડે છે, પરંતુ ભક્તિમાર્ગમાં તો સૌનો અધિકાર છે. આવો વિચાર ભાગવતમાં તો શું

પરંતુ ગીતામાં અને ઉપનિષદોમાં પણ બતાવ્યો છે. અથર્વનારાયણઉપનિષદમાં એવી સ્પષ્ટ આજ્ઞા કરી છે કે “તમામ ઉપાયોનો (સાધનોનો) ત્યાગ કરી અનન્ય ભક્તિનું અવલંબન કર.” અને ભક્તિનો ઉત્કર્ષ જણાવતાં કહ્યું છે કે “ભક્તવત્સલ પ્રભુ પોતેજ ભક્તોનું તમામ વિદ્યોથી રક્ષણ કરે છે અને મોક્ષ અપાવે છે. પ્રભુની ભક્તિ વિના મોક્ષ કદિ મળતો નથી. ભક્તિ વિના પ્રભુનું જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત થતું નથી.” ત્યાંજ કહ્યું છે કે “ભક્તિથી કશું અસાધ્ય નથી.” શિષ્યને ભક્તિ પ્રાપ્ત થતાં વગર શ્રમે અને તુરતમાં તે સાક્ષાત્ નારાયણરૂપ થયા. તેજ ઉપનિષદમાં પ્રભુએ બ્રહ્માણને આજ્ઞા કરી છે કે “એક મને જ શરણે થા અને મારી ભક્તિમાં નિષ્ઠ થા. તેમ કરવાથી મનેજ પામીશ.”

૬૨ આ ઉપરથી જણાશે કે શ્રુતિ, ગીતા આદિ ગ્રંથોમાં પ્રતિપાદન કરેલા સિદ્ધાન્તોજ શ્રીમદ્ભાગવતમાં પ્રતિપાદન કરેલા છે. તેથીજ શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહ્યું છે કે વેદ કલ્પતરુ છે. અને શ્રીમદ્ભાગવત તેનું ફળ છે. આ ફળ પરમાનંદરસથી ભરપૂર છે. આ ગ્રંથ શ્રુતિનું દોહન છે. આ પુરાણ “બ્રહ્મસંમિતમ્” વેદસમાન છે. તેમાં તમામ વેદ અને ઇતિહાસોનો સાર આપેલો છે. “સર્વવેદોતિહાસાનાં સારંસારં સમુદ્ઘૃતમ્” વિષ્ણુપુરાણમાં પણ કહ્યું છે કે “વેદાઃ પ્રતિષ્ઠિતાઃ સર્વે પુરાણેષુ ન સંશયઃ” સર્વ વેદ પુરાણોમાં પ્રતિષ્ઠિત છે એમાં સંશય નથી. બ્રહ્માંડપુરાણમાં કહ્યું છે કે “ઈતિહાસપુરાણાભ્યાં વેદં સમુપવૃંહયેત્” ઇતિહાસ અને પુરાણોવડે વેદાર્થને વૃદ્ધિ પમાડવો. જે માણસ વેદનો અર્થ એવોજ કરે છે કે વેદ પ્રમાણે તો પ્રભુ નિરાકારજ છે, ભક્તવત્સલ છતાં ભક્તોને દર્શન આપી શકતા નથી અને તેમનાં પાપો નષ્ટ કરી શકતા નથી, સર્વશક્તિમાન છતાં તેમનામાં સાકાર થવાની શક્તિ નથી, અવતારો લેતાજ નથી, મૂર્તિપૂજા નકામું ધર્તિગ છે, શરણુમંત્ર અવૈદિક છે, ભસ્મ અગર ઊર્ધ્વતિલક ધારણ કરવાની જરૂર નથી. નારાયણનો મંત્ર પણ અવૈદિક છે. શિવની ઉપાસના તથા તેમનો મંત્ર પણ અવૈદિક છે, આવા વિચારવાળાઓને ભાગવત અને બીજાં પુરાણો અમને જેવાં જણાય છે તેવાં ક્યાંથી જણાય? આવા વિચારવાળા આપણા ભાઈઓના મગજમાં એમજ ઠસી ગયું છે કે જે જે ગ્રંથોમાં પ્રભુના અવતારોનું તથા મૂર્તિપૂજનું લખ્યું છે તે તમામ ગ્રંથો વેદના દ્રોહી છે. વેદનો અમુક રીતેજ અર્થ થાય અને અવતારો તથા મૂર્તિપૂજના સબંધમાં શ્રીશંકરાચાર્ય તથા શ્રીરામાનુજાચાર્ય તથા શ્રીવલ્લભાચાર્યજી જેવા સમર્થ વિદ્વાનોએ કરેલા અર્થ કેવળ ખોટા, ભૂલ ખવરાવનારા અને માણસોને અંધારામાં ડૂબાવનાર છે. દુરાગ્રહપૂર્ણ આવી માન્યતા રાખનારાઓને ભાગવતમાં પણ વેદની નિંદા સિવાય બીજું શું દૃષ્ટિએ પડે?

૬૩ શ્રીમદ્ભાગવતનાં માહાત્મ્યમાંથી એકાદ બે શ્લોકો ટાંકી તેનો મનસ્વી રીતે અર્થ કરી આવા પૂજનીય ગ્રંથે વેદની નિંદા કરી છે એવો આક્ષેપ મૂકતાં પહેલાં આપું ભાગવત બરાબર વાંચી વેદમાટે તેમાં કેવા વિચારો જણાવ્યા છે? ગીતાજી વેદમાટે શું કહે છે? તેનું સ્વસ્થ ચિત્તે તુલના કરવાનું દરેક સુજનું કર્તવ્ય છે, ભાગવતનાં માહાત્મ્યમાં “ઈદં ભાગવતમ્” શ્લોકનો આશય એવો છે કે જેવી રીતે વેદ ભણવાથી શાંતિ

ઋષિને તૃપ્તિ ન થતાં પંચરાત્ર લણવાથી તેમને તૃપ્તિ થઈ તેવી રીતે નારદના બોધથી વેદવ્યાસે પણ ભાગવતમાં પ્રભુના ગુણો ગાયા ત્યારેજ તેમને તૃપ્તિ થઈ. આથી વેદનો મહિમા ઘડતો નથી. પરંતુ સંદેહ નષ્ટ થઈ પ્રભુમાં નિશ્ચિંતાત્મિકા બુદ્ધિ થાય છે.

૯૪ હવે શ્રીમદ્ભાગવતના સંબંધમાં બીજો ખાસ એવો આક્ષેપ મૂકવામાં આવે છે કે આ ગ્રંથ આધુનિક છે. આ આક્ષેપ ખોટો અને પાયા વિનાનો ભાગવત આધુનિક અને છે એવું બતાવવામાં આવશે. શ્રીમદ્ભાગવતને તથા બીજા પુરાણોને બોધદેવે રચેલું હોવાનો આર્યભૂમિના વેદના સનાતન ધર્મનું અવલંબન કરનારા આચાર્યો આક્ષેપ પણ તદ્દન પાયા તથા પંડિતો, પ્રાચીન સમયથી પ્રમાણ તરીકે માની, તે ગ્રંથોના વિનાનો છે. પ્રમાણો આપતા આવ્યા છે. પુરાણો અદાર છે, તેમાં છ સાત્ત્વિક છે, છ રાજસ અને છ તામસ છે. વિષ્ણુપુરાણ, નારદીય, ભાગવત, ગરુડ, પદ્મ અને વારાહ એ છ પુરાણ સાત્ત્વિક છે. (જુઓ પદ્મપુરાણ) શ્રીમદ્ભાગવત-થીજ વ્યાસજીનું મન તૃપ્ત થવાથી સાત્ત્વિક પુરાણોમાં પણ આને શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવ્યાનું પ્રત્યક્ષ છે આ ગ્રંથ ઉપર, ગીતા ઉપર જેટલી ટીકા થઈ છે તેટલીજ થઈ છે.

૯૫ ટીકા કરનારાઓ ક્યારે થઈ ગયા તે હકીકત અને ટીકાની સંખ્યા શ્રીમદ્ભાગવત પ્રાચીન ગ્રંથ હોવાનું સૂચવે છે. આટલી ટીકા ગીતા સિવાય કોઈ પણ ગ્રંથ ઉપર હિંદુસ્તાનનાં આચાર્યો તથા પંડિતોએ કરી નથી. જો ભાગવત આધુનિક હોય અને બોધદેવ જેવા માણસે, રચેલું હોય તો તે ઉપર ટીકા કરવાનું આચાર્યો અને પંડિતો કદી ઉચિત અને જરૂરનું માને નહિ. દેવી ભાગવત ઉપર આશરે સાઠ વર્ષ ઉપર થઈ ગયેલાં એક નિલકંઠ નામના બ્રાહ્મણેજ ટીકા લખી છે તે સિવાયની એક પણ ટીકા તે પહેલાની નથી. જૂના વખતમાં દેવી ભાગવત અને આ ભાગવત વચ્ચે હરીકાંઈ હતીજ નહીં. પણ દેવીપુરાણ અને આ ભાગવત વચ્ચે હરીકાંઈ હતી. પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સર્વવ્યાપક વિષ્ણુ-ભગવાનની ઉત્તમાધિકારીએ અનન્ય અને નિષ્કામ ભક્તિ કરવી એવો સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કરનાર શ્રીમદ્ભાગવત પુરાણ નથી, પણ ઉપપુરાણ છે, એવું દેવીભક્તોએ કહ્યું હોય, અગર તેઓ કહે તેથી કરી તેમની હકીકત ખરી છે, એમ માની શકાય નહીં. આ બેમાં કયું પુરાણ છે અને કયું ઉપપુરાણ છે ? તે દલીલમાં હાલ ઉતરવાની કશી જરૂર નથી. સવાલ માત્ર એટલોજ છે કે પ્રો. વિલ્સન વગેરે અંગ્રેજ લેખકોએ અને વેદનું તથા હિંદના સનાતન ધર્મનું અભિમાન ધરાવનારા સ્વામી દયાનંદસરસ્વતી વગેરેએ માન્યું છે તે પ્રમાણે આ શ્રીમદ્ભાગવત તેરમા સૈકામાં બોધદેવે બનાવ્યું છે કે આ ગ્રંથ તે પહેલાનાં સૈકાઓમાં પણ અસ્તિત્વમાં હતો ? આ પ્રશ્ન છે.

૯૬ પુરાણોની નિંદા કરવામાંજ કર્તવ્ય માનનારા આપણી આર્યભૂમિમાં એવા પણ નરરત્ન પાકે છે કે તેઓ ભાગવતને તેરમા સૈકામાં રચાયાનું કહી સંતોષ ન માનતાં ઐરંગજેબના વખતમાં લખાયાનું કહેવાને પણ આંચકા ખાતા નથી. આવા મૂર્ખોના બકવાદનાં રહીયા આપવાની જરા પણ આવશ્યકતા નથી. આપણે તેઓની સ્થિતિ તો દયાજનકજ

માનવાની છે. સોળમાં સૈકા પહેલા આ ભાગવત ઉપર સંખ્યાબંધ ટીકાઓ લખાઈ છે. તેનું પણ જેઓને જ્ઞાન નથી, તેઓ સાથે દલીલમાં ઉતરી જાય તો ગુમાવવાની જરૂર નથી.

૬૭ યુરોપના પ્રોફેસર વિલ્સન* અને વેબર જેવા લેખકો આર્યભૂમિનાં સનાતન ગ્રંથોને આધુનિક કાંઠે તેમાં તો આપણને નવાઈ લાગતી નથી. “ હિંદુ ધર્મ ” ઉપરનાં નિબંધમાં વિલ્સન સાફેજ પોતેજ લખે છે કે “ જે ધર્મો વિષે હું લખુ છું તે ધર્મનાં પુસ્તકો મેં ઉપરઉપરથી જોયાં છે. અને ઘણી ખરી હકીકત તો લોકોને પૂછીને લખી છે. ” થોડા વખત ઉપર એક વિદુષી બાઈ વિલાયતથી આ દેશમાં મુસાફરી કરવા આવ્યાનું જ્ઞાને વિદિત હશે. તેમના જોવામાં એમ આવ્યું કે આ દેશમાં ઘણી ખરી સ્ત્રીઓ પોતાના ઘણીમાં નામ પણ લેતી નથી. આટલા ઉપરથી તે બાઈએ પુસ્તકમાં લખી નાંખ્યું કે જે દેશમાં આવો રીવાજ હોય તે દેશમાં સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે કદી પ્રેમ હોઈ શકે નહિ. આવા યુરોપના લેખકોના વિચારોને કેટલું વજન આપી શકાય તે કહેવાની જરૂર નથી.

૬૮ શોચનીય એ છે કે આપણાજ વિદ્વાન નરો સ્વતંત્ર તપાસ કર્યા વિના યુરોપના પ્રો. વિલ્સન જેવા લેખકોના ખોટા વિચારોને અનુમોદન આપી પુરાણોનું મહત્ત્વ ઘટાડે છે. “ ભાગવતશંકાનિરાસવાદ ” વગેરે ગ્રંથો અઢીસો ત્રણસો વર્ષ ઉપર દેવીપુરાણના અનુયાયીઓનાં આશ્રેષ્ઠોનાં જવાબમાં લખવામાં આવ્યા છે, આવા ગ્રંથોમાં જે દલીલો કરવામાં આવી છે તે ધ્યાનમાં લઈ તેની તુલના કરવાનો કશો પ્રયત્ન કર્યા વિના ભાગવત તેરમાં સૈકામાં બોપદેવે રચેલ હોવું જોઈએ એવા નિર્ણય ઉપર આવવાનું કેટલાક દેશી લેખકોએ પણ ઉચિત માન્યું છે. ખરા નિર્ણય ઉપર આવવાનો આ રસ્તો નથી. દુરાચરનો ત્યાગ કરી નિષ્પક્ષપાત બુદ્ધિથી સ્વસ્થ ચિત્ત રાખી જન્મે પક્ષની તમામ દલીલોનું ખરાબર મનન કરી નિર્ણય ઉપર આવવું એ દરેક સુજનનું કર્તવ્ય છે અને જો નીચેની હકીકત

* પ્રોફેસર વિલ્સને પુરાણોને સમય માન્યો તે તેના સંબંધમાં પ્રોફેસર V. A. Smith પોતાની “Early History of India” નામની ચોપડીમાં નીચે પ્રમાણે લખે છે. તેનું મનન કરવાથી પ્રોફેસર વિલ્સનનો અભિપ્રાય કેવો ખોટો અને પાયા વિનાનો છે તે જણાઈ આવશે.

“ H. H. Wilson misunderstanding certain passages in the Purans, as referring to the Mahomedans enunciated the opinion that, the Vishnu Puran was composed in or about 1045 A. D. This error was excusable in Wilson's time, but unfortunately it continues to be repeated frequently although refuted by patent facts many years ago. For instance, it has gained fresh currency by its reappearance in the late Sir William Hunter's popular work. “ A brief history of the Indian people.” (22nd edition 1897 page 103) which requires revision in the pages dealing with ancient history. The persistent repetition of Wilson's mistake renders it desirable to bring together a few easily intelligible and decisive proofs that the Purans are very much older than he supposed. “ Professor V. A. Smith's Early History of India Appendix A page 19.” (The italics are ours.)

તથા દલીલોની તુલના ખુલ્લું મન રાખી કરવામાં આવશે તો ભાગવત આધુનિક હોવાનો આશ્ચર્ય કેવળ ખોટો અને પાયા વિનાનો છે એવું સહજ જણાઈ આવશે.

૯૯ શ્રીઆદિશંકરાચાર્ય આજથી આશરે ત્રેવીસો વર્ષ ઉપર થઈ ગયા એવી ઘણાની હજી પણ માન્યતા છે અને સ્વામિદયાનંદસરસ્વતી પોતે શ્રીઆદિશંકરાચાર્યનાં વખ- પણ પોતાનાં સત્યાર્થપ્રકાશમાં લખે છે કે તેઓ ખાલીસો વર્ષ ઉપર તમાં પણ ભાગવત હોયું થઈ ગયા છે. (પા. ૨૭૩) તેજ પાને સુધન્વા રાજના વખતમાં નેહ્યે. શ્રીશંકરાચાર્ય તથા જૈનો વચ્ચે સંવાદ થયાનું લખી, પા. ૨૮૩ મે શ્રીશંકરાચાર્ય કયા સૈકામાં થઈ ગયા તેનું વધારે સ્પષ્ટીકરણ કરવાને તેઓ લખે છે કે “ શંકરાચાર્યનાં ત્રણસો વર્ષના પશ્ચાત વિક્રમાદિત્ય રાજ થયો.” કેટલાક એમ પણ માને છે કે શ્રીશંકરાચાર્યજી આઠમા સૈકામાં થયા.

૧૦૦ હવે સને ૧૮૮૭ માં પ્રિયવંદા નામના માસિકમાં પંડિતવર્ય શ્રીગદ્ગુલાલાજીએ આપેલ વ્યાખ્યાનનો સાર ગુજરાતીમાં આપવામાં આવ્યો છે અને મૂળ વ્યાખ્યાન પણ સંસ્કૃતમાં મોબુદ છે. તે જોવાથી જણાશે કે શ્રી શંકરાચાર્યજીએ શ્રીમદ્ભાગવત ઉપર કરેલી ટીકાનો કેટલોક ભાગ ઉક્ત પંડિતવર્યને મળી આવ્યાનું તેમાં જણાવ્યું છે. વળી શ્રીશંકરાચાર્યજીએ “ ચાતુર્દશમત વિવેક ” નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે, તેમાં શ્રીમદ્ભાગવતનોજ હવાલો આપીને તેઓશ્રીએ લખ્યું છે કે પરમહંસધર્મો ભાગવતે પુરાણે કૃષ્ણેનોદ્ધવાયોપદિષ્ટઃ” ॥ અર્થ—ભાગવતપુરાણમાં શ્રીકૃષ્ણે ઉદ્ધવજીને પરમહંસના ધર્મોનો ઉપદેશ કર્યો છે. શ્રીકૃષ્ણે ઉદ્ધવજીને જ્ઞાન આપ્યાની હકીકતવાળો ભાગવત નામનો આજ ગ્રંથ અન્ય નહિ. ઉક્ત ગ્રંથનો હવાલો આજથી અઢીસો વર્ષ ઉપર લખાએલા ગોસ્વામી શ્રીપુરુષોત્તમજીમહારાજનાં ગ્રંથમાં આપવામાં આવ્યો છે અને તે ગ્રંથમાં શ્રીશંકરાચાર્યજીના ગ્રંથનાજ શબ્દો ટાંકવામાં આવ્યા છે. છેલ્લા અઢીસો વર્ષમાં પ્રો. વિદ્વસન સાહેબ જેવા ઘણા નરોએ શ્રીમદ્ભાગવતને તેરમા સૈકામાં લખાયાનું લખ્યું છે, પણ તેઓમાંના કોઈ દેશી અગર યુરોપિયન લેખકે “ ચાતુર્દશમતવિવેક ” નામનો ગ્રંથ આદિશંકરાચાર્યે લખ્યો હતો કે કેમ? એ ગ્રંથ હાલ કોઈ ઠેકાણે મળી આવે છે કે નહીં અને એ ગ્રંથમાં ઉપર ટાંકેલા શબ્દો છે કે કેમ? તે બાબતની કાંઈ તપાસ કર્યાનું એક પણ ગ્રંથ ઉપરથી જણાતું નથી.

૧૦૧ બાબુ બંકિમચંદ્ર પાલે પોતાનાં “ કૃષ્ણચરિત્ર ” નામના પુસ્તકમાં “ ભાગવત-શંકાનિરાસંવાદ ” નામના ગ્રંથનો હવાલો આપ્યો છે, પણ તે ગ્રંથ અઢીસો વર્ષ ઉપર શ્રીપુરુષોત્તમજીમહારાજે લખેલો છે કે, બીજો એ જાણવાનું અશક્ય છે. કારણ કે ગ્રંથનો હવાલો આપ્યા છતાં તેમાં લખેલી એક પણ દલીલની તેમણે તુલના કરી નથી.

૧૦૨ વળી શ્રીશંકરાચાર્યજીએ પોતેજ એક જણની સાથે વાદ કરી તેમને સંન્યાસ લેવડાવી મંડનમિશ્રનું નામ આપ્યું હતું. આ સ્વામીએ “ ભક્તિરસાયન ” નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે. તેમાં શ્રીમદ્ભાગવતનાં જન્માદ્યસ્મ યતઃ” થી શરૂ થતા બાયત્રીના પહેલાજ શ્લોક ઉપર ટીકા લખેલી છે તે ઉપરથી જણાશે કે તે વખતમાં પણ શ્રીમદ્ભાગવત હતું.

૧૦૩ સૌને વિદિત છે કે શ્રીકૃષ્ણે માટી ખાધી એવી ખબર યશોદાજીને મળતાં તેઓ શ્રીકૃષ્ણને મારવા ગયાં હતાં હતાં. શ્રીકૃષ્ણનું આ ચરિત્ર ભાગવતમાં જ છે, બીજા કોઈ પણ પુરાણમાં અગર ઉપનિષદમાં નથી. આ ચરિત્રનો હવાલો શ્રીશંકરાચાર્યના “ગોવિંદાદ્યક” નામના ગ્રંથમાં આવે છે. ગોવિંદાદ્યક તેમણે રચેલું છે એ નિર્વિવાદ છે. હવે ભાગવત તે સમયમાં જો ન હોય તો આ ચરિત્રનો હવાલો ગોવિંદાદ્યકમાં શી રીતે આવે ?

૧૦૪ વળી શ્રી આદિશંકરાચાર્યજીએ ગોવિંદાદ્યક નામના પોતાના ગ્રંથમાં શ્રીકૃષ્ણની બાલલીલાનું સંક્ષેપમાં વર્ણન કરતાં શ્રીકૃષ્ણ માટે લખ્યું છે કે “ગોપાલં પ્રમુલીલાવિગ્રહગોપાલં કુલગોપાલં ગોપીલેલનગોવર્દનઘૃતિલીલાલલિતગોપાલં ગોવિંદં” વગેરે. આ હકીકત ઉપરની હકીકત સાથે ધ્યાનમાં લેતાં એવા નિર્ણય ઉપર આવવું આવશ્યક છે કે તેમના વખતમાં શ્રીમદ્ભાગવતવગેરે પુરાણો હોવાં જ જોઈએ.

૧૦૫ ઇ. સ. ૧૦૩૦ માં આદમરૂનીએ હિંદનું વૃત્તાન્ત લખ્યું છે તેમાં ૧૮ પુરાણોનાં નામ લખતાં શ્રીમદ્ભાગવતનું નામ પણ લખ્યું છે. એ ઇ. સ. ૧૦૩૦ માં આદમ-ઉપરથી પણ એમ સિદ્ધ થાય છે કે તેરમા સૈકામાં બોપદેવે આ રૂનીએ ૧૮ પુરાણો હોવાનું ભાગવત રચેલું નજ હોવું જોઈએ (જુવો પા ૧૮ એ. સ્મીથની લખ્યું છે. અલી હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા.)

૧૦૬ બાણકવિ સાતમા સૈકાની શરૂઆતમાં થયા હતા એ નિર્વિવાદ હકીકત છે છે. તેમણે “હર્ષચરિત” નામનો ગ્રંથ લખેલો છે. આ ગ્રંથ તથા બાણકવિના વખતમાં એટલે દાક્ષતર કુહરરે બતાવેલો અભિપ્રાય એમ બતાવે છે કે બાણકવિએ કે છઠ્ઠા સૈકામાં પુરાણો હતાં. અગ્નિપુરાણ, માર્કંડેયપુરાણ, વાયુપુરાણ, તથા ભાગવત પુરાણનો ઉપયોગ કર્યો હતો. (જુવો ઉક્ત ગ્રંથ).

૧૦૭ પ્રો. વિન્સેન્ટ સ્મીથે “હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસ” માં એટલો તો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય જણાવ્યો છે કે પાંચમા સૈકાની શરૂઆતમાં શુભવંશના ૨૧૦૦ વર્ષ ઉપર બુદ્ધ લેખકે વખતમાં તમામ મુખ્ય પુરાણો હાલના રૂપમાં અસ્તિત્વમાં હોવાં પણ પુરાણોનો હવાલો જોઈએ. (પા. ૨૮૮) અને આ સુપ્રસિદ્ધ લેખકે પોતાના ગ્રંથના પા. ૨૦ મે બુદ્ધિસ્ટ મીનેન્ડરના સવાલ જવાબના પુસ્તકનો હવાલો આપી એમ લખ્યું છે કે તેના ગ્રંથમાં પણ વેદોની સાથે પુરાણો વગેરેનો પણ હવાલો આપ્યો છે. આ માણસ બી. સી. ૧૫૫ માં થઈ ગયાનું પા. ૨૧૨ મેં લખ્યું છે એટલે ૨૧૦૦ વર્ષઉપર પણ પુરાણો હોવાં જોઈએ એ સિદ્ધ થાય.

૧૦૮ બોપદેવે ભાગવત લખ્યું નથી; પણ આ ગ્રંથ ઉપર પુસ્તકો લખ્યાં છે. “ભાગવતચરિત્રનિરૂપણ” માં બોપદેવે કયા ગ્રંથો લખ્યા છે તે બોપદેવે ભાગવત લખવાની ત્રણ પુસ્તકોનાં નામ લખ્યાં છે. (૧) પરમહંસપ્રિયા. (૨) મુક્તાવાત તદ્દન ખોટી અને પાયા ફળ. (૩) હરિલીલામૃત. તેમણે લખેલા ગ્રંથોનાં નામ આપતાં વિવાદો, શ્રીમદ્ભાગવતનું નામ કોઈ ઠેકાણે આપવામાં આવ્યું નથી અને હરિલીલામૃત નામનો ગ્રંથ છપાયો છે તે પાંચતાં જણાશે કે આ

અન્યમાં બોપદેવે શ્રીમદ્ભાગવતના સ્કંધના અને અધ્યાયના અર્થ બતાવ્યા છે. હરિલીલા-મૃતનો પહેલો શ્લોક એવો છે કે—

શ્રીમદ્ભાગવતસ્કંધાધ્યાયાર્થાદિ નિરૂપ્યતે ॥ વિદુષાં બોપદેવેન મંત્રિહેમાદ્રિતુષ્ટયે ॥

અર્થ—હેમાદ્રિ મંત્રીને ખુશ કરવા વિદ્વાન્ બોપદેવે શ્રીમદ્ભાગવતના સ્કંધ તથા અધ્યાયના અર્થ વગેરેનું નિરૂપણ કર્યું છે. વળી આ અન્ય ઉપરની ટીકામાં મધુસૂદનસર-સ્વતી કહે છે કે બોપદેવે શ્રીમદ્ભાગવતઉપર લખેલા આ નિબંધઉપર હું ટીકા કરું છું.

૧૦૯ આવી સ્પષ્ટ હકીકતોનો અનાદર કરી શ્રીમદ્ભાગવત તેરમા સૈકામાં રચાયું એવા વિચારને અગર એવી દલીલને વળગી રહેવું એ કેવળ દુરાગ્રહજ છે. આવા દુરાગ્રહી માણસોના વિચાર તથા દલીલ ઉપર ભરોસો રાખી વેદ ગીતા તથા શ્રીમદ્ભાગવતપ્રતિ-પાદિત સનાતનધર્મમાંથી બ્રહ્મ થતાં વિચાર કરશો એવી વિનંતિ છે.

૧૧૦ શ્રીધરસ્વામી આશરે એક હજાર વર્ષ ઉપર થઈ ગયા એવું કેટલાક માને છે અને કેટલાક એમ માને છે કે આશરે છસો વર્ષ ઉપર થઈ ગયા. ભાગવત વિષે શ્રીધરસ્વામીનો તેઓએ શ્રીમદ્ભાગવત ઉપર ટીકા કરી છે અને તેમની ટીકાવાળાં ભાગવતો ઘણાખરા પ્રાક્ષણોના ઘરમાં મોજુદ છે. આ સ્વામીએ સ્પષ્ટ શબ્દમાં લખ્યું છે કે ભાગવત પુરાણ છે અને ભાગવતનામનું પુરાણ તો આજ છે, અન્ય નહીં. આ દલીલની પુષ્ટિમાં તેઓના શબ્દો ટાંકવાનું ઉચિત જણાય છે. મત્સ્યપુરાણમાં ભાગવતની નીચે મુજબ વ્યાખ્યા આપી છે. અર્થ—જે ગાયત્રીથી શરૂ થાય છે, જેમાં ધર્મ વિષે ઘણું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે અને જેમાં વૃત્રાસુરના વધની કથા છે તે ભાગવત કહેવાય છે. બીજા પુરાણોમાંથી પણ શ્રીમદ્ભાગવતની વ્યાખ્યાના હવાલા આપી શ્રીધરસ્વામી એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે કે—આ ભાગવતપુરાણ ગાય-ત્રીના અર્થથી શરૂ થાય છે તેથી આ બધું પુરાણ પ્રહ્મવિદ્યારૂપજ છે. જે અન્ય ઉપર હું (શ્રીધર) વિવેચન કરું છું તેજ ભાગવત છે, અન્ય નહિં એક હજાર અગર છસો વર્ષ ઉપર થઈ ગયેલા શ્રીધરસ્વામી જેવા વિદ્વાન્ ટીકાકારે પણ કેવા વિચારો જણાવ્યા છે કે તેનું કૃપા કરી મનન કરો.

૧૧૧ ગોસ્વામિશ્રીપુરુષોત્તમજીમહારાજે અઠીસો વર્ષ ઉપર જે અન્ય લખ્યો છે તેમાં શ્રીમદ્ભાગવતનો હવાલો આપેલો હોય તેવા ઘણા પ્રાચીન ગ્રંથોનાં નામો આપેલાં છે. જે સત્યનુંજ પ્રતિપાદન કરવું હોય અને ખરા નિર્ણય ઉપર આવવું હોય તો તેમાં બતાવેલા ગ્રંથોના લેખકો કોણ હતા અને તેઓ કયા સૈકામાં થયા તેનું નિરાકરણ કરો.

૧૧૨ શ્રીમદ્ભાગવતમાં અને બીજાં પુરાણોમાં યવન અને શ્લેઝ્છ શબ્દ વપરાયા છે તેથી ગ્રો. વિદ્સન વગેરે લેખકોએ એમ માની લીધું કે મુસલ યવન અને શ્લેઝ્છની સંજ્ઞા મानी રાજ્ય અહીં શરૂ થયા પછીજ આ ગ્રંથો લખાયા હોવા વાળા માણસો તથા રાજા જોઈએ. અને આજ વિચાર આપણા કેટલાક વિદ્વાન્ નરોએ પણ બી. સી. માં પણ હતા. ખોતાની ખુદ્દિનો કશો ઉપયોગ કર્યા વિના સ્વીકારી લીધો છે. શ્લે-ઝ્છ અને યવન શબ્દ બેશક શ્રીમદ્ભાગવતમાં સાત જગ્યાએ વપરા-

યદા છે, તેમ છતાં આ ગ્રંથ શ્રીઆદિશંકરાચાર્યનાં વખતમાં હતો એવું ખતાવી આપ્યું છે. જો મ્લેચ્છ અને યવનનાં નામથી ઓળખાતા કોઈ માણસો અગીયારમા સૈકા પહેલાં નહોતા એમ માનવામાં આવે તો શ્રીશંકરાચાર્યજીનાં અને તે પહેલાંના સમયમાં જે પુસ્તક અસ્તિત્વમાં હોવાનું પ્રતિપાદન કર્યું છે તેમાં આ શબ્દો ક્યાંથી આવ્યા? મહાભારતમાં પણ મ્લેચ્છ અને યવન શબ્દ ઘણી જગ્યાએ વપરાયેલા છે; તેટલા ઉપરથી શું એમ કહી શકાશે કે મહાભારત અગર તેનો અમુક ભાગ મુસલમાની રાજ્ય અહીં સ્થપાયું ત્યાર પછી રચવામાં આવ્યો હતો? સ્વામી દયાનંદજી પોતેજ સ્વીકારે છે કે પાંડવોના વખતમાં અને તે પહેલાંના સમયમાં પણ દસ્યુ યવન વગેરે સંજ્ઞાવાળા રાજાઓ અને માણસો હતા. (પા. ૨૬૨ સ. પ્ર.) અ. ઉપરથી સહજ જણાશે કે વેદવ્યાસે રચેલા ગ્રંથોમાં મ્લેચ્છ અને યવનનાં નામો વપરાયાં હોય એ સ્વાભાવિક છે. મહાભારતના સભાપર્વમાં લખ્યું છે કે પાંડવોએ અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો તે વખતે સહદેવે મુલક જીતતાં જીતતાં સિંધ દેશ જીતીને મ્લેચ્છ દેશ જીત્યો હતો. સગર રાજાનું વૃત્તાન્ત લખતાં ભાગવતમાં કહ્યું છે કે તેમણે પોતાના ગુરુની આજ્ઞાથી યવનોને, તાલજંધોને, તથા બજાર લોકોને શિક્ષા કરી હતી. ભરતના આખ્યાનમાં લખ્યું છે કે તેમણે યવનોનો, મ્લેચ્છોનો અને તેવી બીજી કોમોનો સંહાર કર્યો હતો. પ્રચેતાને સો દિકરા હતા તે તમામ મ્લેચ્છોના અધિપતિ થયા હતા, એવું ભાગવતમાં લખ્યું છે. “ મ્લેચ્છાધિપતયોડમુવન્ ” સ્વામીજી દયાનંદજી કબલ કરે છે કે પ્રાચીન વખતમાં ભરતખંડના ચક્રવર્તી રાજાઓ પૃથ્વીનાં ભરતખંડ સિવાયના બીજા બીજા ભાગો ઉપર પણ રાજ્ય કરતા હતા. આ ઉપરથી જણાશે કે પુરાણોમાં મ્લેચ્છ અગર યવન શબ્દ વાપર્યો હોય તેટલા કારણથી મુસલમાની રાજ્ય અહીં શરૂ થયા પછી એટલે કે અગીયારમી અગર બારમી સદી પછી પુરાણો અગર મહાભારતનો કોઈ ભાગ લખાયો છે એવી દલીલ થઈ શકે નહિ.*

૧૧૩ ભાગવત તથા બીજાં પુરાણો સ્વારે રચાયાં હોવાં જોઈએ, તેના નિર્ણય ઉપર આવતાં બીજી પણ કેટલીક મહત્ત્વની હકીકતો ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે.

બુદ્ધ આશરે પચીસસો વર્ષ ઉપર થયાનું માનવામાં આવે છે. જૈનોના તીર્થંકર મહાવીર સ્વામીને થઈ ગયાને પણ આશરે ચોવીસસો વર્ષ થઈ ગયાનું જૈન તથા બુદ્ધના ગ્રંથો માનવામાં આવે છે. ઇસ્વીસન પહેલાં જૈન તથા જૌદોના ઘણા ગ્રંથો રચાયા તે પહેલાં પુરાણો રચાયા હતા એ નિર્વિવાદ હકીકત છે. જૈનોનાં સૂત્રો વગેરે ગ્રંથો રચાયાં હોવાં જોઈએ. ચોથા સૈકામાં પ્રથમ લખવામાં આવ્યા પણ તે પહેલાં ઘણાં વર્ષો ઉપર તે રચાયાં હતાં એવું જૈન ગ્રંથો ઉપરથી જણાય છે. હવે બુદ્ધના જુનામાં જુના સૂત્રપિટક વગેરે ગ્રંથોમાં અને જૈનોના જુના ગ્રંથોમાં શ્રીકૃષ્ણના

* મી. આયર બી. એ. તરફથી “ધી કોનોલોજી ઓફ એન્શયન્ટ ઇન્ડીઆ” એ નામનું પુસ્તક લખવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથનાં પાનાં ૨૭-૩૩ વાંચવાથી જણાશે કે ગર્ગાચાર્યજીના “સિદ્ધાન્ત” નામના ગ્રંથમાં યવન રાજાઓનો હવાલો આપેલો છે અને પાણિનિના ગ્રંથમાં પણ યવનનો હવાલો આપેલો છે. આ બંને બી. સી. માં થઈ ગયા એ તો નિર્વિવાદ છે. બી. સી. સમયમાં પણ યવનના નામથી ઓળખાતા રાજાઓએ હિંદુસ્તાન ઉપર ઘણી વખત હુમલા કર્યા હતા.

અમુક આરાનો હવાલો આપ્યો છે. હવે વિચાર કરો કે જો તે સમયમાં શ્રીકૃષ્ણ ગોપિયો સાથે રાસ રમ્યા હતા અગર તેમણે વસ્ત્રાદરણની લીલા કરી હતી એવી હકીકતવાળા શ્રીમદ્ ભાગવત આદિક અથો અસ્તિત્વમાંજ નહોતા એમ આપણે માનીએ તો તે માટેનો હવાલો ઉક્ત ગ્રંથોમાં શી રીતે અપાય ?

૧૧૪ હવે બીજા એક મુદ્દાની વાત ધ્યાનમાં લેવા વિનંતિ કરું છું. દલીલની ખાતર એમ માનો કે તમામ પુરાણો અને પુરાણોનો તમામ ભાગ બુદ્ધ અને જ્ઞેનધર્મ શરૂ થયા પછી કે એ પછી લખાયા, તો પછી મનુષ્યપ્રકૃતિનાં સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે પુરાણોનાં લેખકો અને તેમાં વિશેષે કે શ્રીકૃષ્ણ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ-પરમાત્મા છે અને તેમનીજ ભક્તિ કરવી એવો સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કરનાર ભાગવત તથા વિષ્ણુપુરાણ વગેરે પુરાણોના લેખકો જ્ઞેનોના શ્રીકૃષ્ણ માટેના ગંભીર આત્મપોનો સ્પષ્ટ રીતે હવાલો આપી તેના રહીયા કદી આપ્યા વિના રહે ? અને તીર્થકરો વગેરે ઉપર પ્રહારો કર્યાવિના કદી રહે ? પણ શ્રીમદ્ભાગવતના અઠાર હજાર શ્લોકનું મનન કરતાં જણાય છે કે, પ્રહારો તો શું પણ કોઈ તીર્થકરની નિંદા પણ કરી નથી. એટલુંજ નહીં પણ તીર્થકરોનાં નામ પણ કોઈ ઠેકાણે આપ્યાં નથી. ઋષભદેવજી પ્રભુનો અવતાર હોવાથી ભાગવતના લેખકે તેમને તેવાજ રૂપમાં આલેખ્યા છે. વળી વિચાર કરો કે જ્ઞેનો તથા જૈનોના પોતાના રચેલ ગ્રંથોમાં આશ્લેષો હોય અને શ્રીમદ્ભાગવત પાછળથી રચવામાં આવ્યું હોય તો શું શ્રીમદ્ભાગવતના લેખક આ ગ્રંથમાં રાસલીલાની તથા વસ્ત્રાદરણની વાતો લખે ? શું શ્રીમદ્ભાગવત જેવા અપૂર્વ અને અનુપમ ગ્રંથના લેખકને એટલું પણ ન સૂજે કે આવી લીલાનું વર્ણન કરવાથી જ્ઞેનો તથા જૈનોના વિચારોને પુષ્ટિ મળશે અને જ્ઞેને હું પરબ્રહ્મ પરમાત્મા તરીકે પ્રતિપાદન કરવા માગું છું તેની નિંદા કરવાનું બીજાઓને અને તેમાં વિશેષે કરી વેદધર્મના વિરોધીઓને કારણ મળશે ? શું અનુપમ શ્રીમદ્ભાગવતના લેખકે ભાંગના અગર ગાંજના નિશામાં અગર મૂર્ખાઈથી આ લીલા લખેલી હોય તો લીલાનું વર્ણન કરતાંજ લેખક પોતેજ કદી એમ લખે કે પરીક્ષિતને પણ કેટલાક હીનાધિકારીઓના જેવી પ્રભુની લીલા માટે શંકા થઈ હતી અને તે શંકાનું શ્રીશુકદેવજીએ સમાધાન કર્યું હતું ?

૧૧૫ ઉપરની હકીકતથી વિદિત થશે કે શ્રીમદ્ભાગવતપુરાણ છેલ્લાં પચીસસો વર્ષમાં લખાયાની દલીલ ટકી શકે તેવી નથી, પણ એનાથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે શ્રીમદ્ભાગવત ઘણા બુના વખતમાં વેદવ્યાસેજ રચ્યું હતું. જ્યારે જ્ઞેન તથા જૈન ધર્મનો પ્રચાર થયો ત્યારે આ ગ્રંથ મોઝુદ હોવો જોઈએ.

૧૧૬ મહાભારતનું યુદ્ધ આંશરે પાંચ હજાર વર્ષ ઉપર થયું હતું. વેદવ્યાસ તે વખતે હતા. પરીક્ષિત આ યુદ્ધ થયા પછી થોડાંજ વર્ષે ગાદી ઉપર વેદવ્યાસ પાંચ હજાર વર્ષ બેઠા હતા. તેમને શુકદેવજીએ સોળ વર્ષની વયે ગંગાજીના તટ ઉપર આ ભાગવત સંભળાવ્યું હતું. કેટલાક ઋષિઓ તે વખતે હાજર હતા તેમાં સૂત પણ હતા. તેમણે શૌનક વગેરેની ઇચ્છાથી ભાગવત તેઓને સંભળાવ્યું. આ બનાવ શ્રીકૃષ્ણ સ્વધામમાં પધાર્યા પછી થોડાંજ વર્ષેજ

ખન્યો હશે એવું ભાગવત ઉપરથી જ જણાય છે. શૌનકે સૂતને એવો પ્રશ્ન કર્યો છે કે હાલમાં જ અધુના શ્રીકૃષ્ણ સ્વધામમાં પધાર્યા છે ત્યાર પછી ધર્મ કેના શરણે ગયો છે ? (સ્કં. ૧ અ. ૧) કલિની શરૂઆતમાં જ ભાગવત વેદવ્યાસે રચેલું છે. એ પુરાણકોડ્ધુનોદિતઃ (ભા. સ્કં. ૧. અ. ૩ શ્લોક. ૪૫) અને કલિ શરૂ થયા પછી થોડા વર્ષે જ શ્રીકૃષ્ણ દેવજીએ પરીક્ષિતને સંભળાવ્યું છે. પાંડવ દૈરવોનું યુદ્ધ ૩૨૦૦ વર્ષ ઉપર થયું હોવું જોઈએ, અને પાંચ હજાર વર્ષ ઉપર નહિ એવો અભિપ્રાય કેટલાક યુરોપીયન અને દેશી લેખકોએ બતાવ્યો છે પણ તે વિચાર ખરો નથી. અમુક વખતે ગૃહોની કેવી સ્થિતિ હતી તે વાત વિચારમાં લઈ ઘણા લેખકોએ યુદ્ધની તારીખ મુકરર કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. પણ મી. ધીરેન્દ્રનાથ પાલ પોતે જ કબુલ કરે છે કે ગૃહોની સ્થિતિ બાબતમાં શ્લોકનો અર્થ સ્પષ્ટ નથી. હાલમાં “ઇન્ડીયન રીવ્યુ” નામના સપ્ટેમ્બર માસના માસિકમાં મહાભારતના યુદ્ધની તારીખનાં સંબંધનો ઘણો વિદ્વત્તાભરેલ એક લેખ અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે. તેમાં લેખકે સખળ દલીલો આપી એમ બતાવી આપ્યું છે કે ગૃહોની સ્થિતિ ઉપરથી આ યુદ્ધ ૩૨૦૦ કે ૩૩૦૦ વર્ષ ઉપર થયાનો જે વિચાર બતાવવામાં આવે છે તે ખોટો છે. અને લેખક એવા નિર્ણય ઉપર આવેલ છે કે આ યુદ્ધ આશરે ૪૫૦૦ વર્ષ ઉપર થયું હોવું જોઈએ. આપણે પાંચ હજાર વર્ષ ઉપર થયાનું માનીએ છીએ. એટલે આ લેખકના વિચાર પ્રમાણે ઘણો તફાવત રહ્યો નથી. આ વિષય ઉપર વિશેષ અજવાળું પડશે, એટલે જોને એમ સ્વીકારવું પડશે કે લાંબા વખતથી યુદ્ધની તારીખના સંબંધમાં આપણી જે માન્યતા ચાલી આવે છે તે જ ખરી છે. ભાગવતની તવારીખ ઉપર રાવ. બા. લલુભાઈ પ્રાણવલ્લભદાસનો વિદ્વત્તા ભરેલો લેખ ઇ. સ. ૧૯૩૦ ના “ગુજરાતી પંચ” ના દ્વીવાળીના ખાસ અંકમાં પ્રગટ થયો છે. તે જોતાં એમ જણાય છે કે ધારવાડનાં ઇલ્ખાની નામનાં એક શિવાલયમાં ઇ. સ. ૫૮૪ માં લખાએલ લેખ છે. આ લેખમાં લખ્યું છે કે તે લેખ લખાયો તે પહેલાં ૩૭૩૦ વર્ષ ઉપર મોટું યુદ્ધ થયું હતું. આવા લેખને ખોટો માનવાનું કારણ નથી. મહાભારતનાં યુદ્ધની તારીખ વિષે પાંચમી સદીમાં વધારે ખાત્રી લાયક અને પાયાવાળી માહિતી હોવી જોઈએ એવું અનુમાન લેવું એ જ ન્યાયસર છે અને આ લેખ જોતાં યુદ્ધ પાંચ હજાર વર્ષ ઉપર થયાની હકીકત ખરી હોવાનું સાબીત થાય છે. વેદવ્યાસ તે જ વખતે થયા હતા. તેમણે જ મહાભારત, ભાગવત વગેરે રચ્યાં.

૧૧૭ છેલ્લાં પાંચ હજાર વર્ષમાં વેદવ્યાસ જેવા વિદ્વાન નર આર્ષ મૂમિએ પેદા કર્યા નથી અને એવા નર આ યુગમાં પેદા થશે કે કેમ તે પણ વેદવ્યાસજ ભાગવતના રચ-સવાલ છે. શ્રીમદ્ભાગવતના ગ્રંથમાં અનેક પ્રકારના સાંખ્ય, અનેક નાર હોવા જોઈએ. પ્રકારના યોગ, અનેક પ્રકારની ભક્તિ, નિષ્કામ કર્મયોગ, વગેરે ભિન્ન ભિન્ન વિષયો ઉપર એવા ગભીર, ઉંડા અને મનન કરવા લાયક વિચાર જણાવ્યા છે કે વેદવ્યાસ જેવા અસાધારણ વિદ્વત્તાવાળા નર સિવાય અન્યથી આવા વિચારો જણાવી શકાય જ નહીં એમ હું માનું છું. હરિનો કલાવતાર વેદવ્યાસજ હતા “હરેઃ કલયા” તેઓ દિવ્યદૃષ્ટિથી ભૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાન જાણવા સમર્થ હતા.

પરાવરજ્ઞઃ અમોઘદૃક્ ” હતા. તે વખતનાં માણસોની મંદ બુદ્ધિ વગેરે જોઈ તેમણે દિવ્ય-દષ્ટિથી “ દિવ્યચક્ષુસા ” વિચાર કર્યો કે વેદને જે સરલ કરવામાં નહીં આવે તો વેદનો ધર્મ રહેવાનો નથી. તે ઉપરથી તેમણે વેદ સરળ કર્યા અને ભારત વગેરે રચ્યાં, તેમ છતાં તેમનું મન તૃપ્ત ન થવાથી નારદના ઉપદેશથી સમાધિમાં પ્રભુની લીલા વિગેરે જે જે જોવામાં અને જાણવામાં આવ્યું તે ઉપરથી ભાગવત રચવામાં આવ્યું છે. નારદેજ તેમને કહ્યું છે કે સમાધવડે પ્રભુનાં ચરિત્રોને સંભારી તેનું વર્ણન કરો. (સ્કં. ૧ અ. ૫ શ્લોક ૧૩) “ મવાન્ દર્શય ચેષ્ટિતં વિમોઃ ” નારદની સૂચના પ્રમાણે સરસ્વતીના કાંઠા ઉપર ખેસી વેદવ્યાસે ધ્યાન કરવા માંડ્યું. તેમને પુરુષરૂપ ઇશ્વરનાં પ્રથમ દર્શન થયાં ત્યારપછી માયાનાં દર્શન થયાં અને પ્રભુની અનન્ય ભક્તિથી માયાને નષ્ટ થતી જોઈ. આ ઉપરથી ભાગવત તેમણે રચ્યું, (સ્કં. ૧ અ. ૭ શ્લોક ૫) અને પોતાના પુત્ર શુકદેવજીને ભણાવ્યું. સમાધિમાં પ્રભુની લીલાનાં દર્શન થાય કે કેમ તે બાબતની શંકા રાખવીજ નહીં અને શંકા રહેતી હોય તો નારદ તથા વેદવ્યાસ વગેરેને જેવી સમાધિ સિદ્ધ થઈ હતી તેવી સિદ્ધ કરી શુદ્ધ ભક્તિભાવથી પ્રભુનું ધ્યાન કરો અને પછી જીવો કે પ્રભુની લીલા વગેરેનાં આપને પણ થાય છે કે નહીં. યોગની સમાધિવાળી પરાદશા હરકોઈને પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. પ્રભુકૃપાનું અવલંબન કરી સતત પ્રયત્ન કરવાથીજ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આપણાં યોગ વગેરેના જીવોના અંત્રોમાં જે જે લખ્યું છે તે તમામ લેખકોના અનુભવસિદ્ધ હોઈ ખરૂં છે એવો નિશ્ચય રાખશો, અને બુદ્ધિગ્રાહ્ય જણાય તેટલાનોજ સ્ત્રીકાર કરવો, એમ માનતા હો તો, ઉપર વિનંતિ કરી છે તે પ્રમાણે આપણા મહાત્મા નરો તથા ઋષિમુનિઓ જે રસ્તે ગયા છે તે રસ્તે જઈ તે રસ્તાઓનું સેવન કરો એટલે જે વાત બુદ્ધિગ્રાહ્ય જણાતી નથી તે બુદ્ધિગ્રાહ્ય જણાશે અને તેનો સાક્ષાત્કાર થશે.

૧૧૮ પુરાણોને હલકાં પાડવા માટે એવી દલીલ પણ કરવામાં આવે છે કે કદાચ શ્રીશંકરાચાર્યના વખતમાં ભાગવત હતું એમ માનીએ તો ભાગવતમાં સમાવેલું જ્ઞાન પણ તે વખતે આજ ભાગવત હતું એમ કેમ મનાય ? ભાગવતમાં પરંપરાથી ચાલ્યું આવે છે. તો બીજાં ભાગવતોના પણ હવાલા આપ્યા છે તેથી તેમાંનું એકાદ ભાગવત કદી અસ્તિત્વમાં હશે. ધન્ય છે આ વિચારશક્તિ અને આ દલીલને. શું ગીતાજીમાં એક કહેવામાં આવ્યું નથી કે જે જ્ઞાન હું (કૃષ્ણ) તને (અર્જુનને) આપું છું તેજ જ્ઞાન પૂર્વે મેં સૂર્યને આપ્યું હતું. સૂર્યે મનુને આપ્યું; મનુએ ઇક્ષ્વાકુને આપ્યું. આવી રીતે આજ જ્ઞાન પરંપરાથી ચાલ્યું આવે છે. કાળે કરી નષ્ટ થવાથી અત્યારે તેજ હું તને આપું છું ? ગીતાજી અ. ૪) શુ ઉપનિષદોમાં પણ ઘણી જગ્યાએ જ્ઞાન પરંપરાથી ચાલ્યું આવે છે એમ કહ્યું નથી ? તેજ પ્રમાણે ભાગવતમાં કહ્યું છે કે ભાગવતમાં આપેલું જ્ઞાન પરંપરાથી ચાલ્યું આવે છે. તે જ્ઞાન બ્રહ્માને પ્રભુના તરફથી પ્રથમ મળ્યું. તેમણે નારદને આપ્યું. નારદે વેદવ્યાસને આપ્યું. જ્યાં આવી કુલ્લક દલીલો કરવામાંજ કર્તવ્ય મનાતું હોય ત્યાં સત્યને જાણવાની આશા ક્યાંથી રખાય ? અમુક અંત્રોમાં ઝેર ભરેલું છે એવું ભૂત ભરાઈ જવાથી ગુણગ્રાહી થઈ તે અંત્રોનું અવગાહન કરવાને બદલે કેવળ દોષદષ્ટિ કરીને પાયા વિનાનાં આક્ષેપો મૂકવામાં આવે છે.

૧૧૯ આપણા ઇશ્વરપ્રણીત અને નિત્ય વેદોમાં દરેક બાબતનું જેવું જ્ઞાન સમાચેલું છે એવું કોઇ પણ ગ્રંથમાં નથી, તેમ છતાં જૈન અને બુદ્ધ પ્રવર્તકો વગેરે વેદોને દોષદષ્ટિથી જોવા લાગ્યા એટલે તેમાં દોષ જણાયા અને તેનું ખંડન કરવા માંડ્યું. મતલબ કે દોષદષ્ટિ રાખવાથી ઉત્કૃષ્ટ ચીજ પણ આપણને અરુચિકર જણાય છે.

૧૨૦ હવે પુરાણોનાં સંબંધમાં બાળુ બંકિમચંદ્ર પાલે “શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર” નામના તેમના ગ્રંથમાં જે વિચારો જણાવ્યા છે તે તરફ ટૂંકામાં લક્ષ યોગ્ય-
બંકિમચંદ્ર પાલના પુરાણો વાની રજ લઉ છું. આ ગ્રંથનો ગુજરાતી ભાષામાં તરબુમો સાક્ષર વિશે વિચાર. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ પ્રસિદ્ધ કરી આપણા ઉપર મહાન ઉપકાર કર્યો છે. તરબુમા વિના બંગાળના એક સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન લેખકના શા વિચારો છે તે મારા જેવાને જાણવાનું અશક્ય થઈ પડત. દરેક બાબતમાં બધી તમામ બાબતના વિચારો જાણવાની તક મળે.તોજ ખરા નિર્ણય ઉપર આવી શકાય.

૧૨૧ પ્રો. વિદ્સને પુરાણો માટે જે તારીખ બતાવી છે તે પા. ૬૭ મે આપી કૃષ્ણ ચરિત્રના લેખકે એવો અભિપ્રાય જણાવ્યો છે કે તેમનાં મત પ્રમાણે તો કોઇ પણ પુરાણ એક હજાર વર્ષ કરતાં બુનું હોય તેમ જણાતું નથી. અંગ્રેજી શીખી પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરતા જેઓ ભૂલી ગયા હોય તે સિવાય બીજો હોઈ હિંદુ ભાગ્યેજ એ સમય નિર્ધારણ કબુલ રાખે. આ પ્રમાણે લખી તેઓ એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે કે છઠ્ઠા સૈકા પહેલાં શ્રીકૃષ્ણની ઉપાસનાનું પ્રતિપાદન કરનાર વિષ્ણુપુરાણ અસ્તિત્વમાં હોવું જોઈએ. ત્યાર બાદ હરિવંશ અને તે પછીથી ભાગવત એવો અભિપ્રાય તેમણે જણાવેલ છે. હાલ જે પુરાણો છે તે અગર તેમાનું કોઈ વેદવ્યાસે રચેલ હોય એવું તેઓ માનતા નથી. આવા નિર્ણય ઉપર આવવામાં તેમણે પણ ઘણી મુદ્દાની હકીકતો ધ્યાનમાં લીધીજ નથી અને કેટલીક બાબતમાં કેવળ પાયા વિનાનાં અનુમાનો દોરી ખોટા નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે. વેદવ્યાસ પુરાણોના કર્તા હોવા નહીં જોઈએ એવું કહેવાની સાથે તેમને એટલું તો કબૂલ કરવું પડે છે કે વેદવ્યાસે પુરાણનો સંગ્રહ કર્યો હતો. પા. ૬૬, ૭૦, ૭૧. આટલી હકીકત સ્વીકારી તેઓ મનસ્વી રીતે એવી દલીલ કરે છે કે વેદવ્યાસે પુરાણનો સંગ્રહ કરેલો, પણ અઢારનો નહિ. (પા. ૬૬) પા. ૭૦-૭૧ મેં તેઓ કહે છે કે “આગળ કહ્યું છે તેમ પૂર્વે અસલ એક પુરાણ સંહિતા તો હશેજ વળતે એમ હોય કે તે શ્રીકૃષ્ણદ્વૈપાયનની ન હોય પણ એટલું તો માનવું પડશેજ કે તે સંહિતા પ્રાચીન સમયમાં રચાયેલી, કારણ આગળ જતાં આપણે જોઈશું કે પુરાણમાં કહેલી ઘણી બાબતોને તોડી ન શકાય તેવી સાબિતીઓ મહાભારતમાં મળી આવે છે પરંતુ તે બધાનું મહાભારતમાં સ્વસ્તર વર્ણન કરેલું હોતું નથી અને તેથી એમ કહી શકાય નહીં કે પુરાણકારોએ તે બાબતો મહાભારતમાંથી ઉતારી લીધેલી,” તેજ પાને બ્રહ્મપુરાણ તથા વિષ્ણુપુરાણમાં આપેલ કૃષ્ણચરિત્ર સંબંધી લખતાં તેમણે એવી પણ દલીલ કરી છે કે આ બન્ને પુરાણોમાં શ્રીકૃષ્ણનું જે ચરિત્ર લખવામાં આવ્યું છે તે અસલ વ્યાસની બનાવેલી પુરાણ-સંહિતાનોજ ભાગ હોવો જોઈએ. પા. ૬૪ મેં તેઓ કહે છે કે “વ્યાસના શિષ્યો

વગેરેએ પુરાણસંહિતા બનાવેલી જરી, પરંતુ તે હાલમાં હાથ આવતી નથી. પા. ૬૫ મેં લખ્યું છે કે “ દરેક સમયે પુરાણ હોવા જોઈએ. વેદનું પણ પુરાણ છે. શતપથ બ્રાહ્મણ, ગોપથબ્રાહ્મણ, આશ્વલાયનસૂત્ર, અથર્વસંહિતા, બૃહદારણ્યક છાંદોગ્ય ઉપનિષદ, મહાભારત, રામાયણ, માનવધર્મશાસ્ત્ર, એ બધામાં પુરાણો હતાં એવું લખ્યું છે.” આટલું કહી તેઓ એવી દલીલ કરે છે કે હાલ જે પુરાણો ચાલુ છે તેમાંથી એકેનું નામ નથી. જે મનસ્વી દલીલો બાળુ બંકિમચંદ્રપાલ તરફથી કરવામાં આવી છે તે બાળુ ઉપર મૂકતાં વેદવ્યાસજીના વળતમાં પણ પુરાણો અગર પુરાણસંહિતા અસ્તિત્વમાં હતાં તે હકીકત અને કબૂલત અમારી દલીલને પુષ્ટિ આપે છે. પુરાણો કહો કે પુરાણસંહિતા કહો તેમાં ફેર પડતો નથી. જ્યારે તેનું અસ્તિત્વ કબૂલ કરવામાં આવે છે તો પછી તે વળતનાં પુરાણો અગર પુરાણસંહિતા તદ્દન નષ્ટ થયાં અને આ તમામ પુરાણો બીજાઓએ નવાં બનાવ્યાં તેવું સાબીત કરવાનો બોજો તેવી દલીલ કરનાર ઉપર રહે છે. આ બોજો કશા ભરોસા પાત્ર અને નિર્ણયકારક પુરાવાથી અગર સબળ કારણોથી અદા કરવામાં આવતાં નથી અને જ્યારે તે અદા થતો નથી તો ઉપર જે કારણો વિદિત કર્યા છે તેના આધારે વેદવ્યાસજી ભાગવત તથા બીજાં પુરાણોના રચનાર હતા તેવા નિર્ણય ઉપર આવવું આવશ્યક છે. જે પુરાણો અગર પુરાણસંહિતા વેદવ્યાસના વળતમાં હોવાનું સ્વીકારવામાં આવે છે તે અગર તેનો અમુક ભાગ બતાવી એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવતું નથી કે હાલનાં પુરાણોમાં જે વિચારો બતાવ્યા છે તે મૂળ પુરાણોથી બુદ્ધ અગર વિરુદ્ધ છે. વળી બુદ્ધિનો જરા ઉપયોગ કરી એટલો પણ વિચાર કરવો ઘટે છે કે જો વેદવ્યાસના વળતનાં પુરાણો નષ્ટ થઈ ગયાં હોય તો ચોથા અગર પાંચમા સૈકામાં જૈન તથા બૌદ્ધોનું ઘણું જોર હતું તેવા વળતે આટલાં પુરાણો લખવાની બ્રાહ્મણો કદી હિંમત ધરે? અને કદાચ તેઓ લખે તો તે હકીકત વેદના અને બ્રાહ્મણોના દ્રોહી જૈન તથા બૌદ્ધોના બાણવા બહાર કદી રહે? વેદવ્યાસે પુરાણો રચ્યાં છે તેવું સાબીત કરવાનો બોજો અમારા ઉપર નાંખવાની હદ હોવી જોઈએ. જે કાંઈ સાધનો હાલ મળી આવે છે તે છજાસુઓના સમક્ષ રમ્મુ કરીએ છીએ તેની તુલના નિષ્પક્ષપાત રીતે દુરાચરોનો ત્યાગ કરી કરવાની છે. પુરાણોમાં જે હકીકત લખી છે તેવી હકીકત વેદવ્યાસના વળતની પુરાણસંહિતામાં અગર તે વળતનાં પુરાણોમાં નહિ હોય અગર હોવી નહિ જોઈએ એમ માનવાનું કશું કારણ નથી. અમે એમ કહેવા માગતા નથી કે હાલ જે પુરાણો છે તેમાં પાછળથી કશો વધારો કરવામાં નહીં આવ્યો હોય પણ કદાચ કોઈ ભાગ પાછળથી દાખલ થયો તો તેટલાં કારણથી આ પુરાણો વેદવ્યાસનાં રચેલાં નજ હોય એવી દલીલ થઈ શકે નહીં. મહાભારતમાં પણ ઘણો ભાગ પાછળથી વધ્યાનું બાળુ બંકિમચંદ્રપાલ માને છે તેમ છતાં તેઓ એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે કે ભારત મૂળ વેદવ્યાસેજ રચેલું હોવું જોઈએ. જ્યારે બ્રહ્મપુરાણ અને વિષ્ણુપુરાણમાં શ્રીકૃષ્ણની લીલા વેદવ્યાસની પુરાણસંહિતાના આધારે વર્ણવેલી હોવી જોઈએ એવો આ ગ્રંથના લેખક સ્વીકાર કરે છે તો પછી જે પુરાણો જુના વળતમાં હોવાનું સ્વીકારવામાં આવે છે તે વિષ્ણુપુરાણ તથા બ્રહ્મપુરાણ વગેરે નથી એમ માનવાનું શું કારણ છે? મનસ્વી રીતે દલીલોને વળનહાર ગણી શકાય નહિં.

૧૨૨ વેદવ્યાસ પુરાણોના રચનાર હોઈ શકે નહીં, એ દલીલના સંબંધમાં એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે એકજ માણસ ભારત, પુરાણો, બ્રહ્મસૂત્ર વગેરે ગ્રંથો રચી શકે એ અસંભવિત છે. આ દલીલ મારા નમ્ર વિચાર પ્રમાણે તદ્દન પાયાવિનાની છે. શ્રીઆદિ-શંકરાચાર્ય તથા તેઓશ્રીના મતાનુયાયી માધવાચાર્ય તથા શ્રીરામાનુજાચાર્ય વગેરેએ અને પુષ્ટિમાર્ગના આચાર્ય શ્રીવલ્લભાચાર્યજી તથા તેમની પછી થએલા શ્રીપુરુષોત્તમજી વગેરેએ કેટલા ગ્રંથો લખ્યા છે તે આપણાથી અજ્ઞાત્યું નથી. ગોસ્વામી શ્રીપુરુષોત્તમજીએજ સુલેહશાન્તિનો સમય ન હતો તેવા વખતમાં, અઢીસો વર્ષ ઉપર આશરે નવ લાખ શ્લોકનું પૂર થાય તેટલા ગ્રંથો લખ્યા છે. પરમાત્માના પરમ ભક્ત શ્રીશંકરાવતાર શ્રીઆદિ-શંકરાચાર્યે તેમના સમયમાં કેટલાં પુસ્તકો લખ્યાં છે તથા અગ્નિસ્વરૂપ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ તથા શ્રીરામાનુજાચાર્યે પોતપોતાના સમયમાં દેશની અને સનાતન વેદધર્મની ઉન્નતિ કરવાના હેતુથી કેવા કેવા ગ્રંથો લખ્યા છે અને શું શું કર્યું છે તે ધ્યાનમાં રાખતાં પ્રભુના અવતાર શ્રીવેદવ્યાસ પોતાના સમયમાં એકંદર છ સાત લક્ષ શ્લોકના પૂર જેટલા ગ્રંથો રચી શક્યા હોય તેમાં કશું નવાઈ જેવું નથી. વળી તે વખતનાં ગુરુકુળોમાં ભણતા શિષ્યો પણ એવા વિદ્વાન હતા કે વેદવ્યાસે કામની વહેંચણી કરી પોતાના શિષ્યો પાસેથી પોતાની દેખરેખ નીચે ગ્રંથો રચવાનું કામ લીધું હોય તો તે બનવા જેવું હતું અને પોતાનીજ દેખરેખ નીચે પોતાનાજ અનુમોદનથી તેમના વખતમાં તેમના શિષ્યોએ કદાચ કોઈ ગ્રંથ રચ્યા હોય તો તે વેદવ્યાસજીનીજ કૃતિ ગણાય એ દેખીતું છે. કદાચ પુરાણોની ભાષામાં થોડો ઘણો ફરક જણાતો હોય તો તેનું કારણ આજ હોવું જોઈએ. એક સમયમાં થમ ગએલા વિદ્વાનો તથા લેખકોની ભાષા એક સરખીજ હોવી જોઈએ એવો નિયમ નથી. હાલમાં દરેક ભાષામાં ઘણાં પુસ્તકો લખાય છે, પણ તમામ લેખકોની ભાષા એક સરખી જણાતી નથી. શ્રીયુત મગનલાલ શાસ્ત્રી, રા. હીરાલાલ શ્રોફ, રા. તનમુખરામભાઈ વગેરે સાક્ષરોની ભાષા અમારા જેવા ગામડીઆ ગુજરાતી લખનારથી ઘણીજ ભૂદ્દી પડે છે. પણ તે ઉપરથી થોડા વર્ષ પછી કોઈ એવી દલીલ કરે કે વિશમી સદીની શરૂઆતમાં આ લેખકો થયા હોવા નહીં જોઈએ, તો તે દલીલ વ્યાજબી ગણાયજ નહીં. વળી પુરાણોમાં જે જે સિદ્ધાન્ત અને જેની જેની ઉપાસનાનું લખવામાં આવ્યું છે તેની તુલના કરતાં માણસોની ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિ, ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવ અને ભિન્ન ભિન્ન અધિકાર પરત્વે તે લખવામાં આવેલ છે એવું લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે. તેની સાથે આપણામાં કદપની જે માન્યતા છે અને જે પુરાણોમાં સ્પષ્ટ રીતે બતાવી છે તે પણ લક્ષમાં રાખવા જરૂર છે.

૧૨૩ શ્રીકૃષ્ણને જેઓ શ્રુતિ, ગીતા વગેરે ગ્રંથોના આધારે પરબ્રહ્મ-પરમાત્મ-ભગવાન માને છે, તેઓને શ્રીકૃષ્ણના ભાગવત વગેરે પુરાણોમાં ભાગવતમાં વર્ણવેલી શ્રીકૃષ્ણ-વર્ણવેલાં ચરિત્રો અસ્વાભાવિક અને અસંભવિત જણાતા નથી. આની મુખ્ય લીલાઓ અને આપણી બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરતાં પણ આપણને સહજ જણાવું ચરિત્રો. જોઈએ કે ભગવાનને માટે કશું અશક્ય નથી. તેઓ કર્તૃ, અકર્તૃ અન્યથાકર્તૃ સમર્થ છે, અવતારમાં પ્રાકૃત મનુષ્યનાં જેવાં કર્મો કર-

વાની સાથે પ્રસંગોપાત્ત તેઓ પોતાનું પ્રભુત્વ અને અલૌકિક શક્તિ પણ બતાવે છે. શ્રી કૃષ્ણાવતાર લેવાના ઘણા હેતુઓ પૈકીનો એક હેતુ એ હતો કે દુષ્ટોનો નાશ કરી પૃથ્વીનો ભાર ઓછો કરવો. તેથી પાંડવો કૌરવો વચ્ચે કળ્યો કરાવનાર પ્રભુજ હતા. અને તે કળ્યાના નિમિત્તે પૃથ્વીનો ભાર તેમણે ઓછો કર્યો “ સુવોડવતારયદ્ધારં જવિષ્ઠં જનયન્કલિમ્ ” (ભાગ. ૧૧-૧-૧).

૧૨૪ કૌરવોનાં દુષ્ટ કૃત્યોથી કોપાયમાન થયેલા પાંડવોને નિમિત્ત કરીને રાજાઓને મરાવી પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણે પૃથ્વીનો ભાર કમી કર્યો. ગીતામાં શ્રીમુખથી અર્જુનને આજ્ઞા કરી છે કે શત્રુઓને જીતી યશ પ્રાપ્ત કર; હું તેમને મારી ચુક્યો છું, તારે તો નિમિત્ત માત્ર થવાનું છે. (૧૧-૩૪) દ્રોણ ભીષ્માદિકોને મેં મારેલા છે માટે તેમને તું માર.

૧૨૫ યાદવોનું કુળ વૈભવથી તદ્દન ઉન્નત થઈ ગયું હતું. આવા કુળને જગત ઉપર રહેવા દેવાથી ઘણું વિપરીત પરીણામ આવશે એમ માનવાથી જગતનું કલ્યાણ કરવાના હેતુથીજ આ કુલને શાપ દેવડાવી તેનો નાશ કરી પોતે સ્વધામમાં પધાર્યા.

૧૨૬ જો શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનજ છે તો પછી આકાશવાણીથી આઠમો ગર્ભ તને મારશે એવા ખગર કંસને પ્રથમથી અપાયા હોય તેમાં કશું અસ્વાભાવિક નથી. ભગવાનનું પ્રાકટ્ય થયું તે પહેલાં વસુદેવ તથા દેવકીનાં રૂપનું જે વર્ણન ભાગવતમાં કર્યું છે તે, અને પોતાનો શત્રુ દેવકીના ગર્ભમાં છે, એવું કંસને જણાતાં લયને લીધે તે આખા જગતને ભગવદ્રૂપ જોવા લાગ્યો એ હકીકત અસંભવિત નથી. ચતુર્ભુજ સ્વરૂપમાં પ્રગટ થવું; યોગ માયાનું વર્ણવેલું સ્વરૂપ, આકાશમાં ઉડી તેણે કંસને આપેલ ચેતવણી, ત્રણ મહિના કરતાં ઓછું વય હતું તે વખતે શ્રીકૃષ્ણે પૂતનાનો કરેલો વધ, તેમના હાથે થએલા મૃત્યુથી પૂતનાને સદ્ગતિની પ્રાપ્તિ; ત્રણ મહિનાની વયમાં પગની પાટુથી ગાડાને ઉંધું પાડી દીધાનું ચરિત્ર; જોળામાં નાની વયનું બાળક બેઠા છતાં યશોદાજીને પર્વતના જેટલો ભાર જણાયો તે લીલા; શ્રીકૃષ્ણને ધવડાવતાં યશોદાજીએ શ્રીકૃષ્ણના મોઢામાં આખા બ્રહ્માંડનાં દર્શણ કર્યાં તે લીલા; આ પ્રમાણે પ્રભુત્વ બતાવ્યા છતાં યશોદાજી માયાને વશ થઈ શ્રીકૃષ્ણને પુત્રવત્ માનવા લાગ્યાં તે ચરિત્ર; તમામ દોરડાં ભેગાં કર્યાં છતાં યશોદાજી શ્રીકૃષ્ણને બાંધી શક્યાં નહિ તે અદ્ભૂત કર્મ; યમુનાજીનાં ઝેરી જળથી મરી ગયેલ ગાયો તથા ગોવાળીયાઓને અમૃતદૃષ્ટિથી જીવતા કર્યાનું અલૌકિક કર્મ; દાવાનળ પી ગોવાળીયાઓનું રક્ષણ કર્યાનો બનાવ; કાલીયનાગને નાશ્યાનું ચરિત્ર; સાત વર્ષની વયે ગોવર્ધન પર્વતને સાત દિવસ સુધી એક આંગળી ઉપર તોળી રાખી વ્રજનું રક્ષણ કર્યાનું અમત્કારિક કર્મ; ગોવાળીયાઓને પ્રભુનું સ્વરૂપ જોવાની ઇચ્છા થવાથી તેમને પોતાનું દિવ્ય સ્વરૂપ અને વૈકુંઠ બતાવ્યાનો બનાવ, શ્રુતિમાં જેનું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવ્યું છે એવી ગોપીયોને મદ થતાં પોતે અંતર્ધ્યાન થઈ ગયા તે બનાવ; જે ગોપીને સાથે લઈ ગયા હતા તેને પણ મદ થવાથી તેની પાસેથી અંતર્ધ્યાન થઈ ગયા તે બનાવ; અને ગોપીયોને વિરહ તાપ થએલો જોઈ તેમની પાસે પ્રકટ થયા તે બનાવ; અનેક રૂપો

પોતાનાં જેવાં ધારણુ કરી ગોપીજનોની સાથે રાસ રમ્યા તે બનાવ; પોતાની સ્ત્રીઓ પોતાની પાસે નહિ છતાં વ્રજવાસીઓને એમ જણાયું કે સ્ત્રીઓ તેમની પાસેજ છે એ બનાવ, મથુરાજી જતાં અકૂરજીને યમુનાજીનાં જળમાં હઝાર મસ્તકવાળા શેષભગવાનનાં દર્શન થયાં તે બનાવ; કંસના દરબારમાં જ્યૂદ્ધ જ્યૂદ્ધ રૂપમાં સૈને જણાયાનો બનાવ; ગુરુના પુત્રને યમરાજની પાસેથી લાવી આપ્યાનો બનાવ; ૧૬૧૦૮ રૂપ ધારણુ કરી શ્રુતિમાં જેનાં સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું છે તેવી કન્યાઓની સાથે એક મુહૂર્તમાં એકી વખતે લગ્ન કર્યાનો બનાવ; ઉત્તરાના ગર્ભમાં પરીક્ષિતનું રક્ષણ કર્યાનો બનાવ; ભગવાન છતાં અર્જુનનાં સારથિ થઈ તેને બળ, શૌર્ય, તેજ વગેરે આપી જીતાડ્યા અને પોતે સ્વધામમાં પધાર્યા પછી એજ અર્જુન, અને એજ વિદ્યા તથા ધનુષ્ય અર્જુન પાસે છતાં દ્વારકાથી હસ્તિનાપુર આવતાં રસ્તામાં સ્ત્રીઓએ તેને હરાવ્યાનો બનાવ; અને આવાં બીજાં ઘણાં દિવ્ય કર્મો અને ચરિત્રો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કરેલાનું ભાગવતમાં લખવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથમાં “કૃષ્ણસ્તુ મગવાન્સ્વયમ્” “કૃષ્ણઃ કપટમાનુષઃ” તેમનાં કર્મો “અતિમર્ત્યાનિ વીર્યાનિ” એવી રીતે લખ્યું છે. અને અલૌકિક કર્મો તથા ચરિત્રોનાં સંબંધમાં ભાગવતના લેખક પોતેજ લખે છે કે “અજ” ભગવાન “इदं मायया देव्या सृजत्यवस्यत्यजः” એવી શક્તિ વડે વિશ્વને સરજે છે, પાળે છે, અને ખાઈ જાય છે તે અલૌકિક અને ઐશ્વરીય ચરિત્રો કરી શકે એમાં શું આશ્ચર્ય છે ? (૧-૧-૮) શ્રીકૃષ્ણને ભગવાન માનનારાઓને પુરાણમાં લખેલ તેમનાં ચરિત્રો કેવળ સ્વાભાવિક અને બનવા જેવાં જણાય છે અને તેથીજ ભાગવત પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ જેવાને તેવો લાગેો મનુષ્યોમાં જેવામાં આવે છે. જો કૃષ્ણ ભગવાન નથી અને પ્રાકૃત મનુષ્યજ છે એમ માનશે તો એમ જણાશે કે કોઈ “નવરા” બ્રાહ્મણે ભાગવતમાં તથા બીજા પુરાણોમાં અને હરિવંશ વગેરે ગ્રંથોમાં આવી ખોટી વાતો ઘુસાડી દીધી છે. મતલબ કે પુરાણોની જેવી દૃષ્ટિબિંદુથી તુલના કરશે તેવાં તે જણાશે. દોષદૃષ્ટિથી જે કોઈ ગ્રંથનું અવલોકન કરીશું તે ગ્રંથમાં દોષ જ નજરે પડશે, અને ગુણગ્રાહી થઈ અવલોકન કરીશું. તો ગુણોજ જણાશે, અને કાંઈક નવું તથા ઉપયોગી શિક્ષણ આપણને મળ્યું છે એમ જણાશે. પુરાણોમાં દોષદૃષ્ટિ રાખવાથી સ્વામી દયાનંદજીને તેમાં જેર હોવાનું જણાયું છે, અને તે એટલે સુધી કે આ ગ્રંથો નહિ વાંચવાની તેમણે આજ્ઞા કરી છે. આવા વિચારવાળાઓ ભાગવત વગેરે પુરાણોનાં નિઃસ્વાર્થી અને પરમપૂજ્ય વિદ્વાન્ લેખકને “સ્વાર્થી” “અંધારામાં ફેલેલ” “અંધારામાં ફાવનાર” અને “પોપ” કહે એમાં નવાઈ નથી.

પ્રકરણ ૪ થું.

બાબુ બંકિમચંદ્રનું કૃષ્ણચરિત્ર.

૧૨૭ કૃષ્ણલીલા તથા કૃષ્ણનાં ચરિત્રો સંબંધી લખતાં બાબુ બંકિમચંદ્રપાલના “કૃષ્ણચરિત્ર”માં બતાવેલા વિચારોનો ફરીથી હવાલો આપી તેનું શ્રીકૃષ્ણના દિવ્ય ચરિત્રો વિષે દ્વિગ્દર્શન આ સ્થળે કરાવવાનું મને આવશ્યક જણાય છે. આ બાબુ બંકિમચંદ્ર પાલના સુપ્રસિદ્ધ લેખકે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે અને હું (લેખક) પણ શ્રીકૃષ્ણને ભગવાન તરીકે માનું છું એવો વિચાર પોતાના અન્થમાં જણાવ્યો છે (પા. ૨-૩-૪) પ્રભુ અવતાર લે છે અને શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુનો અવતાર છે એ વિચાર પણ તેમણે સ્વીકારેલો છે. (પા. ૫૩ થી) શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર ઉત્કૃષ્ટ અને દરેક રીતે અનુકરણ કરવા લાયક છે એમ તેઓ લખે છે. આટલી આટલી તેમની કબુલાત લક્ષમાં રાખવાની સાથે એટલું ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે એવો સ્વીકાર કર્યા છતાં તેમણે શ્રીકૃષ્ણને ભગવાન તરીકે પોતાના અન્થમાં આલેખ્યા નથી, પરંતુ પ્રાકૃત મનુષ્યના જેવાજ આલેખ્યા છે. પુસ્તકના પાન ૩ માં તેઓએજ લખ્યું છે કે “કૃષ્ણ ઇશ્વર છે એવું સ્પષ્ટ કરી આપવા આ અન્થ મેં લખ્યો નથી એમાં તો માત્ર એક મનુષ્ય તરીકેજ તેનાં ચરિત્રનું મારે અવલોકન કરવું છે.” આવી રીતનું ચરિત્ર લખવાથી ડગડગતા હિંદુ ધર્મને ટેકો મળશે એવી માન્યતા પણ તેજ પાને તેમણે બતાવી છે. આ ઉપરથી સહજ જણાશે કે કૃષ્ણ પ્રભુનો અવતાર છે અને પ્રભુજ છે એવું માનતા છતાં અમુક રીતે તેમનું ચરિત્ર લખવાથી આપણો સનાતન ધર્મ ટકી શકશે એવી માન્યતાથી શ્રીકૃષ્ણને ભગવાનના પદમાંથી ઉતારી પ્રાકૃત મનુષ્યની સ્થિતિમાં મુકી પ્રાકૃત મનુષ્ય તરીકે કેવાં કેવાં કર્મો કર્યા હોવાં જોઈએ, અને પુરાણોમાં વર્ણવેલાં અપ્રાકૃત, અલૌકિક, ઐશ્વરીય કર્મો તથા ચરિત્રો તેમણે કર્યા નજ હોવાં જોઈએ એવા લક્ષ્યબિંદુથી પુરાણોમાં વર્ણવેલાં તેમનાં ચરિત્રની આખા અન્થમાં તેમણે તુલના કરી છે. મારા આ વિચારનું સમર્થન કરવા તેમના અન્થમાં તેમણે જે દલીલો કરી છે તે તરફ દૃકામાં લક્ષ ખેંચીશ.

૧૨૮ આ લેખકે કૃષ્ણચરિત્રનો અન્થ મહાભારત, વિષ્ણુપુરાણ, હારિવંશ, અને શ્રીમદ્ભાગવતના આધારે લખ્યો છે એ તો સ્પષ્ટ છે. છેલ્લા ત્રણ અન્થોને વેદવ્યાસના રચેલા તેમણે માન્યા નથી. વિષ્ણુપુરાણ ચોથા સૈકામાં અને ત્યારબાદ હરિવંશ અને તે પછી ભાગવત લખાયાં હોવાં જોઈએ. એમ તેમણે માન્યું છે. અને મહાભારતના સંબંધમાં તેમણે લખ્યું છે કે હાલ જે ભારત ઉપલબ્ધ છે તેમાં ત્રણ ભાગ પાછળથી દાખલ થયા છે અને તેમાં એક ભાગ મૂળ ભારત ગણી શકાય. તેજ ભાગ વેદવ્યાસનો રચેલ છે એમ માની શકાય. આ વિચારનો આશ્રય લઈ તેમણે મહાભારતના અન્થની ત્રણ થરમાં વહે-

ચણી કરી છે. આ ત્રણ થર પૈકીનાં પહેલા થરનેજ વેદવ્યાસનો રચેલો માની કૃષ્ણચરિત્ર લખવામાં તેજ ભાગને પ્રમાણુ તરીકે માનવા તેમણે લખ્યું છે. હાત જે ભારત છે તેના કયા ભાગને એટલે કે કયા પર્વને અગર કયા પર્વનાં કેટલા શ્લોક પહેલા થરમાં મૂકી શકાય, તે હકીકત અન્યનાં કોઈ ભાગમાં લખી નથી, એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. હવે ત્રણ થર મનસ્વી રીતે ગોઠવી એવો મનસ્વી વિચાર (પા. ૪૭ મેં) જણાવ્યો છે કે મહાભારતના પહેલા ભાગમાં એટલે કે વેદવ્યાસે રચેલા પહેલા થરમાં “ શ્રીકૃષ્ણને વિષ્ણુના અગર ઈશ્વરના અવતાર તરીકે ઓળખવામાં આવતા નથી. પોતે માણસની શક્તિ વિના એટલે દૈવ શક્તિથી કોઈ પણ કરવાનો દાવો કરતા નથી પણ બીજા ભાગમાં-બીજા થરમાં મુખ્ય રીતે વિષ્ણુના અવતાર અથવા નારાયણ તરીકે ઓળખાય અને પૂજાય છે. પોતેજ પોતાનું ઈશ્વરત્વ કહી બતાવે છે અને કવિ પણ તે ઈશ્વરત્વ કહી બતાવવા ખાસ યત્ન કરતો ભાસે છે. ” આટલું કહી ત્રીજા થર માટે કહે છે કે આ થરમાં ઘણાં સૈકાની મહેનતનો સમાવેશ થયેલો છે. મતલબકે ત્રીજા થરમાં જુદા જુદા વખતે જુદા જુદા માણસોએ પોતપોતાની કૃતિ દાખલ કરી દીધી છે. (પા. ૪૭) આગળ ચાલતાં ડગડગતા સનાતન ધર્મને ટેકો આપવાનો દાવો રાખનાર આ લેખક (પા. ૪૮ મેં) સ્પષ્ટ રીતે એવો આશ્લેષ મૂકે છે કે આપણા ગીતાનો અન્ય પ્રક્ષિપ્ત છે. આટલેથી સંતોષ નહિ માની આ અન્યને ત્રીજા થરમાં મૂક્યો છે. આ લેખકના વિચાર પ્રમાણે ભારતમાં છેલ્લામાં છેલ્લો જે ભાગ “ નવરા ” બ્રાહ્મણોએ વધારેલો છે તેમાંનો ગીતાનો અન્ય પણ છે. આવા કુલ્લેક અને સનાતનધર્મને મૂળથી કાપનાર વિચારની પુષ્ટિમાં કશું કારણ બતાવવામાં આવ્યું નથી. પર્વસંગ્રહનાં અધ્યાય ઉપર પાયો રચી આખી ઈમારત તેમણે ચણી છે. પણ આ અધ્યાયમાં તો ભારતમાં એક લાખ શ્લોક હોવાનું લખ્યું છે. લેખકને આ વિચાર પસંદ નહીં આવ્યાથી તેમણે એમ લખ્યું છે કે આ અધ્યાય પણ પ્રક્ષિપ્ત છે. પ્રક્ષિપ્ત માની તેઓ એકદમ એવા અનુમાન ઉપર આવે છે કે મૂળ ભારતમાં વેદવ્યાસનાં રચેલ કૃત ચોવીસ-હજાર શ્લોકો હોવા જોઈએ. કયા ચોવીસ હજાર એવો કોઈ પ્રશ્ન પૂછે તો તેનો ઉત્તર તેમના અન્યમાંથી મળતો નથી. વળી જે પર્વના અધ્યાય ઉપર આધાર રાખે છે, તે ઉપરથી ગીતાજી પ્રક્ષિપ્ત છે, એવું તો બીલકુલ જણાતું નથી. ગીતા સિવાયનું ભારત કોઈએ છેલ્લા પચીસો વર્ષમાં જોયાનું કોઈ અન્યમાં લખ્યું નથી. આર્યભૂમિના તમામ આચાર્યો તથા પંડિતો ગીતાને ભારતનોજ ભાગ અને કૃષ્ણવાક્ય તરીકે માનતા આવ્યા છે, આર્યસમાજની સંસ્થા પણ ગીતાને મૂળ ભારતનોજ ભાગ અને વેદવ્યાસની કૃતિ માને છે. ગીતાને પ્રક્ષિપ્ત માનો એટલે સનાતન ધર્મનું આવીજ રહ્યું એમ માનવાનું છે. ગીતાને પ્રમાણુ તરીકે માનવામાં આવશે, ત્યાં સુધીજ સનાતન ધર્મ છે. હું એમ કહેવા નથી માગતો કે આ અન્ય પ્રક્ષિપ્ત છે એવું માનવાનાં સમજ અને ભરોસાપાત્ર કારણો હોય તેમ છતાં સનાતન ધર્મને ટેકો મળે એટલા કારણથી આ અન્યને પ્રક્ષિપ્ત કહેવો નહિ. પ્રક્ષિપ્ત હોવાનો પુરાવો મળે તો ખુશીથી તેમ કહો અને સત્યનુંજ પ્રતિપાદન કરો. પણ પ્રક્ષિપ્ત માનવાનાં કશા કારણોનાં અભાવે પ્રક્ષિપ્ત કહેવો એ વ્યાજબી નથી.

૧૨૬ આપણે એટલું જોઈ ગયા કે કૃષ્ણચરિત્ર લખવામાં મૂળ ભારતનેજ આ લેખક પ્રમાણુ ગ્રન્થ તરીકે માને છે, અને પુરાણોની જે હકીકત બુદ્ધિગ્રાહ્ય તેમને જણાય તેટલાનોજ તેમણે સ્વીકાર કરેલો છે. (પા. ૫૧-૫૨) જે પુરાણોમાં શ્રીકૃષ્ણે ઐશ્વરી શક્તિ બતાવી, અપ્રાકૃત અને લેખકના મગજમાં ન ઉતરે તેવાં ચરિત્રો અગર કર્મો કર્યાનું લખ્યું હોય તો તે ખોટાં છે એમ માનવું આવે વિચાર તેમણે જણાવેલો છે. અને તેની સાથે એમ પણ માની લીધું છે કે કૃષ્ણ ભગવાન છે તેમ છતાં કૃષ્ણાવતારમાં ભગવાને દૈવી શક્તિનો ઉપયોગ કરી કોઈ પણ જાતનાં દિવ્ય ચરિત્રો કર્યા હોય એ માનવા જેવું નથી. ભગવાન જે અવતારમાં પોતાની ઐશ્વરી શક્તિનો ઉપયોગ કરે તો તેમને અવતાર લેવાનું પ્રયોજન રહેતું નથી. (પા. ૫૨-૫૩-૬૦-૬૧-૬૬-૬૭ વગેરે.) આ વિચાર પણ કેવળ મનસ્વી છે.

૧૩૦ હવે પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે આપણા સુપ્રસિદ્ધ લેખકે શા આધારે શ્રીકૃષ્ણને ભગવાન માન્યા અગર ભગવાનનો અવતાર છે એમ માન્યું ? કૃષ્ણ પ્રભુનો અવતાર છે અને પ્રભુ છે એ વિચારની પુષ્ટિમાં તેરમાં પ્રકરણમાં એક પણ પ્રમાણુ શ્રુતિમાંથી તો તેમણે આપ્યું નથી. મહાભારતનો પહેલો ભાગ મૂળ ભારત છે એમ માની તે ભાગમાં કૃષ્ણને ઇશ્વર તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યા નથી એમ માને છે. ગીતાજીને તો ત્રીજા થરમાં દાખલ કરી પ્રક્ષિપ્ત માન્યાં છે. મૂળ ભારતજ પ્રમાણુ ગણી શકાય એમ કહેલ છે, તો પછી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે એમ માનવાનો તેમને શો આધાર રહ્યો ? તેરમું પ્રકરણ વાંચવાથી જણાશે કે પ્રભુ અમુક ક્રમો કરવા અવતાર લે છે તે વિચારની પુષ્ટિમાં તેમણે “ પરિત્રાણાય સાધૂનાં ” એ ગીતાના શ્લોકનું પ્રમાણુ ટાંકેલું છે. પણ ગીતાને તો પ્રક્ષિપ્ત માની કોઈ નવરા બ્રાહ્મણની કૃતિ માની છે, તો તેવા ગ્રન્થનું પ્રમાણુ આપી પ્રભુ અવતાર લે છે એવા નિર્ણય ઉપર આવવાની તેમને જગ્યાજ રહેતી નથી. આ શ્લોક સિવાય તે વિચારની પુષ્ટિમાં એક પણ પ્રમાણુ આપવામાં આવ્યું નથી. ગીતાજીમાંથી બીજાં પ્રમાણુ તેજ પ્રકરણમાં એમ બતાવવા આપ્યાં છે કે પ્રભુ અવતાર લઈ મનુષ્યની માફક કર્મ કરે છે. બેશક ખરું છે કે અવતારમાં પ્રભુ પ્રાકૃત મનુષ્યનાં જેવાં કર્મો પણ કરે છે, પરન્તુ શું તે ઉપરથી એવા નિર્ણય ઉપર અવાય કે અવતારમાં પ્રભુ પોતાનું પ્રભુત્વ બીજે ઠેકાણે રાખી અવતારમાં કોઈ વખત પ્રભુત્વ બતાવતાજ નથી ? આવે વિચાર કોઈ સનાતન ગ્રન્થમાં બતાવ્યો છે ? જે ગીતાનાં પ્રમાણુ ઉપર આધાર રાખતા હો તો ગીતામાં પ્રભુએ પોતેજ આજ્ઞા કરી છે કે “ જન્મ કર્મ ચ મે દિવ્ય ” મારા જન્મ તથા કર્મ દિવ્ય છે. બીજે ઠેકાણે કહ્યું છે કે મારો પરમભાવ જેઓ જાણતા નથી તેઓજ મને પ્રાકૃત મનુષ્ય જેવો ગણે છે. અગીયારમા અધ્યાયમાં પ્રભુએ અર્જુનને દિવ્યચક્ષુ આપી દિવ્ય સ્વરૂપનાં દર્શન કરાવ્યાં હતાં. શું આ પ્રાકૃત મનુષ્ય કરી શકે તેવું કર્મ હતું ? બ્રહ્માંડનાં સ્વરૂપનાં દર્શન તો શું પણ જે એકાદ શહેરનાં અગર ગામડાનાં દર્શન કૃપા કરી આપનાં મુખમાં કરાવશે તો અમે આપનો વિચાર સ્વીકારવા તૈયાર છીએ. પ્રભુએ વિશ્વસ્વરૂપનાં દર્શન અર્જુનને આપ્યાની વાત આ લેખકની બુદ્ધિમાં ઉતરે નહીં તેથી તે બતાવ બન્યોજ

નહીં હોય એવું કૃષ્ણને લગવાન માનનારાઓ કદી માની શકે નહીં. જો કૃષ્ણ પ્રાકૃત મનુષ્ય હોય અને તેમને પ્રાકૃત મનુષ્યના જેવાજ આલેખવાના હોય તો તે લગવાન છે એમ કહો નહિ. લગવાન છે એમ કબુલ કરી તેમને પ્રાકૃત મનુષ્ય જેવા આલેખી, તેઓ અપ્રાકૃત, અતિમાનુષિક ઐશ્વરીય કર્મો કાંઈ કરેજ નહીં એવું માની લઈ લાગવત વગેરે પુરાણોમાં શ્રદ્ધા ઓછી કરવી તેના કરતાં આર્યસમાજીસ્ટ ભાઈઓ કૃષ્ણને મહાત્મા નર માને છે એવો વિચાર બતાવવો એમાં વિશેષ પ્રામાણિકપણું રહેલું છે એમ હું માનું છું. લગવાન છે એમ માનતા હો તો તેમને લગવાન તરીકેજ આલેખી પુરાણોમાં તેમના સંબંધી લખેલી વાતોની તુલના કરો. સરવાળા બાદબાકી કરવાથી કૃષ્ણને અને પુરાણોને કેવળ અન્યાય કરાય છે. કીશ્રીયનો અગર બીજા કેટલાક કૃષ્ણ ઉપર આક્ષેપો મૂકતા હોય તેથી ડરવાનું કારણ નથી. આ આક્ષેપોના જવાબ શ્રીકૃષ્ણ લગવાન છે એવો દૃઢ નિશ્ચય રાખી અને શ્રીકૃષ્ણને લગવાન તરીકેજ આલેખી આર્યભૂમિના ઘણા આચાર્યો તથા પંડિતોએ નિર્ણયકારક ખુલાસા આપેલા છે તેમ છતાં કૃષ્ણનાં અને કૃષ્ણની ઉપાસના કરનારાઓનો દ્રોહ કરનાર આસુરી જીવો આક્ષેપો મૂકવામાંજ પોતાનું કર્તવ્ય માને તો તેટલા કારણથી કૃષ્ણને લગવાનના પદમાંથી ઉતારી પ્રાકૃત મનુષ્યના જેવા આલેખી તેમનાં કેટલાંક ચરિત્રોના મનસ્વી રીતે ખુલાસા આપવાની જરૂર નથી.

૧૩૧ બાબુ બંકિમચંદ્ર પાલના ગ્રંથના સંબંધમાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે તેઓ પા. ૬ કે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં લખે છે કે મહાભારત માત્ર પાંડવાદિકને લગતો ઇતિહાસ હોવાથી તેમાં કૃષ્ણનાં તમામ ચરિત્રો તથા કર્મો વર્ણવેલાં નથી. તેજ સ્થળે તેઓ લખે છે કે “હરિવંશમાં કહેલું છે કે કૃષ્ણના જીવનના છેલ્લા ભાગની હકીકત મહાભારતમાં નથી માટેજ હરિવંશ રચાયો છે. ભાગવતમાં પણ એમજ જણાવેલું છે. વ્યાસે નારદને મહાભારત અપૂર્ણ છે એવું કહ્યું તે ઉપરથી નારદે વ્યાસને કૃષ્ણચરિત્ર પુરેપુરું રચવા આગ્રહ કર્યો. આ કારણને લીધે જે જે પ્રસંગો મહાભારતમાં મળી આવે છે તે તે ભાગવત, હરિવંશ કે બીજાં પુરાણોમાં નજરે પડતા નથી. તેમાં તો મહાભારતમાં જે ન હોય, મહાભારત રચતાં જે જે હકીકત છોડી દીધી હોય તે તે લખી છે. આ ઉપરથી એટલું તો સાબીત થાય છે કે એ સર્વ ગ્રંથોમાં પહેલામાં પહેલો મહાભારતનો ગ્રંથ રચાયો છે. અને તેમાં જે જે બાબત બાકી રહી ગયેલી તે તે પુરી પાડવા હારિવંશ વગેરે લખાયા છે ” આવો સ્પષ્ટ શબ્દોનાં ગ્રંથની શરૂઆતમાંજ સ્વીકાર કયા છતાં જાણે કે વાતનું તદ્દન વિસ્મરણ થઈ ગયું હોય તેવી રીતે પુરાણોમાં કૃષ્ણનાં વર્ણવેલાં કેટલાંક ચરિત્રો ભારતમાં નથી એટલું કારણ બતાવી તે ખરાં હોવાં ન જોઈએ એવા નિર્ણય ઉપર તેઓ આવ્યા છે. આવી પરસ્પર વિરુદ્ધ દલીલો એક ઠેકાણે નહિ પણ, ઘણે ઠેકાણે તેમના ગ્રંથમાં જોવામાં આવે છે. કદાચ એમ માનો કે પુરાણોમાં જે ચરિત્રો વર્ણવેલાં છે તે તમામ ભારતમાં પણ મળી આવત તો પણ આ લેખક તો તેના સંબંધમાં પણ એવીજ દલીલ કરત કે ભારતના જે ભાગમાં તે ચરિત્રો લખેલાં છે તે ભાગ પ્રશ્નિત હોવાથી શ્રીકૃષ્ણે તેવાં ચરિત્રો કયા હશે એમ માની શકાય નહી. ભાગ-

વત શા માટે રચાયું તે હકીકત ભાગવતમાં વર્ણવેલાં શ્રીકૃષ્ણનાં કર્મોની તુલના કરતાં સતત ધ્યાનમાં રાખવાની છે. બીજા કોઈ ગ્રંથમાં અમુક ચરિત્રો વર્ણવ્યાં ન હોય તેટલા કારણથી કોઈ “નવરા” પ્રાદ્ધાણે ભાગવતમાં શ્રીકૃષ્ણનો મહિમા વધારવા લખ્યાં હશે એવું માની શકાય નહીં. જો “નવરા” પ્રાદ્ધાણની કૃતિ તેને માનતા હો તો તેજ “નવરા” પ્રાદ્ધાણે વચ્ચહરણનો, રાસલીલા વગેરેનો ભાગ લખેલો છે. શું આ ચરિત્રો લખતાં “શ્રીકૃષ્ણસ્તુ મગવાન્ સ્વયમ્” એવું કહેનારને એટલું પણ સુજ્યું નહીં હોય કે આવાં ચરિત્રો દાખલ કરવાથી શ્રીકૃષ્ણ ઉપર આશ્રેયો મૂકવાનો અવકાશ રહેશે ! જો એમ કહેતા હો કે આવો વિચાર તેને સૂઝ્યો ન પણ હોય તો તેનો નિર્ણયકારક જવાબ એવો છે કે આ ચરિત્રો લખતાં લેખકે પોતેજ લખ્યું છે કે પ્રભુ આવાં કર્મો કદી કરે નહિ એવી પરીક્ષિતને શંકા થઈ હતી, અને તેનું સમાધાન શુદ્ધદેવે કર્યું હતું; જે “નવરા” પ્રાદ્ધાણે શ્રીકૃષ્ણને પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ભગવાન કહ્યા છે, જેણે તેઓશ્રીનાં ગોવર્ધન પર્વત તોળ્યા વગેરે અલૌકિક અને અશ્વરીય ચરિત્રો વર્ણવ્યાં છે તેજ નવરા પ્રાદ્ધાણે હીનાધિકારીઓને નિદ્વાલાયક જણાય તેવાં ચરિત્રો વર્ણવ્યાં છે. આ ઉપરથી પ્રભુની ખાતર મગજશક્તિનો થોડો પણ ઉપયોગ કરી એટલો તો વિચાર કરો કે જો આ બનાવો બન્યાજ ન હોય તો તેને ભાગવતના લેખક શા માટે દાખલ કરે ? દાખલ કરવાનો કાંઈ હેતુ તો હોવો જોઈએ. એક નાનું છોકરું પણ કબૂલ કરશે કે ભાગવતના લેખકનો એવો તો વિચાર નજ હોય કે શ્રીકૃષ્ણની નિંદા થાય અને તેમની ઉપાસના ન થાય તો સારું. આવાં ચરિત્રો કૃષ્ણનો કદો શત્રુ અને દ્રોહી કાં તો દાખલ કરે અને કાં તો આ બનાવો બન્યા હોય તે કારણથી શ્રીકૃષ્ણની પરબ્રહ્મ તરીકેની ઉપાસના કરનાર લેખક દાખલ કરે. કૃષ્ણના દ્રોહીએ આવાં ચરિત્ર દાખલ કર્યાં એવું અત્યાર સુધીમાં કોઈએ કહ્યું નથી અને કદી શકાય પણ નહીં. હવે જો આવાં ચરિત્રો ભગવાન છતાં શ્રીકૃષ્ણે કર્યાં છે તો તેનું રહસ્ય શું છે તે સમજવું જોઈએ.

૧૩૨ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ ભાગવત ઉપરની અપૂર્વ સુબોધિની નામની ટીકામાં સંપૂર્ણ રીતે આ લીલાનું રહસ્ય સમજાવેલું છે અને તે ટીકાના આધારે સદ્ગત રા. બા. લલ્લુભાઈ પાણવલ્લભદાસે કૃષ્ણલીલામૃત નામના પોતાના ગ્રંથમાં પણ બતાવ્યું છે. જો કૃષ્ણને શ્રુતિ તથા ગીતા વગેરેના પ્રમાણોના આધારે ભગવાન માનતા હશે તો શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ આ લીલાનું જે રહસ્ય બતાવ્યું છે તે બુદ્ધિગ્રાહ્ય જણાશે. જે પ્રાકૃત નરના જેવા તેમને ગણતા હશે અને તેની સાથે આવી લીલા પણ તેમણે કરી છે એવું માનતા હશે તો શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ કદી રહેશે નહિ. શ્રીકૃષ્ણ પ્રાકૃત મનુષ્ય નથી એવું ઉપર પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. ગોપીજનો વગેરેનું સ્વરૂપ શ્રુતિમાં કેવું બતાવ્યું છે તે પણ ઉપર બતાવી ગયા છીએ. જો ઉપનિષદો, ગીતા, ભાગવત વગેરે પુરાણો તથા આદિશંકરાચાર્યજી, શ્રીરામાનુજાચાર્ય, શ્રીવલ્લભાચાર્યજી તથા બીજા અનેક વિદ્વાન આચાર્યો, પંડિતો, તથા બંન્યાસીઓ વગેરે થઈ ગયા છે તે બધાએ માણસોને અંધારામાં રાખવા એક મોટું તરકટ કરેલ છે એવો વિચાર નહીં રાખતાં શુદ્ધ બુદ્ધિથી તેમના વિચારોની તુલના કરશે તો શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે અને તેમણે કશું નિંદવા લાયક કર્મ કર્યું નજ હોય એવો આપને

નિશ્ચય થશે. જે બ્રાહ્મણોને “સ્વાર્થી” “આંધલા” વગેરે નામોથી દયાનંદજીએ ઓળખાવ્યા છે અને જેને બાળુ બંકિમચંદ્રપાલે “નવરા” કહ્યા છે તે બ્રાહ્મણો અને તેમના વિચારવાળા માણસો આર્યભૂમિમાં થયા ન હોત તો વેદના સનાતન ધર્મનું ખીજ પણ અત્યારે જોવામાં આવત નહી. જેને સ્વાર્થી કહો છો તે નિઃસ્વાર્થી હતા. પોતાનાં સુખનો અને સગવડતાનો ભોગ આપી કર્તવ્યપરાયણ રહી વેદના ધર્મની અને આર્યોની તેમણે અમૂલ્ય સેવા બજાવી છે. રાજ્યકર્તા રાજા ભલે ઐશ્વર્ય હોય કે જૈન હોય અગર મુસલમાન હોય પણ તેમની મહેરબાનીની અપેક્ષા રાજ્યા સિવાય અને કેટલીક વખતે તો પોતાની જાંદગીના જોખમે પણ વેદના સનાતન ધર્મનું તેમણે રક્ષણ કર્યું છે. ઐશ્વર્યોનું તથા જૈનોનું જોર વધ્યું તે વખતે સંસ્કૃત ભાષા નષ્ટ થવા આવી હતી તેનો ઉદ્ધાર “સ્વાર્થી” બ્રાહ્મણોએજ કર્યો હતો. વેદનો દ્રોહ કરનાર બુદ્ધનાં ધર્મનું આર્યભૂમિમાં નામનિશાન પણ રહેવા દીધું નથી એ “સ્વાર્થી” બ્રાહ્મણોનોજ પ્રતાપ છે. અત્યારે કરોડો માણસો વેદને પ્રમાણ તરીકે માને છે અને વેદધર્મનાં અનુયાયીઓ છે તે પણ તેમનોજ પ્રતાપ છે. જે પૂર્વજો દેશની અને ધર્મનો કીમતી સેવા બજાવી ગયા છે તેમની કદર કરવી તો રહી પણ તેમનાં ઉપર નીચ આંધેપો મૂકવા અને તેમને ગાળો દેવી એ પણ કલિનોજ પ્રભાવ છે. નિષ્પક્ષપાતપણે ગુણગ્રાહી થઈ ગ્રંથો વાંચી તેમાં બતાવેલા વિચારોનું સ્વસ્થ ચિત્ત રાખી પૃથક્કરણ કરવાથી અને મનન કરવાથી આપનેજ જણાશે કે પરમ પૂજ્ય વિદ્વાન, ઉન્નતિ ઇચ્છનાર, નિઃસ્વાર્થી બ્રાહ્મણ લેખકો ઉપર જે પ્રહારો કરવામાં આવે છે અને આવ્યા છે તે કેવળ પાયા વિનાના છે.

પ્રકરણ ૫ મું.

પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ.

૧૩૩. પુષ્ટિશબ્દ પ્રભુની કૃપા કે અનુગ્રહના અર્થમાં શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ વાપર્યો એવું ઉપર બતાવી ગયા છીએ. સર્વશક્તિમાન પરબ્રહ્મ, પરમાત્મા, ભગવાનની અનન્ય-અવ્યભિચારિણી ભક્તિ કરી, તેમની કૃપા મેળવવી એવો જીવનો ધર્મ છે, તેવી આજ્ઞા તેઓશ્રીએ પોતાના ગ્રંથમાં પુનઃ પુનઃ કરી છે. વેદ પણ આવીજ આજ્ઞા પુનઃ પુનઃ કરે છે, એવું આ ગ્રંથની શરૂઆતના ભાગમાં સંખ્યાબંધ પ્રમાણો આપી અને સ્વામી દયાનંદજીની કબૂલતથી આપણે પ્રતિપાદન કરેલું છે. શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ, પરમાત્મા, ભગવાન છે એવો શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનો સિદ્ધાન્ત છે. શ્રુતિ, ભાગવત, ગીતા વગેરે પ્રમાણ તરીકે મનાતા ગ્રંથો પણ તેજ સિદ્ધાન્ત નિઃસંદિગ્ધપણે પુનઃ પુનઃ પ્રતિપાદન કરે છે. હવે પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ શુદ્ધાદ્વૈતમાં શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ અને આ સંપ્રદાયના આચાર્યશ્રીઓએ કેવું માન્યું છે, તે વિષયમાં આપણે પ્રવેશ કરીએ છીએ અને આ વિષય વિષે લખતાં

શ્રુતિ તથા ગીતાનાં સંખ્યાબંધ પ્રમાણો આપી એવું પ્રતિપાદન કરીશું કે પરબ્રહ્મના સ્વરૂપ વિષે આ સંપ્રદાયના આચાર્યશ્રીઓએ જે વિચારો બતાવ્યા છે તે વેદાનુકૂલ અને વેદપ્રતિપાદિત છે અને તેની સાથે એમ પણ બતાવીશું કે તેમણે બતાવેલા વિચારોજ વેદપ્રતિપાદિત છે, અન્ય નહીં. પરબ્રહ્મના સ્વરૂપ વિષે શુદ્ધાદ્વૈતમાં બતાવેલા દરેક વિચારની પુષ્ટિમાં શ્રુતિ, બ્રહ્મસૂત્ર તથા ગીતાજીમાંથી જે પ્રમાણો ટાંકવામાં આવે તેનું દુરાગ્રહનો ત્યાગ કરી, વિવેકબુદ્ધિનો સફળપયોગ કરી, શુદ્ધબુદ્ધિથી મનન કરવામાં આવશે તો આપનો પણ એવોજ નિશ્ચય થશે એમ હું માનું છું.

૧૩૪ જે પરમતત્ત્વને શ્રુતિમાં પરબ્રહ્મ કહ્યું છે તેજ પરમતત્ત્વને પરમાત્મા, ભગવાન, પુરુષ, પુરુષોત્તમ શ્રુતિ, ગીતા તથા ભાગવતમાં કહેવામાં આવેલું છે. પરમતત્ત્વ, પરબ્રહ્મ, પરમાત્મા અગર ભગવાનથી સિદ્ધ નથી, પરંતુ એકજ પરમતત્ત્વનાં આ બધાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં નામો છે.

૧૩૫ પરબ્રહ્મના સ્વરૂપ વિષે “તત્ત્વદીપનિબંધ” વગેરે ગ્રંથોના જે શ્લોકોમાં શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ પોતાના વિચારો જણાવ્યા છે, તે શ્લોકો એકજ સ્થળે ટાંકવાને બદલે તેમાં બતાવેલા વિચારોનું પૃથક્કરણ કરી તેઓશ્રીનો દરેક વિચાર પ્રથમ જણાવી તેનું શ્રુતિ તથા ગીતાજી વગેરે ગ્રંથોનાં પ્રમાણો આપી સમર્થન કરીશું.

૧૩૬ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા એક છે, મહાન છે, પર છે, ઉત્તમ છે, અદ્વિતીય છે, અને અક્ષરથી પણ અતીત છે; આવો વિચાર પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ બ્રહ્મ એક, અદ્વિતીય, પર છે. તથા તેનાં લક્ષણો બતાવતાં શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ અને તેમની પછીના આચાર્યશ્રીઓએ ઘણું ઠેકાણું બતાવ્યો છે.

૧૩૭ શ્રુતિ પણ બ્રહ્મના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં અનેક સ્થળે આજ્ઞા કરે છે કે બ્રહ્મ એક છે, અદ્વિતીય છે, જ્યેષ્ઠ છે, મહત્ છે, મોહિતાથી મોટું છે. બ્રહ્મની બરોબરી કરી શકે એવું અગર તેનાથી અધિક કશું નથી. બ્રહ્મ અવ્યક્તથી પર છે. બ્રહ્મથી પર કશું નથી; બ્રહ્મ અક્ષરથી પણ અતીત છે બ્રહ્મ એજ છે; નિત્ય છે તે સનાતન છે; અનુપમ છે તેની પુષ્ટિમાં નીચેનાં થોડાં પ્રમાણો તરફ લક્ષ ઝેંચવામાં આવે છે.

यो भूतं च भव्यं च XXXतस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः । (अथर्ववेद, कांड १० प्र पा २३. अनु. ४ मं. १.) यस्य भूमिः XXX तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः (मं. ३२) यस्य सूर्यश्चक्षुः XXX तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः (मं ३३) यस्य वातः XXX तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः (मं ३४) न द्वितीयो न तृतीयश्चतुर्थो नाप्युच्यते । न पंचमो न षष्ठः सप्तमो नाप्युच्यते । नाष्टमो न नवमो दशमो नाप्युच्यते ।

અર્થ—પરમાત્માને, બીજો, ત્રીજો, ચોથો, પાંચમો, છઠો, સાતમો, આઠમો, નવમો દશમો પણ કહેવાતો નથી. (અથર્વ. કાં.-૧૩, અનુ-૪. મં.-૧૬-૧૭-૧૮.)

स एक एव एकवृदेक एव सर्वे अस्मिन् देवा एकवृतो भवन्ति.

અર્થ—તે એકજ છે, એકજ છે, એકજ છે. તેના વિના અન્ય કોઈ નથીજ. સર્વે દેવો આ એક પરબ્રહ્મનુંજ અવલંબન કરે છે.

વિશ્વતઃકુલુઃ XXX ઘાત્રામૂમી જનયન્ દેવ એકઃ

સર્વ વિશ્વના કર્તા પ્રભુ એકજ છે. (યજુ. અ. ૧૭. મં. ૧૬.)

ન મૃત્યુરાસીદમૃતં XXX તદેકં તસ્માદ્વાન્યન્ન પરઃ કિંચનાસ.

જે વખતે મૃત્યુ કે જીવન, રાત્રિ કે દિવસ નહોતા તે વખતે ફક્ત પરબ્રહ્મ પરમાત્માજ હતા.

કો અદ્વાવેદક इह + + + यत आबभूव ।

વિવિધ સૃષ્ટિ કેનાથી થઈ ? તે તો જેનાથી સૃષ્ટ થઈ છે તે પરબ્રહ્મજ બાણે છે.

પુરુષઃ પુરિષાદઃ ॥ યસ્માત્ પરં નાપરમસ્તિ કિંચિદ્ યસ્માન્નાણીયો ન જ્યાયોસ્તિ કિંચિત્ ॥

અર્થઃ—પરમાત્માથી ઉત્તમ કોઈ વસ્તુ છેજ નહિ; તેનાથી કોઈ વસ્તુ નાની અગર મોટી નથી; પોતે એક જ અદ્વિતીય છે.

પરબ્રહ્મ “ એકમ્ ” છે. “ એક ” છે. (ઇશાવાસ્ય, ૬૭ અને શ્વેતાશ્વેતર. ઉ.

ન તત્સમશ્ચાભ્યધિકશ્ચ દૃશ્યતે । પરમાત્માના જેવા અને તેમનાથી અધિક કોઈ નથી.

અવ્યક્તાત્પુરુષઃ પરઃ ॥ પુરુવાન્ન પરં કિંચિત્સા કાષ્ઠા સા પરા ગતિઃ

અવ્યક્તથી પુરુષ પર છે. પુરુષથી પર કશું નથી, પરાકાષ્ઠા અને તેજ પરા ગતિ છે.

શુદ્ધો દેવ એકો નારાયણો ન દ્વિતીયોઽસ્તિ કશ્ચિત્ ।

પરમાત્મા નારાયણ દેવ અદ્વિતીય છે. (નારાયણ. ઉ. ૬૭, અને મહાનારાયણ ઉપ.)

એકમેવાઽદ્વિતીયં બ્રહ્મ નેહ નાનાઽસ્તિ કિંચન

એક અને અદ્વિતીય બ્રહ્મ છે તેમનાથી બુદ્ધ કશું નથી. (મહાનારાયણ ઉપ.)

“ પરાત્પરમં પુરુષમ્ ” (મુંડક. ઉ.) પરથી પરમ પુરુષ છે.

“ એતત્ક્ષરાક્ષરાતીતમ્ ” (યોગશિષ્યા, ઉપ.) ક્ષર અને અક્ષરથી પણ તે અતીત (પર) છે.

યસ્માત્ક્ષરમતીતોઽહમક્ષરાદપિ ચોત્તમઃ । અતોઽસ્મિ લોકે વેદે ચ પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ ॥

ક્ષર, અક્ષરથી અતીત હું (કૃષ્ણ) પુરુષોત્તમ છું. “ મત્તઃ પરતરં નાન્યત્ કિંચિદાસ્તિ ” (ગી. ૭-૭) મારાથી પર કશું નથી.

આત્મા વા હદમેકમેવાગ્ર આસીન્નાન્યર્કિંચન । પૂર્વે પરબ્રહ્મજ હતા. અન્ય કશું નહોતું. સદેવ સૌમ્યેદમગ્ર આસીદેકમેવાદ્વિતીયમ્ । હે સૌમ્ય, પૂર્વે આ સર્વ સત્જ હતું. એક અને અદ્વિતીય છે.

“ અનૂપમ્ ” (યોગશિષ્યા ઉપ.) તે ઉપમા વિનાનું છે.

પ્રભુ અજ છે, નિત્ય છે, અમર છે એવું શ્રુતિમાં તથા ગીતામાં બાણે ઠેકાણે કહ્યું છે.

અજોઽપિ સન્નવ્યયાત્મા । (ગી. ૪. ૬.) મામજમવ્યયમ્ । (ગી. ૭. ૨૫.) યો મામજ-મનાદિં ચ વેત્તિ લોકમહેશ્વરમ્ ॥ મૂતાદિમવ્યયમ્ (ગી. ૬. ૧૩.) અનાદિમત્ (ગી. ૧૩. ૧૨.)

૧૩૮ જે પરમ તત્ત્વ પરબ્રહ્મને વેદ એક, અદ્વિતીય, પર કહે છે તેજ પરબ્રહ્મને સર્વશક્તિમત્ આત્મતાંત્ર, સ્વતાંત્ર, સર્વના આધાર, સર્વકર્તૃ, બ્રહ્મ સર્વકર્તૃ છે. સધર્મિક શુદ્ધાદ્વૈતમાં માન્યું છે. પરમતત્ત્વ પરબ્રહ્મને બહુરૂપે થવાની ઇચ્છા થઇ તેથી તેજ પોતાની શક્તિથી જગદ્દર્પ બન્યા છે. પરબ્રહ્મને વશ માયા છે, પરંતુ કર્તૃ-અકર્તૃ, અન્યથાકર્તૃ સમર્થ એવા પરબ્રહ્મ માયાને વશ નથી અને કદી હોઇ શકે પણ નહિ. પરબ્રહ્મજ જગતનું સમવાયિ અને નિમિત્ત કારણ છે. પરબ્રહ્મનું માહાત્મ્ય એવું અગાધ છે કે તે કોઇ વખત પોતાનામાં અને કોઇ વખત પોતે રચેલી સ્રાષ્ટમાં રમણ કરે છે. અચિંત્ય અને પરમ અહ્લુત કાર્ય કરવાવાળા પરબ્રહ્મ છે. અવિકૃત પરબ્રહ્મ સર્વકર્તૃ છતાં તેમનામાં વૈષમ્ય અગર નૈર્ઘૃણ્યનો દોષ નથી અને આવકૃતજ રહે છે. આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ શક્તિ પરબ્રહ્મનીજ છે અને આ શક્તિ અને પરબ્રહ્મની વચ્ચે અભેદ છે. પરબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મના ધર્મો વચ્ચે પણ અભેદ છે. શુદ્ધાદ્વૈતમાં એક અદ્વિતીય પરમ તત્ત્વનોજ સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. પરમ તત્ત્વ પરબ્રહ્મથી ભિન્ન કશું નથી, કારણ બ્રહ્મ અને કાર્યસ્રષ્ટિ વચ્ચેનો અભેદ છે. તેથી જગત બ્રહ્મરૂપજ છે,* માયિક અગર મિથ્યા નથી. મિથ્યા તો અહંતામમતાત્મક સંસાર છે.

૧૩૯ શુદ્ધાદ્વૈતનો ઉપર પ્રમાણે બ્રહ્મ સર્વકર્તૃ, સર્વશક્તિમત્ વગેરે છે એવો ઉપદેશ સિદ્ધાન્તની પુષ્ટિમાં સિદ્ધાન્ત છે, એવું બતાવવા, આ સંપ્રદાયનાં ગ્રન્થોમાંથી થોડાં આ સંપ્રદાયના ગ્રન્થો- પ્રમાણે પ્રથમ નીચે ટાંકીશું.

માંથી પ્રમાણો.

“જગત્કર્તા,” “આદિકર્તા,” “નાનાસૃષ્ટિપ્રવર્તકઃ” “અનેકકલ્પકર્તા” “સાક્ષાત્સર્વ-જગત્કર્તા” “વેદકર્તા” “પ્રતિસર્ગજગત્કર્તા” (પુરુષોત્તમનામસહસ્રમ્)

“બહુ સ્યાં પ્રજાયેયેતિ વીક્ષા તસ્ય હ્યમૃત્ સતી । તદિચ્છા માત્રતસ્તસ્માદ્બ્રહ્મ....તદિચ્છયા

અર્થઃ—હું બહુરૂપે થાઉં એવી (તેને) બ્રહ્મને ઇચ્છા થઇ તેથી તેની ઇચ્છા માત્રથીજ તેમાં (બ્રહ્મ) માંથી.

“પ્રપચો ભગવત્કાર્યસ્તદ્રૂપો માયયાડભવત્ ॥ તચ્છક્ત્યા ।”

અર્થઃ—આ દૃશ્યમાન જગદાદિ ભગવાનનું કાર્ય છે, ભગવાન પોતે પોતાની માયા-શક્તિથી જગદ્દર્પ થયા.

“જગતઃ સમવાયિ સ્યાત્ તદેવ ચ નિમિત્તકમ્”

અર્થઃ—બ્રહ્મ જગતનું સમવાયિ (ઉપાદાન) કારણ છે અને તેજ તેનું નિમિત્ત કારણ પણ છે.

“યત્ર યેન યતો યસ્ય યસ્મૈ યદ્યદ્યથા યદા । સ્યાદિદં ભગવાન્ સાક્ષાત્ પ્રધાનપુરુષેશ્વરઃ ” ॥

જેમાં આ સર્વ છે, જેનાથી આ સર્વ છે, જેમાંથી આ સર્વ છે, જેનું આ સર્વ છે, જેને માટે આ સર્વ છે, જે જે જેવી રીતે અને જ્યારે જ્યારે આ છે તે સર્વ સાક્ષાત્ પ્રધાન પુરુષેશ્વર ભગવાન છે.

* આનું “જગતનું સ્વરૂપ” આ મથાળા નીચે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવશે.

“બ્રહ્મૈવ સર્વં ભવતિ” (પત્રાવલંબન) અર્થ:-પ્રહ્મજ જે છે તે સર્વ થાય છે.

“વસ્તુતો બ્રહ્મ સર્વં હિ” અર્થ:-સર્વ નિશ્ચય પ્રહ્મજ છે.

“તદેવૈતત્પ્રકારેણ ભવતીતિ શ્રુતેર્મતમ્ ।” (સિદ્ધાન્ત-મુક્તાવલી)

અર્થ:-પ્રહ્મજ જગદ્રૂપ થાય છે એવો શ્રુતિનો સિદ્ધાન્ત છે.

“અલંકારાદૈતમાને તુ સર્વં બ્રહ્મૈવ નાન્યથા ।” (ત. નિ. શ્લો. ૬૭)

અર્થ:-પણ ત્યારે આખુંડ અદૈતનું ભાન થાય છે ત્યારે સર્વ પ્રહ્મજ (જણાય) છે.

“ભિન્નત્વં નૈવ યુજ્યેત બ્રહ્મોપાદાનતઃ કચિત્” „ „ ૬૮)

અર્થ:-પ્રહ્મજ જગતનું ઉપાદાન કારણ હોવાથી તેનાથી કોઈ પણ વસ્તુ ભિન્ન છે, એમ કહેવું એ કોઈ રીતે સુક્ત નથી.

“સર્વં બ્રહ્માત્મકં વિશ્વમ્” સર્વ વિશ્વ પ્રહ્મરૂપજ છે. (શુદ્ધાદૈત્યમાર્તઃ શ્લો. ૫)

“સર્વં હિ બ્રહ્મરૂપં સનાતનમ્” બરેબર સર્વ સનાતન પ્રહ્મરૂપ છે. („ શ્લો. ૬)

“કાર્યસ્ય બ્રહ્મરૂપસ્ય બ્રહ્મૈવ સ્યાતુ કારણમ્ ।” „ શ્લો. ૬)

અર્થ:-પ્રહ્મરૂપ કાર્ય (જગત) નું કારણ તો પ્રહ્મજ છે પ્રહ્મ સર્વકર્તૃ છે “સર્વકર્તૃ” અને સચ્ચિદાનંદરૂપ પ્રહ્મથી આ જગત થયું છે “સચ્ચિદાનંદરૂપં હિ બ્રહ્મ તસ્માદિદં જગત્”

આ શુદ્ધાદૈત્યમાં કાર્ય (જગત) અને કારણ (પ્રહ્મ) નું એકથ છે. બીજા મતમાં તેમ નથી “કાર્યકારણયોરૈક્યં સ્વમતે ન પરે મતે” પ્રહ્મ અને પ્રહ્મની શક્તિનો અલેદ છે “તત્ર મેદો ન ચૈવાસ્તિ શક્તેર્બ્રહ્મત્વનિશ્ચયાત્” ધર્મ અને ધર્મીનો પણ અલેદ છે.

“વ્યાસૈસ્તુ પ્રકૃતેઃ સર્વકારણત્વં તિરસ્કૃતમ્ । બ્રહ્મણઃ સમવાયિત્વં નિમિત્તત્વં નિરૂપ્યતે ” ॥

અર્થ:-પ્રહ્મજ સર્વ વસ્તુનું સમવાયિ અને નિમિત્ત કારણ છે એવું નિરૂપણ કરીને વેદવ્યાસજીએ પોતેજ પ્રકૃતિ સર્વ વસ્તુનું કારણ હોવાના વિચારનો તિરસ્કાર કર્યો છે.

આવિર્ભાવતિરોમાવૌ પદાર્થાનાં યતસ્તતઃ ।

અર્થ:-પ્રહ્મમાંથી પદાર્થોનો આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ થાય છે. પદાર્થો નિત્ય છે, અનિત્ય નથી “નાનિત્યતા તુ વિજ્ઞેયા” પ્રહ્મ માયાને વશ નથી પણ માયા તેમને વશ છે “સર્વાધારવશ્યમાયમાનંદાકારમુત્તમમ્” (ત. નિ. ૭૧) પ્રહ્મ કોઈ વખત પોતાનામાં રમણ કરે છે અને કોઈ વખત પોતાની સૃષ્ટિમાં સુખેથી રમણ કરે છે. “કદાચિદ્રમતે સ્વાસ્મિન્ પ્રપંચેડસ્મિન્ કચિત્ સુખમ્” પ્રહ્મ “આત્મતંત્ર” “સ્વતંત્ર” છે. પરપ્રહ્મ પરમાત્મા ભગવાન્ સર્વશક્તિમાન છે. તેમનું માહાત્મ્ય અનંત અને અહ્ભુત છે. તેમનાં કાર્ય અચિંત્ય અને પરમાહ્ભુત છે.

“સર્વશક્તિ, ” “સર્વસામર્થ્યમેવ, ” સર્વસામર્થ્યસહિતઃ “સર્વશત્રયેકમ્, ” “અચિંત્ય-કાર્યકર્તા ” “પરમાદ્ભુતકાર્યકૃત્, ” “અનંતાદ્ભુતમાહાત્મ્યઃ ”

૧૪૦ જે પરબ્રહ્મ પરમાત્માને વેદમાં અને શુદ્ધાદ્વૈતમાં એક, અદ્વિતીય પરાત્પર, અક્ષરથી પર કહ્યા છે તેજ પરબ્રહ્મમાંથી લિપ્ત લિપ્ત સૃષ્ટિનો એક અદ્વિતીય બ્રહ્મજ સર્વકર્તૃ આવિર્ભાવ થાય છે. તેજ બ્રહ્મ સૃષ્ટિની સ્થિતિ રાખે છે, તેજ તેનો છે એવું સમર્થન કરનારાં સંહાર કરે છે. તેજ સર્વકર્તૃ છે, તેજ સર્વશક્તિમત્ છે તેજ શ્રુતિ વગેરેમાંથી પ્રમાણે. આત્મતંત્ર છે, તેનેજ માયા વશ છે, આવેા શુદ્ધાદ્વૈતનો જે સિદ્ધાન્ત શ્રુતિ, ગીતાજી, બ્રહ્મસૂત્ર, અને ભાગવતનો છે એવું નીચેનાં સંખ્યાબંધ પ્રમાણે લક્ષમાં લેવાથી સહજ જણાશે.

एकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत् । (મુકિતક. ઉ. પા. ૫૬૭)

અર્થ:—એકલા રમણ કરતા નથી તેથી બીજાની ઇચ્છા કરી. एकोहं बहुस्याम् હું (બ્રહ્મ) એક ઘણાં રૂપે થાઉં. ક્રીડાર્થે રચિતં જગત્ મયા (બ્રહ્મે) કીડા કરવા જગત રચ્યું છે. सर्वपरिपूर्णो नारायणस्त्वनया निजया क्रीडति स्वेच्छया सदा (મહાનારાયણ ઉ. પા. ૪૮૧)

અર્થ:—સર્વપરિપૂર્ણ એવા પરબ્રહ્મ નારાયણ પોતાની ઇચ્છાથીજ કીડા કરે છે.

यश्च विश्वं सृजति विश्वं बिभर्ति विश्वं भुक्ते स आत्मा (શાંકિત્ય ઉ. પા. ૫૫૫)

અર્થ:—જે વિશ્વને સૃજે છે, ધારણ કરે છે, અને તેને ગળી જાય છે તે આત્મા છે.

સ સર્વકારણમૂલં વિરાટ્-સ્વરૂપો ભવતિ । सर्वव्यापको भवति । विविधविचित्राऽनन्तजग-
दाकारो भवति । अस्यैकैकरोमकूपान्तेरष्वनन्तकोटिब्रह्मांडानि स्थावराणि च जायन्ते । नारायणादखिल-
लोकाश्च जायन्ते । नारायणादिन्द्रो जायते नारायणात्सर्वे देवाश्च जायन्ते । नारायणाद्वादशादित्या-
स्सर्वे वसवस्सर्वे ऋषयस्सर्वाणि भूतानि सर्वाणि छन्दांसि नारायणादेव समुत्पद्यन्ते नारायणात्प्रव-
र्तन्ते नारायणे प्रलीयन्ते । (મહાનારાયણ ઉપ. પા. ૪૭૬.)

અર્થ:—તે સર્વ કારણના મૂળરૂપ એવા બ્રહ્મ વિરાટરૂપે થાય છે. સર્વવ્યાપક થાય છે. વિવિધ વિચિત્ર અને અનંત જગદ્રૂપ થાય છે. આના એક એક રોમના છિદ્રમાં કરોડો બ્રહ્માંડ તથા સ્થાવર પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે. નારાયણથી સર્વ લોકો ઉત્પન્ન થાય છે. નારાયણથીજ ઈંદ્ર ઉત્પન્ન થાય છે. અને નારાયણથીજ સર્વ દેવ ઉત્પન્ન થાય છે. નારાયણથીજ દ્વાદશ (બાર) આદિત્ય (સૂર્યો) સર્વ (આઠ) વસુઓ, સર્વ ઋષિઓ, સર્વ પ્રાણીઓ, સર્વચંદ્રો ઉત્પન્ન થાય છે. નારાયણથીજ પ્રવર્તે છે અને નારાયણમાંજ લય પામે છે. પ્રજાને સરજી એવી નારાયણ પુરુષને ઇચ્છા થઈ “પુરુષો હ વૈ નારાયણોડ કામયત ॥ પ્રજાઃ સૃજેયેતિ. નારાયણમાંથી પ્રાણ, મન તમામ ઈંદ્રિયો, આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ પૃથ્વી, બ્રહ્મા, રુદ્ર, ઇન્દ્ર, પ્રજાપતિ થયા. “પ્રજાયતે” આદિત્યો, રુદ્રો, વસુઓ, તમામ ચંદ્રો નારાયણથીજ ઉત્પન્ન થયા છે, નારાયણ તેની સ્થિતિ રાખે છે અને તે નારાયણમાંજ લીન થઈ જાય છે. “નારાયણાદેવ સમુત્પદ્યન્તે । નારાયણાત્પ્રવર્તન્તે ॥ નારાયણે પ્રલીયન્તે । ” જે થયું છે, થવાનું છે અને છે તે તમામ નારાયણજ છે નારાયણ એવંદ સર્વ યદ્ભૂતં યચ્ચ ભવ્યમ્ ” (નારાયણ. ઉ. પા. ૨૦.)

પ્રભુ પ્રાણી માત્રને સરજીને તેમાં પ્રવેશ કરીને રહે છે.

“ સર્વભૂતાદીનિ સૃષ્ટર્વા પ્રવિશ્યાસ્તે ” (નૃસિંહતાપિની. ઉ.)

યથોર્ણનાભિઃ સૃજતે ગૃહ્ણતે ચ । તથાક્ષરાત્સમ્ભવતીહ વિશ્વમ્ ॥ (મુંડક ઉ. પા. ૨૦.)

અર્થ:—જેવી રીતે કરોળીઓ પોતાનામાંથીજ લાળને ઉત્પન્ન કરે છે અને પુનઃ તેનું ગ્રહણ કરે છે, અર્થાત્ ગળી પણ પોતેજ જાય છે, તે પ્રમાણે અક્ષરમાંથીજ આ વિશ્વની ઉત્પત્તિ થાય છે. તાત્પર્ય કે વિશ્વ અક્ષરમાંથીજ ઉત્પન્ન થાય છે, અને અક્ષર-માંજ લય પામે છે. એ સર્વેશ્વર એ સર્વજ્ઞ એષોઽન્તર્યામ્યેષ યોનિઃ સર્વસ્ય પ્રમવાપ્યયૌ હિ મૂતાનામ્ ॥ સ આત્મા સ વિજ્ઞેયઃ ” (માંડૂક્ય. ઉ. પા. ૨૫.)

અર્થ:—આજ સર્વનો ઇશ્વર છે, સર્વજ્ઞ છે, આજ અન્તર્યામી છે. આજ સર્વનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે. અને સર્વ વસ્તુમાત્રનું ઉદ્ભવસ્થાન; તેમજ લયસ્થાન પણ આજ છે. તે જ આત્મા છે. તેજ વિશેષતાથી જાણવા યોગ્ય છે.

બહુરૂપે થાઉં એવી પ્રભુને ઇચ્છા થઇ સોડકામયત । બહુ સ્યાં પ્રજાયેયેતિ ।—જે કાંઈ આ તમામ છે તેને પરબ્રહ્મે સરજીયું. “ ઇદં સર્વમસૃજત । યદિદં કિંચ । તેને સરજીને તેમાં પ્રવેશ કર્યો તત્સૃષ્ટ્વા તદેવાનુપ્રાવિશત્. “ તદાત્માનં સ્વયમકુરુત. ” એ જોવાનન્દયાતિ.

યતો વા ઇમાનિ મૂતાનિ જાયન્તે યેન જાતાનિ જીવન્તિ ।

યત્પ્રયન્ત્યભિસંવિશન્તિ તદ્વિજિજ્ઞાસસ્વ તદ્બ્રહ્મેતિ ॥

જેમાંથી આ સર્વ ભૂતમાત્ર ઉત્પન્ન થાય છે; જેનાથી તેઓ જીવે છે. અને જેમાં તેઓ અંતે પ્રવેશ કરે છે. તે બ્રહ્મ છે એમ તું (હે પુત્ર ભૃગુ !) જાણ.

આત્મા વા ઇદમેક એવાગ્ર આસીન્નાન્યત્કિંચનામિષત્સ

ઈક્ષત લોકાન્નુસૃજા ઇતિ સ ઇમાંલોકાનસૃજત ”

અર્થ:—સૃષ્ટિનાં પૂર્વકાળમાં આ આત્મા એક જ હતો. અન્ય બીજું કાંઈ હતું નહિ. તેણે પ્રાણીને હું સર્જું એવી ઇચ્છા કરી. તેણે આ લોકોને ઉત્પન્ન કર્યા.

“ એકમેવાદ્વિતીયં તદૈક્ષત બહુ સ્યાં પ્રજાયેયેતિ ”

અર્થ:—તે એક જ અને અદ્વિતીય હતું. તેણે હું બહુ થાઉં અને પ્રજા ઉત્પન્ન કરું એવી ઇચ્છા કરી. તેમાંથી તેજ, જલ વગેરે થયાં.

“ નામરૂપે વ્યાકરવાણિ । નામ અને રૂપને પ્રકાશ (વ્યક્ત) કરે.

“ સોડકામયત દ્વિતીયો મ આત્માજાયતેતિ ”

અર્થ:—તેણે ઇચ્છા કરી કે, હું બ્રહ્મ બે રૂપે થાઉં (એટલે હું એક છું તેમાંથી બે થાઉં).

“ તેનાત્મનેદં સર્વમસૃજત યદિદં કિંચ ”

અર્થ:—જે કાંઈ છે તે સર્વ બ્રહ્મેજ સર્જ્યું છે. તેણે યજ્ઞ: સામ, ઋગ્વેદ, છંદો, યજ્ઞો, પ્રજા, પશુઓ, દેવા વગેરેને સર્જ્યા અસૃજત તેજ તેને ધારણ કરે છે અને તેજ (બ્રહ્મ) તેને ગળી જાય છે. “ સર્વં વા અત્તિ. ” (બૃહદારણ્યક. ઉ. પા. ૧૦૬.)

વિશ્વસ્ય સદ્યારમનેકરૂપં । સ એવ કાલે ભુવનસ્ય ગોષ્ઠા વિશ્વાધિપઃ ॥

અર્થ:—બ્રહ્મ વિશ્વના સદ્યા અને અનેકરૂપ છે. બ્રહ્મજ ભુવનના ગોષ્ઠા અને વિશ્વના અધિપતિ છે.

ન તસ્ય કાર્યં કરણં ચ વિદ્યતે ન તત્સમશ્ચાભ્યધિકશ્ચ દૃશ્યતે । પરાસ્ય શક્તિર્વિવિધૈવ શ્રૂયતે સ્વાભાવિકી જ્ઞાનબલક્રિયા ચ ॥ એકો વશી નિષ્ક્રિયાણાં બહૂનામેકં વીજં બહુધા યઃ કરોતિ ॥ તમેવ ભાન્તમનુભાતિ સર્વં તસ્ય ભાસા સર્વમિદં વિભાતિ સ વિશ્વકૃદ્વિશ્વવિદાત્મયોનિઃ । સ સર્વગો ભુવનસ્યાસ્ય ગોષ્ઠા. (શ્વેતાશ્વેતર. ઉ. પા. ૧૮૬.)

અર્થ:—તેનું કાંઈ કાર્ય નથી; તેમજ તે કાર્ય કરવા વાસ્તે તેને કોઈ સાધન પણ નથી. તેના સમાન કોઈ નથી. તેમજ તેનાથી અધિક પણ કોઈ જોવામાં આવતો નથી. આ પરમાત્માની ઉત્તમ એવી વિવિધ પ્રકારની શ્રુતિમાં કહેલી જ્ઞાન તથા ક્રિયાશક્તિ સ્વાભાવિક છે. (માયાથી જણાય છે, અગર આરોપાય છે તેમ નહિ.) તે એક છે. વશી છે. તે એક બીજને બહુ પ્રકારે કરે છે. તે પ્રકાશે છે ત્યારેજ સર્વ તેની પછી પ્રકાશે છે. તેના તેજથી આ સર્વ પ્રકાશે છે. (આ) વિશ્વનો કર્તા છે. વિશ્વનો જ્ઞાતા છે. આત્મયોનિ છે. (પોતાનું કારણ પોતેજ છે. અન્ય જેનું કારણ નથી એવો છે). તે સર્વત્ર ગતિવાળો છે. અને આ ભુવનનો રક્ષક છે.

“ એકો ભુવનં પ્રવિષ્ઠો રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપો વમૂવ ”

અર્થ:—જે આ ભુવન (જગતમાં) પ્રવેશ કરીને જુદા જુદા રૂપે થયો.

“ એકો વશી સર્વમૂતાન્તરાત્મા એકં રૂપં બહુધા યઃ કરોતિ ”

અર્થ:—જે એક છે, સર્વને વશ કરનાર છે, સર્વ ભૂતનો અન્તરાત્મા છે અને જે એક રૂપને ઘણે પ્રકારે કરે છે.

તમેવ ભાન્તમનુભાતિ સર્વં તસ્ય ભાસા સર્વમિદં વિભાતિ (કઠ ઉ. પા. ૧૧).

અર્થ:—તે પ્રકાશે છે, તે પછીજ સર્વ તેની પછી પ્રકાશે છે. તેના તેજથી આ સર્વ પ્રકાશે છે.

“ સ હૈતાવાનાસ ” આત્માજ ખરેખર જગદ્ગ્રૂપ થયા છે.

પુરુષ એવં સર્વં યદ્ મૂતં યજ્ઞ માન્યમ્

જે દેખાય છે તે. જે થઈ ગયું છે તે, અને જે થવાનું છે તે તમામ પુરુષરૂપજ છે.

પરબ્રહ્મ પરમાત્માને વેદમાં પ્રજાપતિ પણ કહ્યા છે. તેમણે ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એવા ત્રણ પ્રકારનું જગત્ સરજ્યું છે.

“ યત્પરમમનવમં યજ્ઞ મધ્યમં પ્રજાપતિઃ સસૃજે વિશ્વરૂપમ્ ” ॥

અર્થ:—જે પર (ઉત્તમ) છે, મધ્યમ છે, અને કનિષ્ઠ છે. એવા આ વિશ્વરૂપ જગતને પ્રજાપતિએ ઉત્પન્ન કર્યું. દેવો, પિતૃઓ મનુષ્યો, ગન્ધર્વો, અપ્સરાઓ વગેરે સૌને પ્રભુએજ પોતાના સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન કર્યા છે.

“દેવાઃ પિતરો મનુષ્યા ગન્ધર્વાપ્સરસશ્ચ યે । ઉચ્છિષ્ટાઙ્ગજિરે સર્વે ”

પ્રજાપતિશ્વરતિ ગર્ભે અન્તરજાયમાનો બહુધા વિજાયતે...તસ્મિન્ હ તસ્થુર્ભુવનાનિ વિશ્વા ॥

અર્થઃ—તે પ્રજાપતિ ગર્ભની અંદર (જલમાં) વિચરે છે. અને ઉત્પન્ન થઈને બહુ પ્રકારે થાય છે. તેમાં સર્વભુવન રહેલાં છે. વ્યાપક, પરમેશ્વર વિષ્ણુને વેદમાં યજ્ઞ કહ્યા છે. “યજ્ઞો વૈ વિષ્ણુઃ” પરબ્રહ્મ-પરમાત્મા-યજ્ઞમાંથી અન્ન ઘૃતાદિ તમામ પદાર્થો, પશુઓ, વાયુમાં રહેનારા પક્ષીઓ, અરણ્યમાં તથા ગામમાં રહેનારા તમામ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે.

“તસ્માદ્વજ્ઞાત્સર્વહુતઃ સંભૃતં પૃષદાઙ્ગમ્ । પશૂંસ્તૌશ્ચક્રે વાયવ્યાનારણ્યા ગ્રામ્યાશ્ચ યે ” ॥

સર્વવ્યાપક વિષ્ણુ-યજ્ઞથી વેદ, ઋચાઓ, છંદો ઉત્પન્ન થયા છે.

તસ્માદ્વજ્ઞાત્સર્વહુત ઋચઃ સામાનિ જજિરે । છન્દાંસિ જજિરે તસ્માદ્વજુસ્તસ્માદ્જાયત ॥

તે પરબ્રહ્મ પુરુષ, યજ્ઞ આરંભથીજ છે. “તં યજ્ઞં પુરુષ જાતમગ્રતઃ (યજુ. અ. ૩૧)

પરમાત્મા પુરુષનાં મુખમાંથી, બાહુમાંથી, સાથળમાંથી અને પગમાંથી શું શું ઉત્પન્ન થયું છે એવો પ્રશ્ન યજુર્વેદ, અ. ૩૧ માં પુછવામાં આવ્યો છે તેના ઉત્તરમાં તેજ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે પરમાત્માના મુખમાંથી પ્રાણો થયા છે. બાહુમાંથી ક્ષત્રિયો, સાથળમાંથી વૈશ્ય અને પગમાંથી શૂદ્રો થયા છે. પ્રભુના મનમાંથી ચંદ્રમા, ચક્ષુથી સૂર્ય સ્તોત્રથી વાયુ અને પ્રાણ, મુખથી અગ્નિ, નાલિથી અંતરિક્ષ, મસ્તકથી સૂર્યાદિ પ્રકાશ કરનાર લોક, પગથી ભૂમિ, શ્રોત્રથી દિશાઓ ઉત્પન્ન થઈ. એવી રીતે તમામ લોક તેનાંજ સામર્થ્યથી થયા છે, નાના પ્રકારની સૃષ્ટિ પ્રભુમાંથીજ થઈ છે.

ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન કાળનું આખું વિશ્વ છે તે સર્વ શક્તિમાન પ્રભુનો મહિમા છે. પણ પ્રભુનું સામર્થ્ય તેટલુંજ છે એમ માનવું નહિ. વિશ્વથી પણ પ્રભુનું સામર્થ્ય ઘણું મોટું છે. વિશ્વ તો પ્રભુના એક પદમાંજ રહેલું છે.

“एतावानस्य महिमाऽतो ज्यायांश्च पुरुषः पादोऽस्य विश्वा भूतानि ” (યજુ. અ. ૩૧)

“इयं विमृष्टिर्यत आबभूव यदि वा दधे यदि वा न यो अस्याध्यक्षः ”

અર્થઃ—જે વિવિધ પ્રકારની સૃષ્ટિ આપણા જોવામાં આવે છે તે તમામ બ્રહ્મથીજ ઉત્પન્ન થઈ છે બ્રહ્મજ તેની સ્થિતિ રાખે છે અને તેનો સંહાર પણ તેજ કરે છે. બ્રહ્મ સર્વ વિશ્વના અધ્યક્ષ છે.

આ દૃશ્ય વિશ્વનો આવિભાવ થયો તે પહેલાં અસત નહોતું, સત નહોતું, પૃથ્વી આદિ નહોતાં. “ના સદાસીન્નો સદાસીત્તદાનીં, નાસીદ્રજો નો વ્યોમાપરો યત્ ॥” તે વખત (સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ તેપહેલાં) મૃત્યુ કે જીવન નહોતાં. “ન મૃત્યુરાસીદમૃતમ્ ।” રાત્રિ દિવસ પણ નહોતાં. “ન રાત્ર્યા અહ આસીત્પ્રકેતઃ ।” ફક્ત પરબ્રહ્મ પરમાત્માજ હતા. તેમના વિના બીજું કંઈ પણ નહોતું. “તદેકં તસ્માદ્વાન્યન્ન પરઃ કિંચના ।” પોતાના સામર્થ્યથીજ જગતને ઉત્પન્ન કર્યું છે. “મહિમા જાયતૈકમ્ ।”

પ્રભુ કદપે કદપે સૂર્યાદિકને રચે છે. “यस्य सूर्यश्चक्षुश्च चन्द्रमा च पुनर्नवः ॥”

૧૪૧ શ્રુતિમાં જેવી આજ્ઞા કરી છે, તેવીજ આજ્ઞા પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણે શ્રીમુખથી અર્જુનને કરી છે.

ગીતાજ્ઞનાં પ્રમાણો:—

“ અહમાદિર્હિ દેવાનામ્ ” ॥	મગવદ્ગીતા અધ્યાય ૧૦ શ્લોક ૨.
“ યો મામજમનાદિમ્ ” ॥	” ” ૩.
“ અનાદિમત્ ” ॥	” ૧૩ ૧૨.
“ ચાતુર્વર્ણ્ય મયા સૃષ્ટમ્ ” ॥	” ૪ ૧૩.
“ તસ્ય કર્તારમપિ માં વિદ્વ્યકર્તારમવ્યયમ્ ” ॥	” ૪ ૧૩.
“ પ્રભવિષ્ણુઃ ” ॥ જગતનો ઉત્પન્ન કરનાર	” ૧૩ ૧૬.
“ પ્રસિષ્ણુઃ ” જગતનો સંહાર કરનાર	” ” ”
“ અહં કૃત્સ્નસ્ય જગતઃ પ્રભવઃ પ્રલયસ્તથા ” ॥	” ૭ ૫.
અખિલ જગતનું ઉદ્દલવસ્થાન, તેમજ પ્રલયસ્થાન પણ હુંજ છું.	
“ બીજં માં સર્વભૂતાનાં વિદ્ધિ પ્રાર્થ સનાતનમ્ ” ॥	” ૧૦ ૮.
હે પૃથાના પુત્ર, મનેજ સર્વ પ્રાણી માનવનું સનાતન કારણ બાણ.	
“ અહં સર્વસ્ય પ્રભવો નત્તઃ સર્વં પ્રવર્તતે ” ॥	” ૧૦ ૮.
હુંજ સર્વનું ઉત્પત્તિ સ્થાન છું, અને સર્વ મારાથીજ પ્રવર્તે છે.	
“ અહમાદિશ્ચ મધ્યંચ ભૂતાનામંત એવ ચ ” ॥	” ૧૦ ૨૦.
હું જ પ્રાણીઓનો આદિ મધ્ય અને અંત છું.	
“ અહં બીજપ્રદઃ પિતા ” ॥	” ૧૪ ૪
હુંજ બીજ દેનાર પિતા છું.	

“ પ્રભવઃ પ્રલયઃ સ્થાનં નિધાનં બીજમવ્યયમ્ ॥ ” ૯ ૧૮.
ઉત્પત્તિ સ્થાન, પ્રલય સ્થાન, સ્થિતિ, નાશ અને અશ્વય એવું કારણ હુંજ છું.

“ યચ્ચાપિ સર્વભૂતાનાં બીજં તદહમર્જુન ” ॥ ” ૧૦ ૩૯.
સર્વ પ્રાણીઓનું જે કાંઈ કારણ છે, તે પણ, હે અર્જુન હું જ છું.

૧૧૦ બ્રહ્મસૂત્રમાં શુદ્ધ બ્રહ્મજ જગતનું કારણ છે, અને જગત્ તથા બ્રહ્મનો અભેદ છે, એવું ઘણી જગ્યાએ કહ્યું છે. “ જન્માદ્યસ્ય યતઃ ” ॥ “ તદનન્ય-
બ્રહ્મસૂત્ર. સ્વમારંભણશબ્દાદિભ્યઃ ”

૧૪૨ શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ અનેક જગ્યાએ આ સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યો છે. પહેલાજ શ્લોકમાં કહ્યું છે કે “ જન્માદ્યસ્ય યતઃ ”
ભાગવતનાં પ્રમાણો. પરબ્રહ્મથીજ જગતનાં જન્માદિ થાય છે. “ નિધાનં બીજમવ્યયમ્ ” ॥
જગતને ઉત્પન્ન થવાનું બીજ પરબ્રહ્મ છે. અને તેજ પ્રલય વખતે લય થવાનું સ્થાન છે. જે પ્રભુની લીલા અકલ છે તે પ્રભુજ આ વિશ્વને રચે છે, પાળે

છે, અને ગળી જાય છે. “इदं विश्वं सृजत्ववत्सति”॥ (સ્કંધ ૧, અ. ૩, શ્લોક ૩૬.) નામ તથા રૂપોનો મન તથા વાણીથી વિસ્તાર કરનાર પ્રભુની ક્ષીણને કુબુદિવાળો કોઈ પુરુષ જાણી શકતો નથી. (૧. ૩. ૩૭) ગુણોથી લેપાતા નથી એવા પ્રભુ મન વડેજ આખા વિશ્વને સજે છે, પાળે છે અને ગળી જાય છે. (૧-૫-૬)

પરબ્રહ્મથી જ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશ થાય છે. (૧-૫-૨૦). ભગવાને નારદને કહ્યું છે કે, સૃષ્ટિની પૂર્વે હુંજ હતો. મારા વિના બીજું કશું નહોતું. સૃષ્ટિનો લય થયા પછી હુંજ રહું છું. જે દેખાય છે તે હુંજ છું, અને પ્રલય થયા પછી હુંજ છું.

આ સૃષ્ટિ થઈ તે પહેલાં ભગવાનજ હતા. તે વખતે પરમાત્માજ દૃષ્ટારૂપ હતા. તેમણે બીજો કોઈ દશ્ય પદાર્થ દીઠો નહિ. (૫. ૨૩. ૨૪.)

લય વખતે ભગવાને તમામ લોકને પોતાનામાં ક્ષીન થએલા દીઠા. (૩. ૮. ૧૨.)

કલ્પની શરૂઆતમાં હરિ પોતેજ બ્રહ્માંડરૂપ થાય છે.

પોતાની અંદર રહેલા જગતને જે ભગવાન, પોતાના સામર્થ્યથી બહાર કાઢે છે, તેને હું નમું છું. (૩. ૧૨.)

પરમાત્મા આ વિશ્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, અને લયનું કારણ છે, કદંમે મનુને કહ્યું છે કે, આ જગત્ પરમાત્મામાંથી થયું છે, સ્થિતિ તેજ રાખે છે અને લય પણ તેમનામાંજ થાય છે. પ્રભુ પોતાનીજ ઇચ્છાથીજ રચે છે, તેનું રક્ષણ કરે છે, અને તેનો પ્રલય કરે છે. તમામ ચરાચર પ્રભુનું રમકડું છે. (૭. ૨. ૩૬.) “હે પ્રભુ આપ સ્વતંત્ર છો. આપનામાંજ આ જગત્ આદિ કાલમાં હતું, મધ્યકાળમાં પણ આપનામાંજ રહેલું છે. પ્રલય થયા પછી પણ આપનામાંજ રહેશે. આ જગત્માં આદિ, મધ્ય તથા અંત આપજ છો.”

૧૪૩ શ્રુતિ, ગીતા, બ્રહ્મસૂત્ર તથા શ્રીમદ્ભાગવતમાં પ્રતિપાદન કરેલ સિદ્ધાન્તો-

માં કોઈપણ જાતનું ન્યૂનાધિક્ય કર્યા વિના ઘણું બારીકીથી દોહન બ્રહ્મ વિરુદ્ધધર્માશ્રયયુક્ત છે કરી તે અન્યોનો આધાર લઈ શ્રીવદ્ભાગ્યાર્થજી એવા નિર્ણય ઉપર એવો શુદ્ધાદ્વૈતનો સિદ્ધાન્ત છે. આવ્યા છે કે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા-ભગવાનમાં વિરુદ્ધ ધર્મો અને

વિરુદ્ધ ગુણો રહેલા છે. માયાવાદનો એવો મત છે કે બ્રહ્મ તો કેવળ નિર્ગુણ, નિર્ધર્મક, નિરાકાર, જ્ઞેય છે. અને સગુણ અને ઉપાસ્ય તો “માયાશબ્દ ઇશ્વર” છે, સર્વશત્ત્વ, સર્વશક્તિમત્ત્વ, કર્તૃત્વ, વગેરે જે ધર્મો બ્રહ્મમાં જણાય છે તે ખરી રીતે તેના ધર્મો નથી. પણ તે ધર્મોનો માયાવડે બ્રહ્મમાં આરોપ કરવામાં આવે છે. માયાવાદનો આ વિચાર વેદવિરુદ્ધ છે એવો શુદ્ધાદ્વૈતનો મત છે. અને આ સંપ્રદાયના અન્યોમાં તે વિચારનું ઘણી સારી રીતે અને મારા નમ્ર વિચાર પ્રમાણે નિર્ણયકારક રીતે ખંડન કરવામાં આવ્યું છે. શુદ્ધાદ્વૈત બ્રહ્મવાદ એમ માને છે કે પરબ્રહ્મમાં સર્વ અપ્રાકૃત ધર્મો રહેલા છે. તેથી તેને વેદમાં સગુણ કહ્યું છે. બ્રહ્મના આ ધર્મો નિત્ય છે, સદૃશ છે, સ્વાભાવિક છે, તે ધર્મો માયાથી બ્રહ્મમાં હોવાનું જણાય છે એમ નહિ. જે બ્રહ્મને વેદ

સગુણ, સધર્મક કહે છે તેજ પ્રહ્નમાં પ્રાકૃત ધર્મોનો-ગુણોનો-અભાવ છે, તેથી તેને નિર્ગુણ કહ્યું છે. પ્રહ્નને પ્રાકૃત શરીર અગર પ્રાકૃત ઇન્દ્રિયો નથી તેથી તેને વેદમાં નિરાકાર કહ્યું છે. પ્રહ્નનું સ્વરૂપ દિવ્ય, અલૌકિક, અપ્રાકૃત, આનંદઆકારનું રસધન કહી, વેદ તેજ પ્રહ્નને સાકાર કહે છે. નિર્ગુણ પ્રહ્ન સગુણ પ્રહ્નથી ભિન્ન છે, એવું વેદમાં કોઇ ઠેકાણે કહ્યું નથી. નિરાકાર પ્રહ્ન સાકારથી પૃથક્ છે એવું વેદમાં કોઇ ઠેકાણે કહ્યું નથી. જે પરમ તત્ત્વ પ્રહ્નને નિર્ગુણ અને નિરાકાર કહ્યું છે તેજ પ્રહ્નને વેદ સગુણ અને સાકાર રીતે વર્ણવે છે. જે પ્રહ્નને નિર્ધર્મક વેદ કહે છે તેજ પ્રહ્નને સધર્મક કહેવામાં આવ્યું છે. જે પ્રહ્નને અણુથી અણુ, સૂક્ષ્મથી સૂક્ષ્મ કહેલું છે તેજ પ્રહ્નને મોટાથી મોટું અને જ્યેષ્ઠ કહેલું છે. જે પ્રહ્નને મનથી, વાચાથી, ચક્ષુથી, અગમ્ય અંગોચર અદૃશ્ય કહ્યું છે, તેજ પ્રહ્ન યોગથી, ધ્યાનથી, શુદ્ધ લાવથી અને પ્રભુકૃપાથી ગમ્ય, લભ્ય, ગોચર, અને દૃશ્ય થાય છે એવું કહેલું છે. જે પ્રહ્નને વેદ અજ કહે છે તેજ પ્રહ્ન જન્મ ધારણ કરે છે એમ કહેલું છે. જે પ્રહ્નને કર્તા કહે છે તેનેજ અકર્તા, નિષ્ક્રિય કહે છે. જે પ્રહ્નને વિષ્ણુ કહે છે તેજ પ્રહ્ન ભક્તોનાં હૃદયમાં ખીરાજે છે એમ કહ્યું છે. જે પ્રહ્નને ‘સર્વકામ’ “આત્મકીડ” કહ્યું છે તેજ પ્રહ્ન રમણ કરવા, કીડા કરવા, પોતાની ઇચ્છાથી, પોતાની શક્તિથી જગદ્વરૂપ થાય છે એમ વેદ કહે છે. જે પ્રહ્નને એકજ, અદ્વિતીય કહ્યું છે તેનેજ વેદ “અનંત મૂર્તિમત્” કહે છે. જે પ્રહ્નને વેદ કૃતસ્થ કહે છે. તેનેજ ચતુ કહ્યું છે. જે પ્રહ્નને “અવિ-ભક્ત” કહ્યું છે તેનેજ વિભક્તિમત્ કહ્યું છે. જે પ્રહ્નને વેદ “સ્વયંપ્રકાશ” કહે છે તેની સાથે એમ પણ કહે છે કે ભક્ત સિવાય ખીજને પ્રકાશમાન નથી. જે પ્રહ્નને “બહિઃસ્થ” વેદ કહે છે તેનેજ “અંતઃસ્થ” કહેલું છે. આવા પ્રકારનાં અનેક વિરુદ્ધ ધર્મો પ્રહ્નમાં હોવાનું શ્રુતિમાં અનેક સ્થળે કહ્યું છે. ગીતાજીનો એજ સિદ્ધાન્ત છે અને શ્રુતિ, સૂત્ર તથા ગીતામાં જે વિચાર બતાવ્યો છે તેજ શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ બતાવ્યો છે. આ તમામની શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ અપૂર્વ શક્તિ બતાવી એકવાક્યતા કરી એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે કે પ્રહ્નમાં વિરુદ્ધ ધર્મો રહેલા છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ આવા વિચાર જણાવ્યો છે તેનું સમર્થન આ સંપ્રદાયનાં ગ્રંથોમાંથી થોડાં પ્રમાણે આ સ્થળે આ આપી પ્રથમ કરીશું. ત્યારબાદ તેમના વિચારની પુષ્ટિમાં શ્રુતિ, ગીતાજી, તથા સૂત્રનાં પ્રમાણે આપીશું.

૧૪૪ આપણે ઉપર કહી ગયા છીએ કે પ્રહ્નને આ સંપ્રદાયના ગ્રંથોમાં એક અદ્વિતીય કહ્યું છે. અને એમ પણ બતાવી ગયા છીએ કે શ્રુતિમાં ઉપરના સિદ્ધાંતની પુષ્ટિમાં અનેક સ્થળે આવોજ વિચાર જણાવ્યો છે. આની પુષ્ટિમાં સંખ્યા-આ સંપ્રદાયના ગ્રંથોમાંથી બંધ પ્રમાણે ઉપર ટાંકવામાં આવ્યાં છે. હવે જે પ્રહ્ન એક, અદ્વિ-તીય છે, તેજ પ્રહ્ન “અનંતમૂર્તિ” છે, એમ શ્રીવલ્લભાચાર્યજી કહે છે. (ત. નિ-સ્તો. ૩૦) તેજ પ્રહ્નને “પુરુષોત્તમનામમહાસમ” તેઓશ્રીએ “સર્વમૂર્તિ” પણ કહ્યું છે.

૧૪૫ જે પ્રહ્નને વેદ “અકર્તૃ” કહે છે તેજ પ્રહ્ન સર્વકર્તૃ છે, એવું શ્રીવલ્લભા-ચાર્યજીએ તથા તેમની પછીના આચાર્યશ્રીઓએ આ સંપ્રદાયનાં ગ્રંથોમાં અનેક સ્થળે

કહ્યાનું આપણે ઉપર ખતાવી ગયા છીએ, અને વેદ, ગીતા, સૂત્ર પણ તેજ પ્રમાણે કહે છે એવું સંખ્યાબંધ પ્રમાણો આપી આપણે ઉપર પ્રતિપાદન કરી ગયા છીએ તેથી આ સ્થળે તે વિચારનું સમર્થન કરવાની આવશ્યકતા નથી.

૧૪૬ તત્ત્વદીપ નિ. ના શ્લોક ૭૬ માં શ્રીવલ્લભાચાર્યજી કહે છે કે બ્રહ્મ “કૂટસ્થ” છે. તેમ “ચલ” પણ છે. બ્રહ્મ “વિરુદ્ધસર્વવર્માગમાશ્રયઃ” છે બ્રહ્મ “અવિમક્તમ્” છે તેની સાથે “વિમક્તિમત્” છે. (ત. નિ. શ્લોક. ૩૦) બ્રહ્મજ નગત્ રૂપ થયું છે તેમ છતાં સર્વ પ્રાપંચિક પદાર્થોથી તે વિલક્ષણ છે. (ત. નિ. શ્લોક. ૭૨) જે બ્રહ્મને વેદમાં “અગોચર” કહ્યું છે તે બ્રહ્મ બેશક યુક્તિથી અગર તર્કથી અગોચર છે. (ત. નિ. શ્લોક. ૭૬) જે બ્રહ્મને અદૃશ્ય કહ્યું છે. (ત. નિ. શ્લોક. ૭૭) પણ તેજ શ્લોકમાં કહ્યું છે કે બ્રહ્મની ઇચ્છા થાય ત્યારે તે દૃશ્ય થાય છે. પુરુષોત્તમનામસહસ્ર પણ આવેજ વિચાર જણાવી બ્રહ્મને “મન્તૈકહૃદયંગમઃ” “દેવાનગમ્યઃ” “યોગગમ્યઃ” “મક્તગમ્યઃ” “મક્ત્યા ગ્રાહ્યઃ” કહેલું છે. બ્રહ્મ જગતના કર્તા છતાં તે સગુણ નથી એમ કહ્યું છે. “સ એવ હિ જગત્કર્તા તથાપિ સગુણો નહિ” (ત. નિ. શ્લોક. ૮૨) શુદ્ધાદૈત્યમાર્તંડમાં કહ્યું છે કે જેવી રીતે કોઈ સર્પ પોતાની ઇચ્છાથીજ શુંચળું વળી કુંડાળા આકારનો થઈ રહે છે અને તે અવિકૃત રહે છે તેવી રીતે અવિકૃત બ્રહ્મ પણ પોતાની ઇચ્છાથી જગદ્રૂપ થયા છતાં અવિકૃત રહે છે. (શ્લોક. ૧૨-૧૩) તેજ શ્લોકમાં કહ્યું છે કે આ પ્રમાણે વેદવ્યાસે પણ સૂત્રમાં નિરૂપણ કરેલ છે. જે બ્રહ્મને વેદ નિર્ગુણ (પ્રાકૃત ધર્મોથી રહિત) કહે છે તેજ બ્રહ્મને સગુણ (સત્યાદિ ગુણોવાળું) કહ્યું છે; એવો વિચાર જણાવી બ્રહ્મના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં શ્રીવલ્લભાચાર્યજી કહે છે કે બ્રહ્મમાં તમામ અપ્રાકૃત ગુણો રહેલા છે. અને તે જડ શરીર તથા પ્રાકૃત કૃત ગુણોથી રહિત છે. (ત. નિ. શ્લોક. ૪૮) તત્ત્વદીપ નિ. ના. શ્લોક ૪૭ માં કહ્યું છે કે બ્રહ્મ એક છે, સમ છે, નિર્દોષ છે. તેની સાથે સર્વ સ્થળે પૂર્ણ ગુણવાળું છે. તેજ ગ્રન્થનાં શ્લોક ૭૧ માં કહ્યું છે કે સત્યાદિ સહસ્ર ગુણો બ્રહ્મમાં છે. અને તેના સહજ સ્વાભાવિક ગુણો છે. (માયાથી જણાય છે તેમ નહીં.)

તેજ બ્રહ્મ સદા સર્વાધાર છે, ઉત્તમ છે અને આનંદાકાર છે. (જુઓ તે શ્લોક) પરબ્રહ્મમાં અદૌકિક અપ્રાકૃત હજારો ગુણો છે, એવો વિચાર પુરુષોત્તમનામસહસ્રમાં પણ ખતાવી તેઓશ્રીએ કહ્યું છે કે બ્રહ્મ “અનંતગુણગંભીરં” “સર્વસદ્ગુણમાજનમ્” અપ્રાકૃત ગુણો બ્રહ્મમાં નથી. તેવા વિચારના સબંધમાં તેજ ગ્રન્થમાં કહ્યું છે કે “ગુણાતીત” “વેદાવુપાધિરહિત” છે.

૧૪૭ પરબ્રહ્મને પ્રાકૃત શરીર નથી, પ્રાકૃત ઇન્દ્રિયો નથી. તેનો આકાર પ્રાકૃત નથી તેથી વેદમાં તેને નિરાકાર કહ્યું છે. આ અર્થમાં નિરાકાર કહેવાની સાથેજ વેદ બ્રહ્મને ચારે તરફ હાથ, પગ, આંખ, માથું વગેરે હોવાનું અને દિવ્ય સ્વરૂપવાળું આનંદાકાર, આનંદધન, રસધન, હોવાનું કહે છે. વેદનાંજ પ્રમાણથી શ્રીવલ્લભાચાર્યજી કહે છે કે પરબ્રહ્મ “સાકાર” “સર્વાકાર” “પરમાશ્ચર્યરૂપવૃક્” “આધિદૈવિકરૂપવૃક્” “સદાનન્દ-

શરીરવાન્ ” છે (પુરુષોત્તમનામસહસ્ર). શુદ્ધાદ્વૈતમાર્તીકમાં પ્રજ્ઞનાં સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં તેને “ સાકારં ” કહ્યું છે. ત. નિ. માં કહ્યું છે કે પ્રજ્ઞના હસ્ત ચરણ, મુખ, ઉદર વગેરે અવયવો આનંદમયજ છે. (પ્રાકૃત નથી) “ આનન્દમાત્રકરપાદમુલોદરાદિઃ ” (શ્લોક ૪૮) “ આનંદાકારમ્ ” (શ્લોક ૭૧) “ સદાનંદ ” (બાલબોધ) “ પરમાન્દરૂપ ” (સિ. મુ) આત્માનંદં (કૃષ્ણાશ્રય) “ પૂર્ણાનંદઃ ” (કૃષ્ણાશ્રય) “ સચ્ચિદાનન્દરૂપં ” “ અનન્તમૂર્તિ ” અને સર્વ સ્થળે હાથ, પગ, આંખ, મસ્તક, મુખ, કાનવાળુ છે. (ત. નિ. શ્લોક ૨૯) આ જગ્યાએ એટલું કૃપા કરી ધ્યાનમાં રાખશો કે પ્રજ્ઞને આપણા જેવું પ્રાકૃત શરીર છે અગર તેમાં પ્રાકૃત ગુણો છે એવું શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ કોઈ સ્થળે કહ્યું નથી. શુદ્ધાદ્વૈતનો એવો સિદ્ધાન્ત છે કે પ્રજ્ઞમાં અપ્રાકૃત ધર્મો, ગુણો રહેલા છે. અને પ્રજ્ઞનું સ્વરૂપ દિવ્ય, અલૌકિક, આનંદાકાર, આનંદધન, રસધન છે.

૧૪૮ હવે શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના ઉપરના દરેક વિચારનું શ્રુતિ, ગીતાદિ પ્રમાણોથી આપણે સમર્થન કરીશું.

કઠ ઉ. મા “ અજોરણીયાન્ ” અણુથી પણ અણુ પ્રજ્ઞ હોવાનું કહી ત્યાં “ મહતો મહીયાન્ ” મોટાથી મોટું પ્રજ્ઞને કહેલું છે. તેજ ઉપ. માં કહ્યું છે કે પ્રજ્ઞ વિરુદ્ધધર્માશ્રયયુક્ત હો- “ અજીયાન્દ્યતર્ક્યમણુપ્રમાણાત્ ” સ્વેતાશ્વેતર ઉપનિષદમાં પણ તેવાજ વાનાં શ્રુતિ વગેરેનાં પ્રમાણો. શખ્દોમાં વિચાર જણાવ્યો છે, અને જ્યાં આવો વિચાર જણાવ્યો છે ત્યાંજ પ્રજ્ઞના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે અર્થ-પરપ્રજ્ઞથી પર કે અપર કશું નથી. જેનાથી નાનું અગર મોટું કશું નથી. નિરુક્ત. અ. ૨ ખંડ ૩ માં આજ શખ્દોમાં પ્રજ્ઞના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું છે. કેવલ્ય ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે અર્થ-પરપ્રજ્ઞ સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ, નિત્ય સત્યજ છે. શ્વે. ઉ. માં પણ “ સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ ” કહ્યું છે. વેદમાં ઘણે સ્થળે પરપ્રજ્ઞના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં તે મોટામાં મોટા પરપ્રજ્ઞને નમું છું એમ કહેલું છે. (અર્થવ વેદ. કાંડ ૧૦ પ્રવા. ૨૩. આનું ૪. મંત્ર. ૧ ૩૨, ૩૩, ૩૪). ગીતા-જીમાં શ્રીકૃષ્ણે શ્રીમુખેજ કહ્યું કે-અર્થ-કવિ, પુરાણ, નિયન્તા અને અણુથી પણ અણુ છે. જે પ્રજ્ઞને શ્રુતિ અણુથી અણુ, સૂક્ષ્મથી સૂક્ષ્મ કહે છે તેજ પ્રજ્ઞને મોટાથી મોટું શ્રુતિ કહે છે, અને પ્રજ્ઞના અગાધ માહાત્મ્યનું વર્ણન કરતાં શ્રુતિ કહે છે કે પરપ્રજ્ઞની બરોબરી કરી શકે તેવું અગર તેનાથી અધિક કશું નથી. તેનાથી સમાન કે અધિક કશું નથી.

કેન. ઉ. માં પ્રજ્ઞના અલૌકિક માહાત્મ્યનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે જ્યાં આંખ પહોંચી શકતી નથી, મન પણ જઈ શકતું નથી તેથી તે પ્રજ્ઞને જે પ્રજ્ઞને શ્રુતિ “ અજોચર ” અમે જાણતા નથી, જે વાણીથી અજોચર છે પણ જેનાથી વાણી કહે છે તેનેજ જોયર કહે છે. જોયર છે “ ન તત્ર ચક્ષુર્ગચ્છતિ ન વાગ્ગચ્છતિ નો મનો ન વિદ્યો ન વિજાનીમઃ x x યદ્વાચાનમ્યુદિતં યેન વાગમ્યુચતે ” તૈત્તિરીય-ઉ. માં કહ્યું છે યતો વાચો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ ”

અર્થ—જેને મનસહિત વાણી પણ પહોંચી શકતી નથી. તેજ ઉપનિષદમાં તેજ સ્થળે કહ્યું છે કે પ્રદ્ધનો આનંદ જાણનાર પુરુષને કોઈથકી ભય નથી “આનન્દં બ્રહ્મણો વિદ્વાન્ ન વિમેતિ કુતશ્ચન” જે પ્રદ્ધને અગોચર કહ્યું છે તેજ પ્રદ્ધને ગોચર કહ્યું.

કઠ. ઉ. માં પણ આવોજ વિચાર જણાવતાં કહ્યું છે કે શ્રવણ કરવાથી પણ જે બહુને લભ્ય નથી અને જેનું શ્રવણ કરવાથી પણ બહુ તેને જાણી શકતા નથી “શ્રવણાયપિ બહુમિર્યો ન લભ્યઃ શૃણ્વન્તોઽપિ બહવો યં ન વિદુઃ” તેજ ઉપનિષદમાં તેજ સ્થળે કહ્યું છે કે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા વેદથી, બુદ્ધિથી, અને ઘણું શ્રવણ કરવાથી પ્રાપ્ત થતા નથી પણ જે જીવ ઉપર તે કૃપા કરે છે તેજ જીવ તેને પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને તેવા જીવનેજ પ્રદ્ધ પોતાના સ્વરૂપનું દાન કરે છે.

“નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યો ન મેધયા ન બહુના શ્રુતેન ॥ યમેવૈષવૃણુતૈ તેન લભ્યસ્તસ્યૈષ આત્મા વિવૃણુતે તનું સ્વામ્ ”

ગોપાલ ઉત્તરતાપનીય ઉ. માં પણ પરબ્રહ્મ પોતેજ આજ્ઞા કરે છે કે જે માણસ શુદ્ધ ભાવથી મારું ધ્યાન ધરે છે તેને હું મારા સ્વરૂપનું દાન કરું છું.

કેન તથા તૈત્તરીય ઉ. માં પ્રદ્ધને અગોચર, અગમ્ય, અદૃશ્ય કહી કઠ-ઉ. માં કહ્યું છે કે હરકોઈ જીવ શ્રવણ કરવાથી પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી અને શ્રવણ કરતાં છતાં હરકોઈ જીવ પ્રદ્ધને જાણી શકતો નથી, પણ જેના ઉપર પ્રભુ કૃપા (અનુગ્રહ) કરે તેજ પ્રભુને પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને તેને જ પ્રભુ પોતાના સ્વરૂપનું દાન કરે છે.

જે પ્રદ્ધ માટે “સ વેત્તિ વેદ્યં ન ચ તસ્યાસ્તિ વેત્તા” પ્રદ્ધને જાણવા યોગ્ય છે તે તમામ જાણે છે, પણ તેના વેત્તા નથી એવું લખ્યું છે. તેજ પ્રદ્ધના સ્વરૂપાવધે તેજ ઉપનિષદમાં તેજ સ્થળે કહે છે કે પ્રભુને હૃદયથી, બુદ્ધિથી, મનથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે અગર જાણી શકાય છે. જે તેને જાણે છે તે અમૃત થાય છે. (સ્વેતાશ્વતર ઉ.) આજ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે પ્રદ્ધને હાથ, પગ, ચક્ષુ, કર્ણ નથી, આવું કહેવાની સાથેજ તેજ સ્થળે કહ્યું છે કે હાથ પગ નથી તેમ છતાં પ્રદ્ધમાં ચાલવાનો ધર્મ છે. ચક્ષુ નથી તેમ છતાં જોવાનો ધર્મ પ્રદ્ધમાં છે કાન નથી તેમ છતાં સાંભળવાનો ધર્મ છે. તેનામાં વળી ત્યાંજ કહ્યું છે કે પ્રદ્ધ “एको વર્ણ.” છે છતાં તેજ પ્રદ્ધ પોતાની બહુ પ્રકારની શક્તિવડે અનેક વર્ણોને ધારણ કરે છે. પ્રદ્ધને “સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ” કહી તેજ પ્રદ્ધ અનેક રૂપવાળું હોવાનું કહ્યું છે “અનેકરૂપં” જે પ્રદ્ધને ધર્મ વિનાનું કહે છે તેજ પ્રદ્ધ વિશ્વનો સ્રષ્ટા છે અને તેજ પ્રદ્ધને “ભુવનસ્ય ગોસા” કહ્યું છે. તેજ ઉપનિષદમાં છે કે જેનો શોક નષ્ટ થઈ ગયો છે એવો મનુષ્ય “વીતશોક” પ્રભુના પ્રસાદથી પરબ્રહ્મ પ્રભુને જીવે છે.

૧૪૬ માયાવાદનો એવો મત છે કે પ્રદ્ધ તો નિર્ગુણ જ છે, સગુણ નથી. સગુણ તો “માયાશબલ ઇશ્વર” છે. શુદ્ધાદૈત એમ કહે છે કે જે પ્રદ્ધને

બ્રહ્મ સગુણ અને નિર્ગુણ છે. વેદમાં નિર્ગુણ કહ્યું છે તેજ બ્રહ્મને વેદ સગુણ કહે છે. એકજ બ્રહ્મ સગુણ અને નિર્ગુણ છે. બ્રહ્મ સગુણ હોઈ શકે નહિ એવું માની વેદ ઉપર પગ મૂકી “માયા શબ્દ ઇશ્વર” કહ્યો એ વાસ્તવિક નથી. શુદ્ધાદ્વૈતાનો જે વિચાર છે તેજ વિચાર શ્રુતિમાં અનેક સ્થળોએ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં નિઃસંદિગ્ધપણે પ્રતિપાદન કરેલ છે. મહાનારાયણ ઉ. માં બ્રહ્મનું સ્વરૂપ કેવું છે એવો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો છે. “કથંબ્રહ્મ અને તેના ઉત્તરમાંજ બ્રહ્મના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાંજ કહેવામાં આવ્યું છે કે બ્રહ્મનું સગુણ અને તેની સાથે નિર્ગુણ સ્વરૂપ છે “સગુણનિર્ગુણસ્વરૂપં બ્રહ્મ” આ ઉપનિષદમાં અગર સમસ્ત શ્રુતિમાં કોઈ સ્થળે એવો વિચાર જણાવ્યો નથી કે બ્રહ્મ નિર્ગુણજ, નિર્ધર્મક છે, પરંતુ તમામ ઠેકાણે જે બ્રહ્મ નિર્ગુણ છે, તેજ બ્રહ્મ સગુણ, ધર્મવાળું હોવાનું કહ્યું છે. ગોપાલ ઉત્તર તાપનીય ઉપનિષદમાં પણ સ્પષ્ટ ભાષામાં તેવોજ સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કરતાં પરબ્રહ્મે પોતે આજ્ઞા કરી છે કે મારું સ્વરૂપ બંને પ્રકારનું એટલે સગુણ અને નિર્ગુણ છે.

“સ્વરૂપં દ્વિવિધં ચૈવ સગુણં નિર્ગુણાત્મકમ્” બ્રહ્મ સગુણ અને નિર્ગુણ બંને છે, તે વિચારની પુષ્ટિમાં શ્રુતિમાંથી આના કરતાં વધારે કયા સબલ પુરાવાની અપેક્ષા રાખી શકાય ? જ્યાં કોઈ પણ વિચાર એવી ભાષામાં જણાવ્યો હોય કે તે ભાષાનો એક કરતાં વધારે અર્થ કરવાનો અવકાશ હોય ત્યાં દલીલ કરવાની પણ થોડી જગ્યા રહે છે, પરંતુ શ્રુતિમાં આ વિચાર એવી સ્પષ્ટ રીતે અને નિઃસંદિગ્ધપણે બતાવ્યો છે કે દલીલ કરવાની જગ્યા રહેતીજ નથી. તેમ છતાં શ્રુતિના વિચારો બાબતે ઉપર મૂકી બ્રહ્મ નિર્ગુણજ છે, એમ માની સગુણ તો માયાશબ્દ ઇશ્વર છે એવા સિદ્ધાન્તને વળગી રહેવું એ કેવળ દુરાગ્રહજ છે. આવા દુરાગ્રહથી સત્યનું કદી પ્રતિપાદન થઈ શકતું નથી અને ઇશ્વરપ્રાણીત વેદનું તથા ‘પરબ્રહ્મનું’ માહાત્મ્ય ઘટે છે.

૧૫૦ મહાનારાયણ ઉપનિષદ તરફ ફરીથી લક્ષ્ય એટલી વિદિત કરે છું કે માયાવાદ બ્રહ્મમાં કર્તૃત્વનો ધર્મ નથી એમ કહે છે. અને બ્રહ્મથી ‘પૃથક્’ “માયાશબ્દ ઇશ્વર” માં કર્તૃત્વનો ધર્મ હોવાનું કહે છે. જગતના કર્તા “માયાશબ્દ ઇશ્વર” ને માની જગતને મિથ્યા, માયિક, અસત્ય તે વાદમાં કહેવામાં આવ્યું છે. હવે જો જગતનું કારણ માયા-શબ્દ ઇશ્વર હોય તો આજ ઉપનિષદમાં બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જણાવતાં “સર્વં ક્ષલ્વિદં બ્રહ્મ” એમ કદી કહે ? આવો વિચાર શ્રુતિમાં અનેક સ્થળે જણાવ્યો છે. જો બ્રહ્મ સિવાયનું સર્વ મિથ્યા, માયિક, હોય તો તેને બ્રહ્મ રૂપ કેમ કહી શકાય ? બ્રહ્મ જગતના કર્તા હોય હોય (માયાશબ્દ ઇશ્વર નહીં) તોજ સર્વ બ્રહ્મ રૂપ હોઈ શકે. વળી તેજ ઉપનિષદમાં બ્રહ્મના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં “મનોવાચામગોચરં બ્રહ્મ । અસ્થિલપ્રમાણાઽગોચરં બ્રહ્મ ” અર્થ—મનથી વાચાથી અખિલ પ્રમાણોથી અગોચર છે. આ પ્રમાણે કહી ઉપદેશ કયો છે કે “જ્યારે પ્રભુની કથાનું શ્રવણ કરવામાં તથા તેમનું ધ્યાન કરવામાં શ્રદ્ધા થાય છે, ત્યારે હૃદયમાં રહેલી અનાદિ દુર્વાસનાની ગ્રન્થિ નષ્ટ થાય છે. તે નષ્ટ થવાથી હૃદયમાં રહેલાં કામો નષ્ટ થાય છે. કામ નષ્ટ થવાથી હૃદયરૂપી કમળની પાંખડીમાં પરમાત્માનો આવિભાવ થાય છે. અને જ્યારે પરમાત્માનો આવિભાવ થાય છે ત્યારે વૈષ્ણવી ભક્તિ

વધારે દૃઢ થાય છે અતિશય લક્ષિત થાય છે ત્યારે સર્વમય નારાયણ સર્વ અવસ્થામાં જણાય છે. આવી જે મહાપુરુષને લક્ષિત સિદ્ધ થઈ છે તેને પરમાત્મા ભગવાનનો કોઈ કોઈવાર સાક્ષાત્કાર થાય છે.

૧૫૧ શાંઠિય ઉપનિષદમાં પણ જે સ્થળે બ્રહ્મને નિર્ધર્મક કહ્યું છે તેજ બ્રહ્મને સધર્મક કહ્યું છે. તેજ બ્રહ્મને “મૂતયોનિ” કહેલું છે તેજ “અગોચર” બ્રહ્મને યોગવડે ગોચર અને ગમ્ય કહ્યું છે. તેજ બ્રહ્મને સર્વકર્તૃ કહ્યું છે. આ દલીલની પુષ્ટિમાં પર-બ્રહ્મના સ્વરૂપ વિષે તેમાં જણાવેલા વિચારો નીચે ટાંકીશું. “બ્રહ્મ સત્ય છે, વિજ્ઞાન છે, અનન્ત છે, બ્રહ્મનું જ્ઞાન થવાથી સર્વનું જ્ઞાન થાય છે. બ્રહ્મને હાથ, પગ, ચક્ષુ, કર્ણ જીભ, શરીર, નથી. તે અગ્રાહ્ય, અનિર્દેશ્ય છે, વાણી મન સાથે તેને પહોંચી શકતી નથી. પુરાણી પ્રજ્ઞા બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થએલી છે બ્રહ્મ એક છે, અદ્વિતીય છે, આકાશની માફક સર્વવ્યાપક છે. નિરંજન, નિષ્ક્રિય તે, પ્રશાન્ત, અમૃત, પર, છે. બ્રહ્મ આત્મશક્તિ પ્રધાન છે, સર્વભૂતોમાં રહેનારા છે. પ્રાણિમાત્ર તેનાથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. “મૂતયોનિ” યોગવડેજ ગમ્ય (પ્રાપ્ત કરી શકાય) છે. જે બ્રહ્મ વિશ્વને સૃજે છે, વિશ્વને ધારણ કરે છે અને વિશ્વને ગળી જાય છે તે, આત્મા છે.

૧૫૨ ઉપર ટાંકેલા કઠ ઉપનિષદ તરફ સુસ્ર વાંચનારાઓનું ફરીથી લક્ષ્ય ખેંચવામાં આવે છે. આ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે ખરાબ કર્મો કરનાર અશાન્ત અસમાહિત પ્રજ્ઞાન વડે પણ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થતો નથી. જે અવિજ્ઞાનવાન છે, બ્રહ્મમાં ચિત્ત રાખતો નથી અને જેનામાં શમ નથી તે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરતો નથી, તેવા માણસોને તો સંસારજ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ જે વિજ્ઞાનવાન છે, જે બ્રહ્મમાંજ ચિત્ત રાખે છે, જે સદા શુચિ છે, તે બ્રહ્મનું પદ પ્રાપ્ત કરે છે. આ પદ એવું છે કે તે પ્રાપ્ત કર્યા પછી પુનર્જન્મ થતો નથી. આજ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે ભૂત માત્રમાં ઢંકાઈને રહેલા પરમાત્મા પ્રકાશતા નથી તે પછીના ભાગમાંજ કહે છે કે સૂક્ષ્મદર્શી માણસોને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવડે પરબ્રહ્મ પરમાત્માનાં દર્શન થાય છે. મુંડક; યોગશિખા, અન્નપૂર્ણા ઉપનિષદોમાં કહ્યું છે કે પરબ્રહ્મ પરમાત્માનાં જેને દર્શન થાય છે તેનાં હૃદયની અન્થિ તથા તેના સંશયો નષ્ટ થાય છે.

૧૫૩ જે પરબ્રહ્મ ઉત્તમાધિકારી અને હીનાધિકારી અગર દૈવી અને આસુરી સંપત્તિવાળા તમામ જીવોને, અગોચર, અગમ્ય, અલભ્ય, અદૃશ્ય રહે છે એમ કહેવાનો શ્રુતિનો આશય હોય તો તેમાં કદી એવો ઉપદેશ કરે કે લક્ષિતથી, યોગથી, ધ્યાનથી ગમ્ય છે અને દૃશ્ય છે? ઉપર ટાંકેલા મુંડક ઉપનિષદમાં એવી સ્પષ્ટ આજ્ઞા કરી છે કે બ્રહ્મમાં શુદ્ધ ભાવ રાખી તેમાં ચિત્ત રાખવાથી બ્રહ્મ લક્ષ્ય છે. યોગ શિખા ઉપનિષદમાં બ્રહ્મ અક્ષરથી અતીત, અલક્ષ્ય, અતર્ક્ય, અચિન્ત્ય, અનિર્દેશ્ય, અવ્યય, નિષ્કલ, નિર્વિકાર, કૂટસ્થ, અચલ હોવાનું કહેવાની સાથેજ કહ્યું છે કે તે એટલે ભાવનાથીજ ગોચર છે. તે પછીના ભાગમાં આ વિચારનું વધારે સ્પષ્ટીકરણ કરતાં કહ્યું છે,—પરમ તત્ત્વ પરબ્રહ્મમાં ચિત્ત તટ્વીન રાખવાથી લક્ષિતવડે તે ગમ્ય છે. ભાવનાથીજ તે ગમ્ય અને ગોચર છે. જે ઉત્તમાધિકારીને પણ બ્રહ્મ, યોગ, ધ્યાન, લક્ષિત વગેરેના

સાધનથી અગમ્ય અને અગોચર હોય તો એવા એકા રૂપ બ્રહ્મનું અસ્તિત્વ માનવાથી શું કદા છે? શુદ્ધાદ્વૈતાનો એવો સિદ્ધાન્ત છે કે જે બ્રહ્મ જોય છે તેજ ઉપાસ્ય છે. બ્રહ્મ જોય છે, અને “માયાબલ ઇશ્વર” ઉપાસ્ય છે એમ નહીં. આ વિચારનું વિશેષ સમર્થન કરવા નીચેનાં શ્રુતિનાં પ્રમાણો તરફ દક્ષ ખેંચવામાં આવે છે. પરબ્રહ્મને વેદમાં “પુરુષ” “ઉત્તમ પુરુષ” ઘણે ઠેકાણે કહ્યા છે. મુંડક. ઉ. બ્રહ્મને પુરુષ કહી એવી આજ્ઞા કરે છે કે જે માણસો બ્રહ્મની નિષ્કામપણે ઉપાસના કરે છે તેને ઉત્તમ પદ મળે છે. કેવલ્ય ઉપ-નિષદ્ધમાં સ્પષ્ટ આજ્ઞા કરી છે કે શ્રદ્ધાચુકત લકિત, ધ્યાન, યોગવડે તું બ્રહ્મને જાણુ.

કંઠ, “વેતાશ્વર અને માહાનારાયણ ઉપનિષદોમાં એક સરખોજ વિચાર જણાવી કહ્યું છે કે ચક્ષુ (પ્રાકૃત ચક્ષુ) વડે પરબ્રહ્મના રૂપનું દર્શન કોઈ કરી શકતું નથી, પણ હૃદયથી મનથી અને બુદ્ધિથી બ્રહ્મ ગમ્ય છે. જે પરબ્રહ્મને જાણે છે તે અમૃત થાય છે બ્રહ્મ વિદ્યા ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે દિવ્યરૂપે પરબ્રહ્મ, પરમાત્મા દર્શ્ય છે.

૧૫૪ ઉપર વિદિત કર્યા પ્રમાણે મયાવાદનો એવો સિદ્ધાન્ત છે કે બ્રહ્મ નિર્ગુણ, નિર્બર્મક નિરાકાર અને જોય છે. અને પરમાત્મા ભગવાન “માયા બ્રહ્મનો પ્રાકૃતાકાર નથી, શબલ ઇશ્વર” સગુણ, સંબર્મક સાકાર અને ઉપાસ્ય છે. સ્વામિ તેથી તેને નિરાકાર કહેલું દયાનંદ સરસ્વતીએ સગુણ અને નિર્ગુણ બ્રહ્મ જુદા હોવાના માયા-છે. તેનું સ્વરૂપ દિવ્ય, વાદના વિચારનું ખંડન કરી, એવો મત જણાવ્યો છે કે, બ્રહ્મ આનંદાકાર છે. સગુણ અને નિર્ગુણ બન્ને છે. નિર્ગુણ બ્રહ્મ સગુણ બ્રહ્મથી ભિન્ન છે એમ નહિં. આ તેમનો વિચાર શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના સિદ્ધાંતને અનુસરતોજ છે, પરંતુ આર્યસમાજ બ્રહ્મ નિરાકાર હોવાનું માને છે. પ્રથમ વિદિત કર્યું છે તે પ્રમાણે શુદ્ધાદ્વૈતાનો એટલો સિદ્ધાંત છે કે, બ્રહ્મને પ્રાકૃત આકાર નથી તેથી શ્રુતિમાં તેને નિરાકાર કહ્યું છે. તેની સાથે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ દિવ્ય અલૌકિક અપ્રાકૃત, આનંદાકાર, આનંદધન, હોવાનું કહી શ્રુતિ તેને સાકાર કહે છે. આપણા શરીરમાં જેમ જીવ દેહથી ભિન્ન છે તેવી રીતે તેમાં તેનું શરીર અને તેનો આત્મા જુદા નથી. સાકારનો એવો અર્થ છે કે, તમામ દિવ્ય, આનંદરૂપ રસરૂપ અને આનંદાકાર છે. જે બ્રહ્મને ચક્ષુ વગેરે નથી, એવું શ્રુતિમાં કહ્યું છે, તેજ બ્રહ્મને તમામ બાબુએ હસ્તપાદ વગેરે છે એમ પણ કહ્યું છે. અને આ તમામ આનંદધન છે. એમ કહ્યું છે.

૧૫૫ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનો એવો સિદ્ધાન્ત છે કે ઇશ્વરપ્રાણીત વેદથી બ્રહ્મનું જેવું સ્વરૂપ સિદ્ધ થાય, તેવુંજ સ્વીકારવું જોઈએ. કોઈપણ વિચાર વેદ વિરુદ્ધ હોવો નહીં જોઈએ. શ્રુતિના, ગીતાના અને બ્રહ્મસૂત્રના વિચારોમાં વિરોધ નથી અને નજ હોય, એવું વેદના ધર્મનું અવલંબન કરનારા સર્વ આચાર્યો તથા પંડિતો સ્વીકારે છે. જો વેદના વિચારોમાં વિરોધ જણાતો હોય, તો એમ સમજવું, કે આપણે વેદનો ખરો અર્થ અને આશય સમજ્યા નથી. જ્યારે વેદના વિચારોમાં વિરોધ નથી, તો પછી તેમાં ખતાવેલા પ્રથમ દાર્શનિક રીતે વિરુદ્ધ જણાતા વિચારોની એકવાક્યતા થવી જોઈએ. અને તેને માટે દુરાગ્રહના ત્યાગની અને બુદ્ધિના સદુપયોગની જરૂર છે. એકવાક્યતા કરવાનો પ્રયત્ન

કરતાં, વેદને બાળુ ઉપર રાખી, કેવળ પોતાના તર્કો ઉપર સિદ્ધાંતોની ઇમારત ચણવામાં આવશે તો, વેદને અન્યાય મળશે, અને સત્યનું પ્રતિપાદન થવાને બદલે બાળી ભેંધને વેદવિરુદ્ધ રીતે અસત્યનું પ્રતિપાદન થશે. વેદનું અવલંબન દરનારાઓના દરેક સિદ્ધાંતનો પાયો વેદ ઉપરજ રચાવો જોઈએ, આવી સ્પષ્ટ આજ્ઞા શ્રાવણભાગ્યાર્થજીએ અણ-ભાગ્યમાં કરતાં કહ્યું છે કે, કોઈપણ લેખ અગર વિચાર, વેદથી જરાપણ વિરુદ્ધ હોય અગર સ્વતંત્ર હોય, તો તે બંનેને મૂલથીજ ખોટા માનવા. જુઓ પાનું ૨૭ ફૂટનોટ. તત્ત્વદીપમાં પણ વેદનેજ મુખ્ય પ્રમાણ માન્યા છે. શુદ્ધાદ્વૈતનો એવો દૃઢ સિદ્ધાંત છે કે, શ્રુતિ શબ્દમૂલ છે, “શ્રુતેસ્તુ શબ્દમૂલત્વાત્” મનસ્વી તર્કોનો ઉપયોગ કર્યા સિવાય વેદમાં જે આજ્ઞા કરી હોય, તે ખરીજ છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ. શ્રુતિમાં પણ એવીજ આજ્ઞા કરી કહ્યું છે કે, અને સત્યાર્થપ્રકાશના પાને ૬૪ મેં, સ્વામી દયાનંદસરસ્વતી પણ કબૂલ કરે છે કે, વેદનો ખરો અર્થ તર્કથી થઈ શકે નહીં. આપણે ખાસ એટલું જોવાનું છે કે, બ્રહ્મનું નિરાકાર સ્વરૂપ માનનારાઓએ, કે બ્રહ્મનું દિવ્ય, આનંદાકાર સ્વરૂપ માનનારાઓએ આ કબૂલતનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે. આર્યસમાજના અન્યો જોતાં એમ જણાય છે કે બ્રહ્મનું અમુક પ્રકારનું સ્વરૂપ હોવું જોઈએ, અગર અમુક પ્રકારનું સ્વરૂપ છે, એમ માનવાથી ધર્મની ઉન્નતિ થશે, એવો વિચાર પ્રથમ ગોઠવી તે વિચાર ને શ્રુતિના જે પ્રમાણથી પુષ્ટિ મળતી હોય, તે પ્રમાણે ઉપરજ આધાર રાખી, અને તેનો મનસ્વી રીતે અર્થ કરી, સામા પક્ષની દલીલ અને તેના પ્રમાણોની તુલના કર્યા વિના, શ્રુતિમાં બતાવેલા વિચારોની એકવાક્યતાનો કશો પ્રયત્ન નહી કરતાં, બ્રહ્મ નિરાકારજ છે એમ તેમણે માની લીધું છે. માયાવાદમાં પણ તેમજ કરવામાં આવ્યું છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ અહણ કરેલો માર્ગ તદ્દન જુદોજ છે. તેમણે શ્રુતિ, ગીતા, સૂત્ર, શ્રીમદ્ભાગવતની એકવાક્યતા કરી, શ્રુતિમાં બ્રહ્મનું જેવું સ્વરૂપ જણાવ્યું છે તેવુંજ સ્વીકારી શુદ્ધાદ્વૈતનું અવલંબન કર્યું છે.

૧૫૨ શ્રુતિમાં ઘણે ઠેકાણે એમ કહ્યું છે કે, પ્રભુને ચક્ષુ નથી, હસ્ત નથી, પાદ નથી, વર્ણ નથી વગેરે:—જે સ્થળે આ વિચાર બતાવેલો છે ત્યાંજ એમ પણ કહ્યું છે કે, હાથ પગ વગેરે નહીં છતાં, ચાલવા વગેરેની ક્રિયા બ્રહ્મ કરે છે. (સ્વેતાશ્વર) અને તેજ ઉપનિષદમાં, તેજ સ્થળે એમ પણ કહ્યું છે કે, બ્રહ્મને ચારે તરફ આંખ છે ચારે તરફ મુખ છે, ચારે તરફ હાથપગ છે. અને એક અદ્વિતીય પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ઘાવાપૃથ્વીને ઉત્પન્ન કરે છે. એજ ઉપનિષદમાં પ્રાકૃત ઇન્દ્રિયોનો બ્રહ્મમાં અભાવ હોવાનું કહી, કહ્યું છે કે, પરબ્રહ્મ પુરુષને હજારો મસ્તક છે, હજારો ચક્ષુ છે, હજારો પગ છે, વગેરે; નારાયણ ઉપનિષદમાં પણ વિશ્વતશ્ચક્ષુઃ x x x વાક્યમાં ઉપર બતાવેલો વિચારજ બતાવ્યો છે. બ્રહ્મવિદ્યા ઉપનિષદમાં પરબ્રહ્મને શરીર નથી એવું કહેવાની સાથેજ કહ્યું છે કે, વિશ્વતશ્ચક્ષુરસ્મ્યહમ્. અને તેજ સ્થલે બ્રહ્મને પ્રાકૃત ઇન્દ્રિયો નથી સર્વેન્દ્રિયાવિવર્જિતમ્ એવું કહેવાની સાથે કહ્યું છે કે, દૃશ્યં તં દિવ્યરૂપેણ (દિવ્ય રૂપ વડે જોવા યોગ્ય પરબ્રહ્મ) છે. ત્રિશિખ બ્રાહ્મણ ઉપનિષદમાં પરબ્રહ્મના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે, તે અનેક આકારવાળું, અનેક મુખવાળું, અનેક હસ્તવાળું, અનેક આયુધથી શોભિત, જુદા જુદા

પ્રકારના આકાર ધારણ કરવાવાળું, શાન્ત, અનેક ચક્ષુવાળું, અને હજારો સૂર્યના જેવું તેજસ્વિ છે. જે પ્રહ્મને એક, અગોચર, વ્યાપક અને “અલિङ્ગં एव च” એવું કઠઉપ-નિષદ્ધમાં કહ્યું છે, તેજ પ્રહ્મને તેજ ઉપનિષદ્ધ “રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપો બભૂવ”.....“રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપો બહિઃ”.....एकं रूपं बहुधा यः करोति.....એટલે પ્રહ્મ અનેક પ્રકારના રૂપ ધારણ કરે છે, એમ કહ્યું છે. મુંડક ઉપનિષદ્ધમાં પ્રહ્મનું સ્વરૂપ દિવ્ય હોવાનું કહ્યું છે; અને ચક્ષુ વગેરે પ્રાકૃત ઇન્દ્રિયોથી પ્રહ્મ અગોચર હોવાનું કહી, તેજ પ્રહ્મને અંતઃ-કરણથી જાણવા યોગ્ય કહ્યું છે.

૧૫૭ પ્રહ્મનું સાકાર અને નિરાકાર સ્વરૂપ શી રીતે હોઈ શકે? તેવો સ્પષ્ટ પ્રશ્ન મહાનારાયણઉપનિષદ્ધમાં કરવામાં આવ્યો છે, અને શુદ્ધાદ્વૈતનો જેવો સિદ્ધાન્ત છે, તે અનુસારજ તેનો ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે. આ ઉપનિષદ્ધમાં પ્રહ્મ “સગુણનિર્ગુણસ્વરૂપ” હોવાનું કહી, કહે છે કે-સર્વાત્મક પરપ્રહ્મમાં સાકાર અને નિરાકાર એવો ભેદ છેજ નહીં. જે વિવિધ, વિચિત્ર અને અનંત શક્તિવાળા પરપ્રહ્મનાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય તો નિરાકારમાં વિરોધ રહેતો નથી, પણ જે તેના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન હોય, તો વિરોધ જણાય જે સર્વ પરિપૂર્ણ પર પ્રહ્મનું સાકાર સ્વરૂપ વસ્તુતઃ ન હોય, અને તેનું કેવળ નિરાકારજ સ્વરૂપ છે એમ માનીએ તો, નિરાકાર ગગનની માફક તેમાં જડવનો દોષ લાગુ પડે, માટે જ પરપ્રહ્મનું વસ્તુતઃ સાકાર અને નિરાકાર સ્વરૂપ સ્વભાવથીજ સિદ્ધ છે.

સાકારનિરાકારભેદો નાસ્ત્યેવ । વિવિધવિચિત્રાનન્તશક્તેઃ પરબ્રહ્મણઃ સ્વરૂપજ્ઞાનેન વિરોધો ન વિद्यते । अन्यथा सर्वपरिपूर्णस्य परब्रह्मणः परमार्थतत्साकारं विना केवलनिराकारत्वं यद्यभिमतं तर्हि केवलनिराकारस्य गगनस्येव परब्रह्मणोऽपि जडत्वमापद्येत । तस्मात्परब्रह्मणः परमार्थतत्साकार-निराकारौ स्वभावसिद्धौ ॥

૧૫૮ પુષ્ટિમાર્ગીય ગ્રંથોનાં જે પ્રમાણે ઉપર ટાંક્યાં છે તેમાં પરપ્રહ્મ જડ-પ્રાકૃત શરીર તથા પ્રાકૃત ગુણથી રહિત હોવાનું અને તેમનાં ચરણ હસ્ત મુખ વગેરેનું આનંદ સ્વરૂપ છે એમ કહ્યું છે. પ્રહ્મ “સદાનંદ,” પરમાનંદ,” “પૂર્ણાનંદ,” “સાચ્ચદાનંદ-રૂપ” આનંદાકાર. આનંદધન, રસધન હોવાનું લખ્યું છે.

૧૫૯ આ પુષ્ટિમાર્ગીય ગ્રંથોનો સિદ્ધાન્ત શ્રુતિનાં પ્રમાણેથી આપણે પ્રતિપાદન કરીશું. “આનન્દરૂપમ્” (મુંડક. ઉ.) પ્રહ્મ “આનંદમયઃ” આનંદમય છે. માંડૂક્ય. ઉ.) પ્રહ્મના આનંદ જાણનારને કોઈ રીતનો ભય નથી (તૈત્તરીય. ઉ.) પ્રહ્મનું સ્વરૂપ વર્ણવતાં તેને સદાનન્દ, પરમાનન્દ, શાન્ત, શાશ્વતાદિક કહ્યું છે (બૃહજ્જાબાલ. ઉ.) પ્રહ્મવિદ્યાઉપનિષદ્ધમાં વળી કહ્યું છે કે હું પ્રહ્મમાં અવિકૃત અને અદ્વયાનંદ વિજ્ઞાનધન છું. શરભ ઉપનિષદ્ધમાં પ્રહ્મને “નિત્યાનંદ” કહ્યું છે, તૈત્તરીય ઉ. માં કહ્યું છે કે પરમાત્મા-પરપ્રહ્મ નિશ્ચય રસરૂપ છે. આ જીવ તેમના રસને પ્રાપ્ત કરી આનંદમાં લીન થાય છે. પરમતત્ત્વ, એક, અદ્વિતીય પ્રહ્મના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં મ. ના. ઉ. કહે છે. અર્થ-તમેજ નિરતિશય આનન્દરૂપ છે; તમેજ અદ્વૈત, પરમાનન્દ,

વિભુ અને નિત્ય છે, તમેજ સર્વ કારણની સમષ્ટિ છે અને તમેજ સર્વ કારણની વ્યષ્ટિ પણ છે; તમેજ અખિલાનન્દ છે અને તમેજ પરિપૂર્ણાનન્દ પણ છે. અર્થ—તે નિરતિશય આનન્દવાળું અખંડ બ્રહ્મ પોતાના આનન્દરૂપી મૂર્તિથી, આકારથી પ્રકાશે છે. અર્થ—નિરતિશય અદ્વૈત પરમાનન્દ (વગેરે) લક્ષણથી યુક્ત પરબ્રહ્મ જગદ્રૂપ થાય છે. અર્થ—પોતાથીજ પ્રકાશમાન છે, આનન્દમય છે, અને નિત્ય છે વગેરે. અર્થ—શુદ્ધ બ્રહ્મ તેજોમય નિરતિશય આનન્દમય છે. અર્થ—અનુપમ, નિત્ય, નિરવધિ (શુદ્ધ) નિરતિશય, નિરવધિ આનન્દવાળું અને અચળ તે બ્રહ્મ પ્રકાશે છે. અર્થ—અખંડ આનન્દ સ્વરૂપવાળું, અમિતાનન્દનો સાગર, અનન્ત આનંદકંઠ બ્રહ્મ છે. નિત્ય, પરિપૂર્ણ, અખંડ આનંદરૂપી અમૃતવાળું, શાશ્વત અને શ્રેષ્ઠ પદ છે, આનંદના પ્રવાહથી અલંકૃત થયેલું છે, હૃદ વિનાના આનન્દના આકારવાળું છે.

મુદ્ગલ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે બ્રહ્મ પૂર્ણ છે, પુરુષોત્તમ કહેવાય છે, તે પૂર્ણાનન્દ શરીરવાળું છે. શાંડિલ્યઉપનિષદમાં “ચિદાનન્દૈકરસં બ્રહ્મ” બ્રહ્મ ચિદાનન્દજ એકરસ છે.

કઠરુદ્ર ઉ. માં “આનન્દમય આત્મા” કહેલા છે, બ્રહ્મ આનન્દમય છે. ત્યાંજ કહ્યું છે કે જે બ્રહ્મ જે બ્રહ્મને આનન્દસ્વરૂપ તથા નિર્ગુણ બાણે છે “તદ્બ્રહ્માનન્દં નિર્ગુણં” તેને કશો ભય નથી “ન વિમેતિ કુતશ્ચન” બ્રહ્મના હાથ પગ વગેરે આનંદધન આનંદાકાર છે. “આનન્દમાત્રકરપાદમુલોદરાદિઃ” યાજ્ઞવલ્ક્ય શ્રુતિમાં પણ “પરમાત્માનં પરમાનન્દવિગ્રહમ્” પરમાત્માનું શરીર આનંદધન છે એમ કહ્યું છે, શ્રુતિ જ્યાં બ્રહ્મને “સત્યમ્” “જ્ઞાનમ્” “અનન્ત” કહે છે ત્યાં તેનું સ્વરૂપ “આનન્દ” બતાવે છે. નૃસિંહતાપિની ઉ. માં બ્રહ્મનું સ્વરૂપ વર્ણવતાં કહ્યું છે કે બ્રહ્મ નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, સત્ય, નિરંજન વિભુ “આનન્દઃ” પરઃ આદિ છે. ત્યાંજ તેને “એકરસઃ” કહ્યું છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ ઘણી જગ્યાએ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ આનંદધન હોવાનું કહ્યું છે. “તં સત્યમાનન્દનિર્વિમજેત્” યોગીઓ આનંદરૂપ થઈ આનંદરૂપ ભગવાનને પામે છે. ધ્રુવસ્તુતિમાં કહે છે કે તમે (બ્રહ્મ) નિત્યમુક્ત, કૂટસ્થ, આદિપુરુષ ભગવાન આનન્દમાત્ર છો વિકારરહિત છો આવા પ્રભુને હું શરણે છું.

૧૬૦ શ્રુતિમાં તથા પુરાણોમાં શ્રીકૃષ્ણ તથા રામચંદ્રજીનું સ્વરૂપ પણ આનન્દધન છે એવું ઘણે ઠેકાણે કહ્યું છે. શ્રીકૃષ્ણ પર બ્રહ્મ છે એવું જે પ્રકરણમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે ત્યાં શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપને લગતાં શ્રુતિમાંથી સંખ્યાબંધ પ્રમાણો આપવામાં આવ્યાં છે તેથી તે આ સ્થળે ફરીથી આપવાની જરૂર નથી. શ્રીરામચંદ્રજીના સ્વરૂપના સંબંધમાં શ્રુતિ કહે છે—“જગદાધારમૂતં રામં વન્દે સચ્ચિદાનન્દસ્વરૂપમ્ ॥ રમન્તે યોગિનોઽનન્તે નિત્યાનન્દે ચિદાત્મનિ ॥” ઇતિ રામપદેનાસૌ પરં બ્રહ્માભિષીયતે ॥

૧૬૧ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણનાં પ્રાકૃત શરીરનાં દર્શન અર્જુન પોતાની પ્રાકૃત આંખથી હમેશાં કરતો, પરંતુ તે પ્રાકૃત આંખ પરબ્રહ્મના દિવ્ય સ્વરૂપનાં દર્શન કરવા સમર્થ નહોતી, તેથી દિવ્ય ચક્ષુ આપવાની શ્રીકૃષ્ણને તેણે પ્રાર્થના કરી અને દિવ્ય ચક્ષુ વડેજ પ્રભુનાં દર્શન

કરી શક્યા. ચોથા અધ્યાયમાં પણ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે કે “જન્મ કર્મ ચ મે દિવ્યમ્” શ્રુતિમાં પરબ્રહ્મને ચારે તરફ હાથ પગ હોવાનું કહ્યું છે તેવીજ રીતે ગીતાણમાં પણ કહ્યું છે (અ. ૧૩. શ્લો. ૧૩.) બ્રહ્મને પ્રાકૃત ઇન્દ્રિયો નથી એવું શ્રુતિમાં કહ્યું છે, તેવીજ રીતે ગીતાણમાં પણ કહ્યું છે. વળી બ્રહ્મમાં વિરુદ્ધ ધર્મ હોવાનો સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કરતાં ગીતાણમાં કહ્યું છે કે બ્રહ્મ પ્રાણીની અંદર છે અને બહાર પણ છે. બ્રહ્મ દૂર છે તેમ નજીક પણ છે. આવોજ વિચાર શ્રુતિમાં પણ જણાવ્યો છે. વળી ગીતાણ કહે છે કે બ્રહ્મ નિર્ગુણ છે. તેની સાથે ગુણનો ભોક્તા પણ છે. કર્તૃ છતાં અકર્તૃ છે બ્રહ્મ સ્વમ છે. સર્વ પ્રાણિમાત્ર બ્રહ્મને સરખા છે. કોઈ પ્રિય કે કોઈ અપ્રિય નથી. આવું કહેવાની સાથેજ કહ્યું છે કે, જેઓ ભક્તિથી માંડે ભજન કરે છે, તેઓ મારામાં છે અને હું તેમનામાં છું. (અ. ૯ શ્લો. ૨૯) જે બ્રહ્મ અગોચર છે, તેજ બ્રહ્મ ગોચર હોવાનું કહી ગીતાણમાં કહ્યું છે કે, આ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવું તે મોટામાં મોટો લાભ છે. વળી અધ્યાય બીજામાં કહ્યું છે કે, જેને પરબ્રહ્મનાં દર્શન થાય છે તેની વિષયમાં આસક્તિ નષ્ટ થાય છે. (૨. ૫૬) પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે, માંડે રૂપ અચિન્ત્ય છે. હું સર્વને દર્શન આપતો નથી. (૭. ૨૫.) (૭. ૨૬.) પણ જેઓ હૃદયમાં મારામાંજ ચિત્ત રાખી માંડે સ્મરણ કરે છે, તેવા ઉત્તમાધિકારીને હું સુલભ છું. (૮-૧૪) પરબ્રહ્મ પરમાત્મા “અજ” “અવ્યય” “વિમુ” છે. ઉપર આપણે બતાવી ગયા છીએ કે ગીતાણનો તમામ ગ્રન્થ શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ હોવાનું પ્રતિપાદન કરે છે. પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણે પુનઃ પુનઃ કહ્યું છે કે હું અજ છું, અવ્યય છું, અનાદિ છું, તેમ છતાં અમુક કાર્યો કરવા અવતાર લઉં છું. અજ તેથી અવતાર લે નહીં એવી દલીલ પરબ્રહ્મ માટે થઈ શકતી નથી. અવતાર લેવાથી વિભુત્વ નષ્ટ થતું નથી. પ્રભુ વિભુ છતાં હૃદયમાં બિરાજે છે એવું ગીતા તથા શ્રુતિમાં ઘણે ઠેકાણે લખ્યું છે. આ પ્રમાણે કહેવાથી વિભુત્વ નાશ થાય છે એવી દલીલ આર્યસમાજની સંસ્થાએ કોઈ ઠેકાણે કરી નથી અને કરી શકે પણ નહીં. સર્વભવનસમર્થ સર્વશક્તિમાન બ્રહ્મના સ્વરૂપની તુલના પ્રાકૃત મનુષ્યના ધોરણથી કદી થઈ શકેજ નહીં. બ્રહ્મમાં વિરુદ્ધ ધર્મો રહેલા છે એજ બ્રહ્મનું અગાધ માહાત્મ્ય છે. અને શ્રુતિએ એવા અગાધ માહાત્મ્યનું જ વર્ણન કર્યું છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે બ્રહ્મના સ્વરૂપનું ખરૂં જ્ઞાન ન હોય ત્યારેજ શ્રુતિમાં બ્રહ્મના સ્વરૂપ વિષે જણાવેલા વિચારોમાં વિરોધ જણાય છે. પણ બ્રહ્મ સંબંધીનું ખરૂં જ્ઞાન થાય થાય એટલે કદિ વિરોધ જણાતો જ નથી. એવો વિચાર જે સ્થળે જણાવ્યો છે ત્યાંજ શ્રુતિ કહે છે કે એજ બ્રહ્મ સાકાર. નિરાકાર બનને છે અને તે “સ્વભાવસિદ્ધ” છે. તેજ સ્થળે કહ્યું છે કે પરમતત્ત્વ બ્રહ્મ સગુણ અને નિર્ગુણ બનને છે. આ સિદ્ધાન્ત લક્ષમાં રાખી એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે બ્રહ્મમાં તમામ અપ્રાકૃત, અલૌકિક, દિવ્ય ધર્મો રહેલાનું શ્રુતિ કહે છે અને બ્રહ્મમાં પ્રાકૃત ધર્મો નથી તેથી તેને નિર્ગુણ કહેવામાં આવ્યું છે. શ્રીવેદવ્યાસે બ્રહ્મસૂત્રમાં પણ આવોજ વિચાર જણાવ્યો છે. બ્રહ્મનો પ્રાકૃત આકાર નથી તેથી તેને નિરાકાર કહેલ છે. બ્રહ્મનું સ્વરૂપ, દિવ્ય અલૌકિક, આનંદાકાર, રસાકાર કહ્યું છે. શ્રુતિનો જે સિદ્ધાન્ત છે તેજ આ સંપ્રદાયનો સિદ્ધાન્ત છે.

૧૬૩ પરબ્રહ્મનાં સ્વરૂપ વિષે શુદ્ધાદ્વૈતના જે મુખ્ય સિદ્ધાંતો છે, તે ઉપર વિદિત કરવામાં આવ્યા છે. અને દરેક સિદ્ધાંતનું સમર્થન શ્રુતિ, બ્રહ્મસૂત્ર તથા ગીતાજીના પ્રમાણો આપી કરવામાં આવ્યું છે. આ ત્રણે ગ્રંથોમાં પરબ્રહ્મનું જેવું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, તેવુંજ સ્વરૂપ શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ વર્ણવામાં આવ્યું છે. ગ્રંથ વધારે મોટો થાય તે કારણથી શ્રીમદ્ભાગવતનાં દરેક વિચારની પુષ્ટિમાં પ્રમાણો આપવામાં આવ્યાં નથી. જે પક્ષ એવી દલીલ કરે છે કે, શ્રીમદ્ભાગવતમાં શ્રુતિ, ગીતા તથા બ્રહ્મસૂત્રવિરુદ્ધ, પરબ્રહ્મના સ્વરૂપ વગેરે વિષયો ઉપર, વિચારો જણાવ્યા છે, તેમને સવિનય વિનંતિ કરવામાં આવે છે કે, હાલની પ્રવૃત્તિના સમયમાં શ્રીમદ્ભાગવતના આખા ગ્રંથનું અવગાહન કરવાનો કદાચ વખત ન મળે, તો શ્રીમદ્ભાગવતની નીચેની પરબ્રહ્મની સ્તુતિઓનું તો મનન કરવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. જે આ સ્તુતિઓમાં પરબ્રહ્મ સંબંધી જે વિચારો જણાવ્યા છે, તેનું દુરાગ્રહનો ત્યાગ કરી ખુદા મનથી પૃથક્કરણ કરી મનન કરવામાં આવશે, તો શ્રીમદ્ભાગવત ઉપર આશ્લેષ મુકવાનો જરા પણ અવકાશ રહેતો નથી એવો નિશ્ચય થશે.

२३'६. २५'५५.

[illegible]

૪ પ્રહ્લાભ	૩.	૯.
૫ ઋષિઓ	૩.	૧૩.
૬ સનતકુમાર	૩.	૧૫.
૭ કર્દમ	૩.	૨૧.
૮ ભુવ	૩.	૩૧.
૯ મુવ....	૪.	૯.
૧૦ પૃથુ	૪.	૨૦.
૧૧ પ્રહ્લાદ	૭.	૯-૧૦.
૧૨ ગજેન્દ્ર	૮.	૩.
૧૩ બલિ	૮.	૨૨.
૧૪ સત્યવ્રત	૮.	૨૪.
૧૫ પ્રહ્લાએ કૃષ્ણની, દેવકીના ગર્ભમાં હતા, તે વખતે કરેલી સ્તુતિ	૧૦.	૨.
૧૬ વસુદેવ અને દેવકી	૧૦.	૨.
૧૭ ઈંદ્ર....	૧૦.	૨૭.
૧૮ અકૂર	૧૮.	૪૦.
૧૯ નારદ	૧૦.	૩૭.
૨૦ સુચુકુન્દ	૧૦.	૫૧.
૨૧ શ્રુતિ	૧૦.	૮૭.

૧૬૪ શુદ્ધાદ્વૈતના સિદ્ધાંતો સાડાચારસો વર્ષ ઉપરજ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ પ્રતિ-
 પાદન કર્યા છે, એ હકીકત ખરી નથી. તેઓશ્રી એકલાજ શુદ્ધાદ્વૈતના
 ધર્મ અને ધર્મી વચ્ચે પ્રવર્તક નથી. આવો દાવો તેઓ અગર તેમની પછીના કોઇ
 પણ અભેદ છે. આચાર્યશ્રીઓએ અગર તેઓશ્રીના સંપ્રદાયનું અવલંબન કરનાર કોઇ
 વિચારશીલ વૈષ્ણવે કર્યો નથી. ઇશ્વરપ્રણીત વેદ (શ્રુતિ) માં જે
 સિદ્ધાંતો છે, તે સિદ્ધાંતો શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ સખળ દલીલો અને કારણો આપી સ્વીકાર્યા છે.
 શ્રુતિના, પ્રહ્લસૂત્રના, ગીતાજીના અને પુરાણોના સમય પછી, બુદ્ધ, જૈન તથા માયાવાદના
 પ્રાબલ્યના સમયમાં કલુષિત અને નષ્ટપ્રાય થઇ ગયેલા શુદ્ધાદ્વૈતનો અભિસ્વરૂપ શ્રીવલ્લભા-
 ચાર્યજીએ ઉદ્ધાર કર્યો છે અને તે પછી શ્રીવિકુલનાથજી તથા શ્રીપુરુષોત્તમજી વગેરે આ
 સંપ્રદાયના સંખ્યાબંધ આચાર્યશ્રીઓએ અપૂર્વ વિદ્વત્તા બતાવી શુદ્ધાદ્વૈત ઉપર ઘણું
 ઉપયોગી અને મનન કરવા યોગ્ય અજવાળું નાંખ્યું છે. આ સર્વ આચાર્ય એવા નિર્ણય
 ઉપર આવ્યા છે કે, જો કોઈ પણ સિદ્ધાંત શ્રુતિપ્રતિપાદિત હોય તો તે શુદ્ધા-
 દ્વૈતજ છે. આવા નિર્ણય ઉપર આવવામાં જો શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ માયાવાદના વિચારોનું
 અગર વેદવિરુદ્ધના બીજા વિચારોનું અંધશ્રદ્ધા રાખી અવલંબન કર્યું હોત તો વેદપ્રતિ-
 પાદિત શુદ્ધાદ્વૈતનો ઉદ્ધાર થઇ શકતજ નહિ. આર્યભૂમિના આચાર્યોએ અંધશ્રદ્ધા રાખી
 નથી, તેને લીધેજ તત્ત્વજ્ઞાનના સંબંધમાં બહોળા સાહિત્યનું આ ભૂમિ અભિમાન ધરાવી
 શકે છે અને જ્યાં અંધશ્રદ્ધા ન હોય ત્યાં સામા પક્ષની સૈકાઓ સુધી ચાલતી આવેલી

દલીલોનું સપ્રમાણ ખંડન કરવામાં અસાધારણ વિદ્વત્તાની અને શક્તિની જરૂર રહે છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના અને તેમની પછીના આચાર્યશ્રીઓના સંખ્યાબંધ ગ્રંથોમાં પ્રામાણિકપણે અવગાહન કરવાથી સહજ જણાઈ આવશે કે, તેમનામાં આવા પ્રકારની શક્તિ અને વિદ્વત્તા હતી. શ્રીવલ્લભાચાર્યજીને અગ્નિસ્વરૂપ તરીકે અને તેમની પછીના આચાર્યશ્રીઓને આચાર્ય તરીકે, આ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ સિવાય બીજાઓએ માનવા, કે ન માનવા એ વિચાર બાબતે ઉપર રાખતાં તેઓશ્રીએ તત્ત્વજ્ઞાનના ઉંડા વિષય ઉપર કેવા સૂક્ષ્મ અને ઉન્નતિકર વિચારો જણાવ્યા છે, તે જાણવાનું આર્યભૂમિની અને વેદના ધર્મની ઉન્નતિ ઇચ્છનાર દરેક આર્યનું કર્તવ્ય છે, એમ હું માનું છું. આ સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતો અવૈદિક છે, એવા આક્ષેપ મુકતા પહેલાં અવૈદિકત્વ પ્રમાણિકપણે સિદ્ધ કરવા, વખતનો સદુપયોગ કરવો ઘટે છે. આવો આક્ષેપ મૂકનારા ઘણાખરાઓએ અણભાષ્ય તો શું, પણ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનો આવરણભંગની ટીકા સાથેનો તત્ત્વદીપનિબંધ નામનો ગ્રંથ પણ સત્ય જાણવાની ઇચ્છાથી ભાગ્યે વાંચ્યો હશે. પરબ્રહ્મના સ્વરૂપ વિષે શા સિદ્ધાંતો છે, તેનું દિગ્દર્શન ટુંકામાં ઉપર કરાવ્યું છે, અને શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના દરેક વિચારનું સમર્થન શ્રુતિનાંજ સંખ્યાબંધ પ્રમાણો આપી કરવામાં આવ્યું છે. શ્રુતિનેજ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ મુખ્યપ્રમાણ માની ગીતા તથા બ્રહ્મસૂત્ર પ્રમાણ તરીકે મનાતા ગ્રંથોના આધારે આ સર્વ ગ્રંથોની એકવાક્યતા તેઓશ્રીએ કરેલી છે. ખરી રીતે શુદ્ધાદ્વૈત સંપ્રદાયના ગુરુ ઇશ્વરપ્રણીત વેદ છે; અને ઇશ્વરપ્રણીત વેદના ગુરુ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ભગવાનજ છે અને તેથીજ કરી પરબ્રહ્મને શ્રુતિમાં અનેક સ્થળે ‘ગુરુ’ કહ્યા છે. શ્રુતિમાં અને પરબ્રહ્મ પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણે શ્રીમુખથી અર્જુનને જે ઉપદેશ અને આજ્ઞા કરેલ છે, અને પ્રભુના અવતાર વેદવ્યાસે જે ઉપદેશ અને આજ્ઞા કરેલ છે તેજ ઉપદેશ અને આજ્ઞા શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ કરેલ છે. આપણે ઉપર કહી ગયા છીએ કે પરબ્રહ્મ પરમાત્માને શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ “ એક ” “ અદ્વિતીય ” “ અક્ષરથી પર ” અને “ ઉત્તમ ” કહેલા છે; શ્રુતિ પણ તેજ પ્રમાણે કહે છે, એવું સંખ્યાબંધ પ્રમાણોથી ઉપર બતાવી ગયા છીએ. જે પરમતત્ત્વ પરબ્રહ્મને શ્રુતિ એક, અદ્વિતીય, અક્ષરથી પર કહે છે, તેજ અવિકૃત શુદ્ધ પરબ્રહ્મને (માયાશબ્દ બ્રહ્મ નહીં) કીડા, રમણ કરવાની ઇચ્છા થઈ, તેથી તે શુદ્ધ બ્રહ્મજ પોતાની ઇચ્છાથી અને પોતાની શક્તિથી જગદ્સ્વરૂપ બન્યા, અને તેમ છતાં અવિકૃતજ રહે છે. જગત્ બ્રહ્મસ્વરૂપ હોઈ સત્ય છે મિથ્યા નહીં, આવો શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનો સિદ્ધાંત છે. અને તેવોજ સિદ્ધાંત વેદ, ગીતા, બ્રહ્મસૂત્ર અને શ્રીમદ્ભાગવતનો હોવાનું સંખ્યાબંધ પ્રમાણો આપી ઉપર પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. એક અદ્વિતીય પરબ્રહ્મમાં સર્વશક્તિ-મત્ત્વ, સર્વજ્ઞત્વ, કર્તૃત્વ વગેરે ધર્મો છે, અને તે ધર્મો પરબ્રહ્મના સહજ અને સ્વાભાવિક છે, (માયાથી જણાય છે તેમ નહિ) આવો શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનો અને વેદ વગેરેનો સિદ્ધાંત છે. પરબ્રહ્મમાં અપ્રાકૃત, અલૌકિક અસંખ્ય ગુણો છે, તેથી તેને વેદમાં સગુણ કહ્યું છે, અને પ્રાકૃત ધર્મોનો અભાવ હોવાથી, તેજ બ્રહ્મને નિર્ગુણ કહ્યું છે; આવો સિદ્ધાંત શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનો છે. તેનું સમર્થન પણ વેદના સ્પષ્ટ પ્રમાણોથી કરવામાં આવ્યું છે. જ્યારે વેદજ એક સ્થળે નહીં પણ અનેક સ્થળે પોકારી પોકારીને એમ કહે છે કે,

પરબ્રહ્મમાં કર્તૃત્વ વગેરે સહજ ધર્મો છે, અને એકજ બ્રહ્મ સગુણ અને નિર્ગુણ બન્ને છે, તો પછી બ્રહ્મ તો કેવલ નિર્ગુણજ છે, અને માયાશબલ બ્રહ્મ સગુણ છે, એવા વિચારનું દુરાગ્રહ રાખી અવલંબન કરવાથી વેદને વસ્તુતઃ તિલાંજલિ અપાય છે, પરબ્રહ્મનું મહાત્મ્ય એવું અગાધ છે કે, તેમાં વિરુદ્ધ ધર્મો છે, એવું વેદ પુનઃ પ્રતિપાદન કરે છે. આજ સિદ્ધાંત ગીતાજીનો અને બ્રહ્મસૂત્રનો છે. અને તેજ સિદ્ધાંત શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનો છે. બ્રહ્મને શ્રુતિમાં કેટલેક સ્થલે અગોચર, અગમ્ય, અલભ્ય, અદૃશ્ય, અચિન્ત્ય, અનિર્દોષ કહ્યું છે; તેની સાથે શ્રુતિ એમ પુનઃ પુનઃ કહે છે કે ઉત્તમાધિકારીને એટલે કે જેને શુદ્ધ જ્ઞાન, ભક્તિ, યોગ, ધ્યાન સિદ્ધ થયા હોય તેને બ્રહ્મ અગોચર અગર અગમ્ય નથી, પણ બ્રહ્મજ સ્વેચ્છાથી આવા ઉત્તમાધિકારીને ગોચર અને ગમ્ય થાય છે. શ્રુતિ ત્યાં સુધી સ્પષ્ટ શબ્દોમાં આજ્ઞા કરે છે કે, બ્રહ્મને જે અગોચર અને નિરાકારજ માનવામાં આવે તો, આકાશની માફક તેને જડત્વનો દોષ લાગુ પડે; સામાન્ય બુદ્ધથી વિચાર કરતાં પણ હરકોઈ વિચારશીલ અને મુશ્કેલી સહજ જણાવું જોઈએ કે, જે મનુષ્યને શુદ્ધ ભક્તિ, ધ્યાન, યોગ વગેરે સિદ્ધ થયા હોય, તેવા ઉત્તમાધિકારીને પણ બ્રહ્મની કૃપાથી બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર ન થાય, તો એવા માત્ર ઓડારૂપ અને ઉત્તમાધિકારીને પણ તેની ઇચ્છાનુસાર ઉત્તમ ફલ આપી શકે નહીં એવા અગોચરજ, અદૃશ્યજ અને અગમ્યજ બ્રહ્મનું અસ્તિત્વ માનવાનું શું પ્રયોજન છે? બ્રહ્મનું આવા પ્રકારનું સ્વરૂપ માનવાથી, બ્રહ્મને અને વેદને કેવળ અન્યાય આપવા જેવું છે. અમારા શુદ્ધાદ્વૈતનો તો એવો સિદ્ધાંત છે કે, પરબ્રહ્મ પરમાત્માને પ્રસન્ન કરવા અને તેમની સેવા કરવી એજ જીવનું કર્તવ્ય છે. અને પરબ્રહ્મનો એવો ધર્મ છે, કે એવા ઉત્તમાધિકારી જીવને સાક્ષાત્કાર થવું અને તેને પોતાના સ્વરૂપનું દાન આપવું શ્રુતિનો આજ સિદ્ધાન્ત છે. ઉત્તમાધિકારી જીવોને પરબ્રહ્મ પરમાત્માએ સાક્ષાત્ દર્શન આપ્યાના, તેમની સાથે વાતચીત કર્યાના, તેમની ઇચ્છાનુસાર વર આપ્યાના, સેંકડો દાખલાઓ પુરાણોમાં મોજુદ છે. અમે પરબ્રહ્મનું જેવું સ્વરૂપ માનીએ છીએ, તેવું સ્વરૂપ લક્ષમાં રાખતાં, આ સર્વ દાખલા અમને તો સત્યજ લાગે છે, અને જ્યારે જ્યારે, પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ભગવાને ઉત્તમાધિકારી જીવોને દર્શન આપ્યાં છે, ત્યારે ત્યારે, દિવ્ય ચક્ષુ આપી પોતાના દિવ્ય સ્વરૂપનાં દર્શન કરાવ્યાં છે.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

જીવનું સ્વરૂપ.

૧૬૫ પરબ્રહ્મનાં સ્વરૂપનાં પ્રકરણમાં આપણે બતાવી ગયા છીએ કે પરબ્રહ્મ એક અને અદ્વિતીય છે. પરબ્રહ્મની બરોબરી કરી શકે એવું અગર તેનાથી અધિક કશું નથી. જગતનો આવિર્ભાવ થયો તે પહેલાં પરમતત્ત્વ પરબ્રહ્મજ હતું. જગતની સ્થિતિ તેજ રાખે છે. અને જગતનો લય તેનામાંજ થાય છે. પરબ્રહ્મ સર્વકર્તૃ છે, અને સર્વકર્તૃત્વ ધર્મ પરબ્રહ્મમાં સહજ, સ્વાભાવિક છે. એક અદ્વિતીય પરમતત્ત્વ પરબ્રહ્મની અનેક રૂપે થવાની-રમણ કરવાની-ક્રીડા કરવાની-ઇચ્છા થઇ, તેથી પરબ્રહ્મજ જગદ્ગ્રૂપ થયા છે, આવો વેદનો સ્પષ્ટ સિદ્ધાન્ત છે. આ સિદ્ધાન્તની પુષ્ટિમાં શ્રુતિમાંથી સંખ્યાબંધ પ્રમાણો પાંચમાં પ્રકરણમાં આપવામાં આવ્યાં છે. અને તે પ્રમાણોમાંનાં કેટલાંક આ પછીના પ્રકરણમાં જગતનું સ્વરૂપ બતાવતાં આપવામાં આવશે, તેથી તે પ્રમાણો અત્રે આપવાનું ઉચિત ધારતા નથી.

૧૬૬ પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ જણાવતાં એમ બતાવવામાં આવ્યું છે કે શુદ્ધાદ્વૈત-બ્રહ્મવાદમાં તો કોઈપણ બતનું ન્યૂનાધિક્ય કર્યા સિવાય શ્રુતિ, ગીતા, તથા બ્રહ્મસૂત્રથી પરબ્રહ્મનું જેવું સ્વરૂપ સિદ્ધ થાય છે તેવુંજ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ સ્વીકાર્યું છે. હવે જીવનાં સ્વરૂપ વિષે તેઓશ્રીએ પોતાના ગ્રંથોમાં જે વિચારો જણાવ્યા છે તેનું, દુરાગ્રહનો ત્યાગ કરી શુદ્ધ બુદ્ધિથી મનન કરવામાં આવશે તો એવો નિશ્ચય થશે કે ઉપર જણાવેલા ગ્રંથોથી જીવનું જેવું સ્વરૂપ સિદ્ધ થાય છે તેવુંજ તેઓશ્રીએ સ્વીકાર્યું છે.

૧૬૭ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનાં પ્રમાણો આપી જીવનું સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું બ્રહ્મવાદમાં માનવામાં આવ્યું છે તે લખતાં પહેલાં જીવનાં સ્વરૂપ વિષે માયાવાદના કેવા સિદ્ધાન્તો છે તે ટુંકામાં બતાવીશું.

૧૬૮ માયાવાદ એમ માને છે કે બ્રહ્મ અવિદ્યાથી જીવરૂપે જણાય છે. આ વિચાર પ્રમાણે જીવને મિથ્યાત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રહ્મવાદ એમ માને છે કે જીવનાં સ્વરૂપ વિષે હું અનેક રૂપે થાઉં એવી ક્રીડા કરવાની બ્રહ્મને ઇચ્છા થતાં બ્રહ્મજ માયાવાદના વિચારો. પોતાનો પૂર્ણ પ્રકટ આનંદ તિરોધાન કરી જીવસ્વરૂપ ગ્રહણ કરી રમણ કરે છે. બ્રહ્મ જેમ સત્ય છે તેમ જીવ પણ સત્ય છે. જગતને પણ બ્રહ્મવાદ સત્યજ માને છે, માયિક કે મિથ્યા નહાં. માયાવાદનો એવો સિદ્ધાન્ત છે કે જીવ જ્ઞાનમાત્ર ચૈતન્ય છે. બ્રહ્મવાદ એમ કહે છે કે શ્રુતિને પ્રમાણ તરીકે માનતાં જીવ જ્ઞાતા છે અને ચૈતન્યજ્ઞાન તેનો ધર્મ ગુણ છે. જીવ ધર્મી છે, અને ચૈતન્ય તેનો ધર્મ છે. જેમ ધર્મી સુર્ય અને તેના ધર્મ પ્રકાશ વચ્ચે અભેદ છે, તેવી રીતે ધર્મી જીવ અને તેના ધર્મ ચૈતન્ય વચ્ચે અભેદ છે. માયાવાદ જીવ વિભુ હોવાનું માને છે. અને

બ્રહ્મવાદનો એવો સિદ્ધાંત છે કે જીવ આણુ છે. “આરામમાત્ર” છે. તેની સાથે બ્રહ્મવાદ એમ કહે છે કે જીવમાં આનંદાંશ પ્રકટ થાય ત્યારેજ જીવમાં વિભુત્વ પ્રકટ થાય છે. આનંદાંશના પ્રાકટ્યના અભાવે જીવ આણુજ છે. માયાવાદનો એવો સિદ્ધાન્ત છે કે જીવ બ્રહ્મનો અંશ નથી પણ અવિદ્યાવડે તે બ્રહ્મનો અંશ હોવાનું જણાય છે. બ્રહ્મવાદ એમ માને છે કે જીવ બ્રહ્મનો અંશજ છે અને અંશાશિભાવે કરીને જીવબ્રહ્મનો અભેદ છે. જીવનાં સ્વરૂપ વિષેના બ્રહ્મવાદના જે સિદ્ધાન્તો હોવાનું ઉપર કહ્યું છે, તેની પુષ્ટિમાં શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના ગ્રંથોમાંથી પ્રમાણો આપવામાં આવશે. પરંતુ તે પ્રમાણો આપતાં પહેલાં આર્યસમાજની સંસ્થા જીવનું કેવા પ્રકારનું સ્વરૂપ માને છે તે ટુંકામાં બતાવીશું.

૧૬૬ સ્વામી દયાનંદસરસ્વતીએ પોતાના સત્યાર્થપ્રકાશને પાને, ૧૮૩ થી ૧૮૭ સુધીમાં

જીવનાં સ્વરૂપ વિષેના વિચારો જણાવ્યા છે. પાને ૧૮૩ મે તેમણે જીવનાં સ્વરૂપ વિષે આર્ય- એવો પ્રશ્ન મૂક્યો છે કે જીવ અને ઇશ્વરના સ્વરૂપ, ગુણ, કર્મ

સમાજનાં વિચારો. અને સ્વભાવ કેવાં છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સ્વામીજી કહે છે કે,

“બન્ને ચૈતન્યસ્વરૂપ છે, બેઉનો સ્વભાવ પવિત્ર, અવિનાશી,

ધાર્મિક આદિ છે પરંતુ સૃષ્ટિની ઉત્પાત્ત પ્રલય સર્વને નિયમમાં રાખવા જીવોને પાપ-પુણ્યનાં ફળ આપવા આદિ પરમેશ્વરનાં ધર્મયુક્ત કર્મ છે, અને સંતાનોત્પત્તિ, તેમનું પાલન, શિક્ષણવિદ્યાદિ શુભ અશુભ એ જીવના કર્મો છે. નિત્ય જ્ઞાન, આનંદ, અનંત બલાદિ ગુણો ઇશ્વરના છે. અને જીવના ગુણ ઇચ્છા, ક્રોધ, મુખ, દુઃખ વગેરે,” આવો વિચાર જણાવી પાને ૧૮૪ મેં એવો પ્રશ્ન મૂક્યો છે કે જીવ શરીરમાં ભિન્ન છતાં વિભુ છે કે પરિચ્છિન્ન છે? તેનો ઉત્તર આપતાં તેઓ લખે છે કે “જીવ પરિચ્છિન્ન છે. જે વિભુ હોય તો જાગૃત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ, મરણ, જન્મ, સંયોગ, વિયોગ, જવું, આવવું કદી નહીં થઈ શકતે, એટલા માટે જીવનું સ્વરૂપ અદ્વય, અદ્વય, સૂક્ષ્મ છે અને પરમેશ્વર સર્વવ્યાપકસ્વરૂપ છે. માટે જીવ અને પરમેશ્વરનો વ્યાપ્યવ્યાપકસંબંધ છે.” પાને ૧૮૫ મેં સ્વામીજી કહે છે કે “પરમેશ્વર વ્યાપક અને જીવ વ્યાપ્ય છે. જેમ આ વ્યાપક-વ્યાપ્યસંબંધ ઇશ્વર અને જીવનો છે, તેમજ સેવ્યસેવક સ્વામિભૂત્ય, રાજાપ્રજા, અને પિતાપુત્ર, આદિ પણ સંબંધ છે.” આવો વિચાર જણાવી માયાવાદ પોતાના વિચારની પુષ્ટિમાં જે પ્રમાણો ઉપર આધાર રાખે છે તેનો હવાલો આપી તે મતનું ખંડન કરવામાં આવ્યું છે. અને તેજ પાને સ્વામીજી એમ કહે છે કે “જીવ અને બ્રહ્મ એક નથી. જેમ કોઈ બીજાને કહે છે કે, “હું” અને “તે” એક છીએ તેમ તે સમાધિસ્થ જીવ પરમેશ્વરમાં પ્રેમબદ્ધ થઈને નિમગ્ન થાય છે, તે કદી શકે છે કે “હું અને બ્રહ્મ” અર્થાત્ અવિરોધી એક અવકાશસ્થ છીએ. જે જીવ પરમેશ્વરના ગુણ, કર્મ સ્વભાવને અનુકૂલ પોતાના ગુણકર્મ સ્વભાવને કરે છે તે સાધર્મ્યે કરીને બ્રહ્મસાથે એકતા કરી શકે છે.” પાને ૧૮૬ મેં તેઓ કહે છે. “અયમાત્મા બ્રહ્મ” અર્થાત્ સમાધિદશામાં જ્યારે યોગીને પરમેશ્વર પ્રત્યક્ષ થાય છે, ત્યારે તે કહે છે કે આ જે મારામાં વ્યાપક છે તેજ બ્રહ્મ સર્વત્ર વ્યાપક છે, આવો વિચાર જણાવી તેઓ કહે છે કે જે આજકાલના વેદાન્તી જીવબ્રહ્મની એકતા કરે છે, તે

વેદાન્તશાસ્ત્રને જાણતા નથી. પાને ૧૮૯ મેં કેટલીક દલીલ કરી તેઓએ જીવનાં સ્વરૂપ વિષે એવો વિચાર જણાવ્યો છે કે પરમેશ્વરના અનંત જ્ઞાન, આનંદ, બલ, ક્રિયા, નિર્ભ્રા-તત્વ અને વ્યાપકતા એ જીવથી અને જીવના અદ્ય જ્ઞાન, અદ્ય બલ, અદ્ય સ્વરૂપ, સર્વજ્ઞાન્તિત્વ અને પરિચ્છિન્નતાદિ ગુણો, એ પ્રજ્ઞથી પરસ્પર લિપ્ત હોવાથી જીવ અને પરમેશ્વર એક નથી, કેમ કે એમનું સ્વરૂપ પણ લિપ્ત છે.

૧૭૦ આર્યસમાજ જીવ પ્રજ્ઞનો અંશ છે અને આજી છે એમ માને છે અને જીવ વિભુ હોવાના માયાવાદના વિચારનું તેમના ગ્રંથોમાં ખંડન કરવામાં આવ્યું છે. ખારમા સૈકામાં શ્રીરામાનુજ આચાર્યે વિશિષ્ટાદ્વૈત સ્વીકારી જીવ વિભુ હોવાનો માયાવાદનો વિચાર અવૈદિક છે અને જીવ પ્રજ્ઞનો અંશ છે એવો સિદ્ધાન્ત પોતાના ગ્રંથમાં પ્રતિપાદન કરેલો છે. ત્યાર બાદ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ સાડાચારસો વર્ષ ઉપર માયાવાદના વિચારોનું ચૂર્ણશઃ ખંડન કરેલું છે. તેમના તથા તેમની પછીના શ્રીપુરુષોત્તમજી વગેરે થઈ ગયેલા આચાર્યોના ગ્રંથોમાં બતાવેલા પ્રજ્ઞવાદના વિચારોનું માયાવાદના કોઈ પણ અનુયાયીએ પ્રામાણિકપણે, અને નિર્ણયકારક રીતે અત્યાર સુધીમાં ખંડન કર્યું નથી. જગદ્ગુરુ હોવાનો દાવો રાખનાર સંન્યાસી માધવતીર્થે અમો પુષ્ટિમાર્ગના અનુયાયીઓને ગાળો લાંડવામાં અને અમારા ઉપર અઘટિત નીચ પ્રહારો કરવામાં બાકી રાખી નથી. પોતાનો અમૂલ્ય વખત આવી રીતે શુભાવી, રાગ દ્વેષ, અહંતામમતાને વશ થઈ સંન્યાસધર્મથી બ્રહ્મ થવાને બદલે પરબ્રહ્મ, જીવ, અને જગતના સ્વરૂપ વિષેના માયાવાદના વિચારો વેદ-ગીતા અને સૂત્ર પ્રતિપાદિત છે એવું પ્રામાણિક રીતે પ્રતિપાદન કરવા પોતાના વખતનો સફ્ટઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હોત તો જગત ઉપર મહાન્ ઉપકાર થાત.

૧૭૧ હવે શુદ્ધાદ્વૈત પ્રજ્ઞવાદના ગ્રંથોમાંથી પ્રમાણે આપી પ્રજ્ઞવાદમાં જીવનું સ્વરૂપ કેવું માનવામાં આવે છે તે બતાવીશું અને પ્રજ્ઞવાદના વિચારોનું શ્રુતિ, ગીતા, સૂત્ર, તથા શ્રીમદ્ભાગવતનાં પ્રમાણે આપી સમર્થન કરતા જઈશું.

૧૭૨ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના તત્ત્વત્રીપનિબંધના શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણમાં કહ્યું છે કે પરમતત્ત્વ પ્રજ્ઞને “હું એક છું તે અનેક રૂપે થાઉં” એવી સત્યસંકલ્પવાળી શુદ્ધાદ્વૈત-પ્રજ્ઞવાદમાં જીવના ઇચ્છા થતાં તે ઇચ્છામાત્રથી પ્રજ્ઞમાંથી પ્રજ્ઞભૂત અંશરૂપ જીવોનું સ્વરૂપ વિષેના વિચારો. વ્યુચ્ચરણ થયું.

“ बहु स्यां प्रजायेयेति वीक्षा तस्य ब्रभूत्सती ॥ तदिच्छामात्रतस्तस्माद् ब्रह्मभूतांश्चेतनाः ॥

તે પછીના શ્લોકમાં શ્રીવલ્લભાચાર્યજી કહે છે કે જેમ આત્મમાંથી તણખા નિકળે છે તેમ સૃષ્ટિના આદિકાલમાં પ્રજ્ઞની ઇચ્છાથી પ્રજ્ઞના ચિદંશમાંથી અસંખ્ય નિરાકાર જીવ નિકળ્યા, પ્રજ્ઞના સદંશમાંથી જડ પદાર્થો નિકળ્યા અને પ્રજ્ઞના આનંદાંશસ્વરૂપથી અંતર્યામિરૂપો નીકળ્યાં.

सृष्ट्यादौ निर्गताः सर्वे निराकारास्तदिच्छया । विस्फुलिगा इवाग्नेस्तु सदंशेन जडा अपि ॥
આનંદાંશસ્વરૂપેણ સર્વાન્તર્યામિરૂપિણઃ ॥

આ શ્લોક ઉપરની પ્રકાશ નામની પોતાની ટીકામાં કહ્યું છે કે બ્રહ્મને બહુરૂપ થવાની ઇચ્છા થઈ ત્યારે અનેકત્વ અને ઉચ્ચનીચત્વનો સંકલ્પ કર્યો. શ્લોક ૩૧ માં “નિરાકાર” લખ્યું છે, તે વિષે પ્રકાશમાં પોતે લખે કે—તે સર્વ જીવ સાકાર અને ભગવદ્ રૂપ છતાં, ઉચ્ચનીચભાવની ઇચ્છાથી નિર્ગમન પામવાથી નિરાકાર થયા. આ શ્લોક ઉપરની આવરણ ભંગ નામની ટીકામાં ગોસ્વામિશ્રીપુરુષોત્તમજીમહારાજે લખ્યું છે કે જીવનું સ્વરૂપ ચિત્પ્રધાન છે. ચૈતન્ય એ જીવનું સ્વરૂપ અને તેનો ધર્મ છે. શ્રુતિમાં પણ આવોજ વિચાર જણાવી કહ્યું છે કે “પ્રજ્ઞયા શરીરં સમારુઢા” આ ઉપરથી સહજ જણાશે કે, શ્રુતિમાં ચૈતન્યને કરણ—સાધન માનેલું છે, તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, ચૈતન્ય ધર્મ અને જીવ ધર્મી છે.

૧૭૩ આપણે તત્ત્વદીપ નિબંધનો ૩૧ મો શ્લોક ઉપર ટાંકેલો છે તેમાં જીવના બ્રહ્મમાંથી વ્યુચ્ચરણ થવાના સંબંધમાં લખતાં શ્રીમહાપ્રભુજીએ જીવને જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે એવો બ્રહ્મનો અંશ કહેલો છે. આવોજ વિચાર બૃહદ્દાર્ણ્યકોપનિષદ્માં શુદ્ધદ્વૈતનો શ્રુતિનો, ગીતા- નીચે પ્રમાણે બતાવ્યો છે.
જીનો, બ્રહ્મસ્ત્રનો અને
ભાગવતનો સિદ્ધાન્ત છે.

स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेद्यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः
सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं
तेषामेष सत्यम् ॥

અર્થ:—જેમ કરોળીઓ તંતુવડે બહાર જાળ બાંધે છે અને જેમ અગ્નિમાંથી સૂક્ષ્મ તણખા નિકળે છે તેમજ બ્રહ્મમાંથી તમામ પ્રાણો, તમામ લોક, તમામ દેવ અને સર્વ ભૂત વ્યુચ્ચરણ પામે છે. પ્રાણો સત્ય છે. બ્રહ્મમાંથી નિકળેલા બધા પદાર્થો સત્ય છે અને જેમાંથી તમામ પદાર્થો વ્યુચ્ચરણ પામ્યા છે તે બ્રહ્મ પણ સત્ય છે.

શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે એવો જે વિચાર બતાવ્યો છે તેવો વિચાર શ્રુતિમાં એકજ સ્થળે બતાવ્યો છે એમ નથી, પરંતુ ઘણીજ જગ્યાએ બતાવેલો છે. મુણ્ડકઉપનિષદ્માં પણ જીવનાં વ્યુચ્ચરણ વિષે નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે.

यथा मुदीसात्पावकात् क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति एवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे
लोकाः सर्वे जीवाः कपूयचरणा रमणीयचरणाः

અર્થ:—જેમ અત્યંત પ્રજ્વલિત થએલા અગ્નિમાંથી સૂક્ષ્મ તણખા નિકળે છે તેમ એ આત્મામાંથી સર્વ પ્રાણ, સર્વ લોક અને ખરાબ આચરણવાળા અને સારા આચરણ વાળા જીવોનું વ્યુચ્ચરણ થાય છે. આ સ્થળે પણ અગ્નિ અને અગ્નિના તણખાનું દૃષ્ટાંત આપી સારા અને ખરાબ આચરણવાળા એટલે દેવી આસુરી જીવોનું વ્યુચ્ચરણ બ્રહ્મમાંથી થાય છે, એવો સિદ્ધાન્ત નિઃસંદિગ્ધપણે પ્રતિપાદન કર્યો છે. અને બ્રહ્મવાદમાં શ્રીવલ્લભા-ચાર્યજીનો પણ આજ સિદ્ધાન્ત છે. ગીતાજીમાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે કે સૃષ્ટિનો અવિર્ભાવ

થયો, ત્યારથીજ દેવી અને આસુરી સંપત્ત ચાલી આવે છે. બ્રહ્મસૂત્રમાં શ્રીવેદવ્યાસે પણ જીવનાં વ્યુત્પત્તિ તથા સ્વરૂપ વિષે એવોજ વિચાર બતાવી કહ્યું કે ‘અંશો નાનાવ્ય-પદેશાત્’ અર્થ-જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે કેમકે નાના પ્રકારે કથન કરવામાં આવેલો છે. પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પણ શ્રીમુખથી અર્જુનને બોધ આપતાં જીવનાં સ્વરૂપ વિષે આજ્ઞા કરી છે કે જીવ મારોજ અંશ છે. જેવો વિચાર જીવનાં સ્વરૂપ વિષે શ્રુતિમાં, ગીતાજીમાં, સૂત્રમાં જણાવેલો છે તેવોજ વિચાર શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ ઘણી જગ્યાએ બતાવ્યો છે. જીવને એકાદશ સ્કંધમાં પરબ્રહ્મ પરમાત્માની કલા કહી છે અને જીવને પરબ્રહ્મનો અંશ કહેલો છે.

૧૭૪ આ ઉપરથી હરકોઈ વિચારશીલ સુજ્ઞને સહજ જણાશે કે જીવ બ્રહ્મનો અંશ હોવાનો શુદ્ધાદ્વૈતનો સિદ્ધાંત, વેદ, ગીતા, સૂત્ર અને શ્રીમદ્ભાગવતપ્રતિપાદિત છે. જીવ બ્રહ્મનો અંશ નથી અને તે બ્રહ્મની માફક વિભુ છે એવો વિચાર જણાવનારાઓ વેદ, ગીતા અને સૂત્ર ઉપર દેખીતી રીતે પગ મૂકે છે. જીવ વિભુ છે એવા સિદ્ધાંતને દુરાચ હથી વળગી રહેવાની ખાતર તેવો વિચાર ધરાવનારાઓને પોતાના ઘરના શખ્દો ઉપરના સૂત્રમાં અને પ્રમાણોમાં ઉમેરી, અને બ્રહ્મને લાગુ પડતાં શ્રુતિનાં પ્રમાણો જીવને લાગુ પાડી મનસ્વી અને પાયા વિનાની દલીલોમાં ઉતરવું પડે છે.

૧૭૫ શ્રીવેદવ્યાસના સૂત્ર ઉપર શ્રીશંકરાચાર્યે શારીરિક ભાષ્ય લખ્યું છે. આ ભાષ્યનું ડોક્ટર થીઓએ અંગ્રેજીમાં ભાષાન્તર કર્યું છે અને તેમણે તે ગ્રંથના ઉપોદ્ઘાતમાં નીચે પ્રમાણે પોતાના વિચારો જણાવ્યા છે.

૧ શંકરાચાર્યનું શારીરિક ભાષ્ય ઘણે ઠેકાણે અસલ સૂત્રોને અનુસરતું નથી. ૨ જે સૂત્રો જીવનું કદ (પરિણામ) બતાવે છે તે સૂત્રો શંકરાચાર્યના ભાષ્ય પ્રમાણે સમજી શકાતાં નથી. ૩ જે સૂત્રમાં જીવને બ્રહ્મનો અંશ કહેલો છે, તે સૂત્રમાં વિના આધારે શંકરાચાર્ય ‘અંશ इव’ એવો અર્થ કરે છે. ૪ વૈદિક સિદ્ધાંત સંબંધી ઘણા અગત્યના વિષયો ઉપર શંકરાચાર્યનું ભાષ્ય બ્રહ્મસૂત્રોને અનુસરતું નથી.

૧૭૬ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ તત્ત્વતીપનિબંધમાં જીવ બ્રહ્મનો અંશ હોવાનું કહેવાની સાથે એમ પણ કહ્યું છે કે “જીવસ્ત્વારામમાત્રો हि” જીવ માત્ર ડાંગ જીવ “આરામમાત્ર” છે. ૨ની આણી જેવડો એટલે આજી છે. (૧લોક ૫૭) શ્રુતિમાં પણ આજી છે. તેવોજ વિચાર જણાવ્યો છે. ૧વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે:—

અંગુષ્ઠમાત્રો રવિતુલ્યરૂપઃ સંકલ્પાહંકારસમન્વિતો યઃ ॥

બુદ્ધેર્ગુણાનાત્મગુણેન ચૈવ આરામમાત્રો હ્યપરોડપિ દૃષ્ટઃ ॥

અર્થ—જીવ સંકલ્પ અને અહંકારયુક્ત છે, તે સૂર્યના જેવો પ્રકાશ વાળો છે અંગુષ્ઠ જેવડો છે. અને પોતાના ગુણથી આરામમાત્ર છે. જ્ઞાનચક્ષુવાળા પુરુષોએ જીવને દેવથી ભિન્ન પણ જોએલો છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે શ્રુતિ પણ જીવ પોતાના સ્વરૂપથી “આરામમાત્ર” હોવાનું કહે છે. તેજ ઉપનિષદમાં જીવનાં સ્વરૂપ વિષે લખતાં

એવો સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કર્યો છે કે જીવ વાળના સોમા ભાગનાં સોમા ભાગ જેવડો છે, જીવ જાણવા યોગ્ય છે અને તે અનંતપણાને માટે સમર્થ થાય છે.

बालाग्रतभागस्य शतधा कल्पितस्य तु ॥ भागो जीवः स विज्ञेयः सचानन्त्याय कल्पते ॥

નૃસિંહતાપનીય ઉપનિષદમાં પણ કહ્યું છે કે જીવ અણુપરિણામવાળો છે.

વળી શ્રુતિમાં એવી પણ આજ્ઞા કરી છે કે ‘ આ જીવાત્મા અણુ છે અને તે અંતઃકરણથી જાણવા યોગ્ય છે ’

૧૭૮ શુદ્ધાદ્વૈતનો એવો સિદ્ધાંત છે કે જીવ અણુ હોવા છતાં અને હૃદયસ્થ છતાં ગંધની માફક તેનો પ્રકાશ (ચૈતન્ય) આખા શરીરમાં ફેલાય છે. શુદ્ધાદ્વૈતમાર્ત્તમાં પણ એવોજ વિચાર જણાવી કહ્યું છે કે: અર્થ—જીવ અણુ છે અને પ્રભુનો અંશ છે. ચૈતન્ય તેનો ગુણ છે અને તે ચૈતન્ય આખા શરીરમાં પ્રસરી જાય એવું છે.

બ્રહ્મસૂત્રમાં પણ શ્રીવેદવ્યાસજીએ તેવોજ વિચાર જણાવ્યો છે. “ व्यतिरेको गन्धवत् ”

એ સૂત્રમાં એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે કે પુષ્પ જે કે એક ઠેકાણે પડ્યું જીવ અણુ અને હૃદયસ્થ હોય છે તેમ છતાં તેનો ગંધ આસપાસ પ્રસરે છે; મણિ એક છતાં તેનું ચૈતન્ય આખા સ્થલમાં રહ્યા છતાં તેનું તેજ ઘણા સ્થલમાં પ્રસરી જાય છે; તેવી શરીરમાં પ્રસરે છે. રીતે જીવ એક સ્થળ(હૃદય)માં રહ્યા છતાં તેનું ચૈતન્ય આખા શરીરમાં પ્રસરી જાય છે. આ વિચારનું સ્પષ્ટીકરણ શ્રીવેદવ્યાસે

બ્રહ્મસૂત્રમાં બીજાં દૃષ્ટાંતો આપીને વિશેષ કર્યું છે. અર્થ—સૂર્યાદિક એક સ્થલમાં રહે છે તેમ છતાં તેનો પ્રકાશ સર્વત્ર પડે છે; તેવી રીતે જીવ એક સ્થલમાં રહ્યો છે, છતાં તેનો ચૈતન્યરૂપ ગુણ આખા શરીરમાં ફેલાઈ જાય છે. ચંદનનું દૃષ્ટાંત આપી શ્રીવેદવ્યાસે બ્રહ્મસૂત્રમાં સ્પષ્ટ રીતે આજ્ઞા કરી છે કે જેમ ચંદનનો લેપ કપાળમાં કર્યા છતાં તેની શીતળતા સર્વ શરીરમાં પ્રસરે છે તેવી રીતે જીવ અણુ છે અને હૃદય દેશમાં રહ્યો છે, તેમ છતાં તેનું ચૈતન્ય આખા શરીરમાં પ્રસરે છે. વળી શ્રુતિમાં અનેક સ્થળે કહ્યું છે કે જીવ અને ઇશ્વર બે પક્ષીઓ, સાથે રહેનાર સખા છે અને સમાન વૃક્ષમાં રહે છે. (જુવે. ઉ. નાં પાના ૨૩. ૬૬૬, ૭૩૬) જે બ્રહ્મની માફક જીવ પણ વિભુ હોય તો શ્રુતિમાં એવો વિચાર કદી જણાવે નહીં. જે જીવ અણુ હોય તોજ વિભુ ઇશ્વર સાથે રહેનાર હોઈ શકે. શ્રુતિમાં અનેક જગ્યાએ લખ્યું છે કે જીવાત્મા નિશ્ચય હૃદય ભાગમાં રહેલો છે, આ સિદ્ધાંત પણ એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે જીવ અણુ છે. જીવ હૃદયદેશમાં રહે છે એવું કહેવાની સાથેજ શ્રુતિ આજ્ઞા કરે છે કે તેનું ચૈતન્ય આખા શરીરમાં વ્યાપ્ત છે. રોમ સુધી અને નખોના આગળના ભાગ સુધી જીવનું ચૈતન્ય પ્રસરે છે. વળી તેની સાથે એટલું પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે જીવ બુદ્ધિ વડે શરીરનું આરોહણ કરી રહેલો છે. એમ શ્રુતિ કહે છે એટલે શરીરમાં આવવામાં બુદ્ધિને કારણરૂપ કહી છે. જીવ શરીરમાં વ્યાપ્ત ન હોય તોજ તે બુદ્ધિવડેજ શરીરમાં પેસે એવો વિચાર ઘટી શકે. પુરંજનના આગ્રહાનમાં શ્રીભાગવતમાં પણ કહ્યું છે કે જીવે બુદ્ધિસાથે ઠરાવ કરી શરીરમાં પ્રવેશ કરીને હૃદયમાં રહેલો છે. જીવ અણુ હોય તોજ આ વિચાર ઘટી શકે.

૧૭૮ જીવ પરમાર્થતઃ બ્રહ્મનો અંશ હોવાનો અને તેનું સ્વરૂપ આજી હોવાનો શુદ્ધાદ્વૈત-બ્રહ્મવાદનો સિદ્ધાંત છે. અને શ્રુતિ, બ્રહ્મસૂત્ર, ગીતાજી તથા શ્રીમદ્ભાગવતનો તેવોજ સિદ્ધાંત હોવાનું સિદ્ધ થાય છે.

૧૭૯ જીવનાં વ્યુચ્ચરણ તથા સ્વરૂપના સંબંધમાં બ્રહ્મવાદનો એવો સિદ્ધાંત છે કે બ્રહ્મના આનંદાંશસ્વરૂપવડે તમામ અંતર્યામિરૂપો નિકળ્યા છે, તે અંતર્યામિમાં બ્રહ્મના સત્ ચિત્ અને આનંદ એ ત્રણે અંશ છે. જીવમાં સત્ અને ચિત્ છે પણ આનંદનો તિરોભાવ છે. (પ્રકટ આનંદ નથી.) અને જડ પદાર્થોમાં ફક્ત સત્ છે અને તેમાં ચિત્ તથા આનંદ એ બન્નેનો તિરોભાવ છે.

૧૮૦ જેમ જીવોનું બહુત્વ છે તેમ અંતર્યામીનું પણ બહુત્વ છે, કારણકે હંસ રૂપથી જીવ તથા અંતર્યામી એ બંનેનો એક હૃદયમાં પ્રવેશ છે. એટલે કે દરેક જીવની સાથે અંતર્યામી છે. શ્રુતિમાં આવેજ વિચાર જણાવી કહ્યું છે કે જીવ અને અંતર્યામી બન્ને હૃદયગુહામાં રહેલા છે. (ક. ઉ.) જડ તથા જીવમાં બ્રહ્મના આનંદાંશનો તિરોભાવ હોવાથી બન્ને નિરાનંદ છે આનંદને આકારના અર્થમાં વાપરી જડ તથા જીવ કે જે નિરાનંદ છે તેને ત. નિ. ના શ્લોક ૩૩ માં નિરાકાર કહ્યા છે. જે જીવમાં પ્રકટ આનંદ હોય તો તેને દુઃખી થવાનો સંભવજ રહેતો નથી, પણ પ્રકટ આનંદના અભાવથી તેને દુઃખ થાય છે. જીવમાં આનંદનો તિરોભાવ છે એવું શ્રુતિમાં કહ્યું છે. શ્રીવેદવ્યાસે બ્રહ્મસૂત્રમાં પણ તેવોજ વિચાર જણાવનાં કહ્યું છે કે “પરામિધ્યાનાત્તુ તિરોહિતં તતો દસ્ય બંધવિપર્યયૌ” આ સૂત્રનો અર્થ એવો છે કે:—

અર્થ:—પરબ્રહ્મનો પરમાનંદ ગુપ્ત થઈ જાય ત્યારે માત્ર સદંશ અને ચિદંશ, જે અંશ જીવમાં પ્રકટ રહે છે એટલે પ્રકટ સદંશ પ્રકટ ચિદંશ, અને ગુપ્ત આનંદાંશ ભગવદ્સ્વરૂપ ભગવદંશ જીવ છે. પરંતુ જીવનો આનંદાંશ ગુપ્ત થઈ જવાથી તેજ વખતે ભગવદ્વિચ્છાથી જીવનાં ઐશ્વર્યાદિ છ ધર્મ પણ ગુપ્ત થઈ ગયા. પરબ્રહ્મનાં અભિધ્યાન-માત્રથીજ, ધૃષ્ટિથીજ ભગવદ્ધર્મનો જીવમાં તિરોભાવ થઈ ગયો. ઐશ્વર્ય તિરોહિત થયું એટલે જીવ દીન, પરાધીન થઈ ગયો. વીર્ય તિરોહિત થઈ ગયું તેથી જીવને સર્વ દુઃખ ખમવાં પડે છે. યશઃ ગુપ્ત થઈ ગયું એટલે જીવ સર્વહીન બની ગયો. શ્રીનો તિરોભાવ થવાથી જન્માદિ વગેરે વિપત્તિઓ જીવને પડી. જ્ઞાનનું તિરોધાન થયું એટલે દેહ, પ્રાણ, ઇન્દ્રિય, અંતઃકરણમાં આત્મબુદ્ધિનો જીવ આરોપ કરે છે અને આત્મામાં અનાત્મ-બુદ્ધિ રાખે છે. જ્ઞાનના તિરોભાવથી સર્વ વિપરીત જ્ઞાન જીવને થાય છે. અને જ્ઞાનરહિત જીવ સર્વ વિપરીતજ જીવે છે. વૈરાગ્ય નામનો ભગવદ્ધર્મ તિરોભાવ થવાથી વિષયા-સંક્રિત જીવને પ્રાપ્ત થઈ. ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશઃ અને શ્રા એ ચાર ભગવદ્ધર્મોનો તિરોભાવ થવાથી જીવને સંસારનો બંધ પ્રાપ્ત થયો. અને જ્ઞાન તેમજ વૈરાગ્ય એ બે ભગવદ્ધર્મો ગુપ્ત થવાથી જીવને વિપર્યય પ્રાપ્ત થયો.

૧૮૧. કોઈ એવો પ્રશ્ન કરે કે જીવમાં કોઈ પણ વખતે અને કોઈ પણ સંયોગમાં બ્રહ્મનું વિભુત્વ પ્રકટ થાય છે કે નહીં ? તો તેના ઉત્તરમાં વિદિત બ્રહ્મનો આનંદાંશ જીવમાં કરવાનું કે બ્રહ્મનો જે આનંદાંશ જીવમાં તિરોહિત છે, તે આનંદાંશ પ્રકટ થાય ત્યારે બ્રહ્મનું પ્રકટ થાય-ભગવાનના વૈરાગ્ય વગેરે છ ધર્મો જીવમાં ગુપ્ત થયાનું વિભુત્વ જીવમાં પ્રકટ આપણે કહી ગયા છીએ, તે ધર્મો પ્રકટ થાય ત્યારે તે જીવ બ્રહ્મ-ભાવ અથવા સાયુજ્યને પ્રાપ્ત કરે છે એવો શુદ્ધાદ્વૈતનો સિદ્ધાંત છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “સ ચ અનન્તાય કલ્પતે” વ્યાસસૂત્રમાં એવું સૂત્ર છે કે

“પુંસ્ત્વાદિવત્તસ્ય સતોઽમિવ્યક્તિયોગાત્” આ સૂત્રમાં તિરોહિત આનંદનો આવિર્ભાવ પ્રતિપાદન કરેલો છે, તેથી જ ગુપ્ત આનંદાંશ પ્રકટ કરવો એ જીવનું કર્તવ્ય છે. આનંદાંશ પ્રકટ થતાં ભગવદ્ધર્મ પ્રકટ થાય છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ ત. નિ. ના શ્લોક ૩૯ માં આવેલ સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરી કહ્યું છે કે:-જ્યારે જીવમાં ભગવદ્દાવેશ આવે છે ત્યારેજ તેનું વ્યાપકત્વ પ્રકટ થાય છે. શ્રુતિમાં જીવનું વ્યાપકત્વ કહેલું છે, તે જીવમાં ભગવદ્દાવેશ આવે ત્યારેજ ઘટે છે. આનંદાંશના એટલે કે ગુપ્ત થએલા ભગવદ્ધર્મના પ્રાકટ્યના અભાવે જીવ અણુજ છે. (ત. નિ. ૬૭) ભગવદ્ધર્મના આવેશથી ભગવાનના ધર્મ, વ્યાપકતા, વગેરે જીવમાં જણાય છે. જેમ અગ્નિના પ્રવેશથી લોઢાના ગોળામાં જણાતું દાહકત્વ લોઢાનું નથી પણ અગ્નિનું છે, તેવી રીતે વ્યાપકત્વ એ જીવનો ધર્મ નથી પણ ભગવદાનંદ પ્રકટ થવાથી એ ભગવદ્દાવેશનુંજ વ્યાપકત્વ છે. વળી બ્રહ્મવાદ એમ પણ કહે છે કે જ્યારે જીવમાં આનંદાંશ પ્રકટ થાય છે ત્યારે તેમાં કરોડો બ્રહ્માંડ પ્રતીત થાય છે, આ પ્રમાણે જીવ પરિચ્છિન્ન પણ છે અને વ્યાપક પણ છે. બ્રહ્મનું જ્ઞાન થવાથી જીવનું બ્રહ્મત્વ થાય છે, અને તે બ્રહ્મત્વ આનંદાંશના આવિર્ભાવ-પ્રાકટ્યથી થાય છે તેથીજ શ્રુતિ કહે છે કે જીવ બ્રહ્મને જાણે ત્યારે બ્રહ્મજ થાય છે. વ્યાપકત્વ એ આનંદાંશનોજ ધર્મ છે ચિદાંશનો નથી, તેથી શ્રુતિ, ગીતા તથા સૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે જીવને અણુ માનવો એજ વૈદિક સિદ્ધાન્ત છે. પરબ્રહ્મના સ્વરૂપનાં મથાળાં નીચે આપણે બતાવી ગયા છીએ કે બ્રહ્મનો વિરુદ્ધધર્માશ્રયત્વધર્મ છે, તેથી બ્રહ્મનો આનંદાંશ પ્રકટ થવાથી પરિચ્છેદ, અને વ્યાપકત્વ એ બંને ધર્મ હોઈ શકે છે. ભગવદ્દાવેશથી વ્યાપકત્વ થવાથી જીવનું અણુત્વ જતું રહેતું નથી.

૧૮૨. કોઈ જ્ઞાસુ એવો પ્રશ્ન કરે કે જીવ તેજ છે કે નહીં અને જીવનું પ્રાકૃત ઇન્દ્રિયો અહણુ કરી શકે છે કે નહીં તો તેના ઉત્તરમાં શ્રીવલ્લભા-જીવને પ્રાકૃત ઇન્દ્રિયો અહણુ આર્યજી તત્ત્વદીપનિબંધમાં અને પ્રકાશમાં અને ગોસ્વામી શ્રીપુરુ-કરી શક્તી નથી પણ તેનું પોત્તમજી આ ગ્રન્થ ઉપરની પોતાની આવરણભંગ નામની ટીકામાં યોગાદિથી અહણુ થાય છે. કહે છે કે જીવનો ચૈતન્યગુણ પ્રકાશક છે. અને જીવના પ્રકાશક ચૈતન્યગુણને લીધેજ જીવને તેજોવત્ “જ્યોતિ” કહેવામાં આવે છે. પ્રાકૃત ઇન્દ્રિયો જીવનું અહણુ કરી શક્તી નથી, તેમ બીજા પ્રકાશથી જીવ પ્રકાશ્ય પણ નથી (ત. નિ. ૫૬), પરન્તુ જીવ ત્રણ પ્રકારથી તેજ શકાય છે. (૧) યોગ સિદ્ધ થવાથી,

(૨) જે દૃષ્ટિવડે ભગવાન જોઈ શકાય છે તે દૃષ્ટિથી, (૩) દિવ્યજ્ઞાન દૃષ્ટિથી “યોગેન ભગવદ્દૃષ્ટયા દિવ્યયા વા પ્રકાશતે” (ત. નિ. ૬૦) આજ વિચારનું સ્પષ્ટીકરણ પ્રકાશ નામની ટીકામાં શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ કરતાં કહ્યું છે કે શાસ્ત્રોમાં જીવને “જ્યોતિ” કેટલેક ઠેકાણે કહ્યો છે, તેનું કારણ એ છે કે એ ચૈતન્યગુણ પ્રકાશક છે. જ્યોતિ કહ્યો છે તેથી એમ માનવાનું નથી કે જીવ તેજ છે. જીવમાં રૂપવાદિક નથી, તેથી પ્રાકૃત ઇન્દ્રિયો તેને ગ્રહણ કરી શકતી નથી. જીવને રૂપનો અભાવ છે તેથી પ્રાકૃત ઇન્દ્રિયસંયોગનો અભાવ છે. શ્રુતિમાં ઘણી જગ્યાએ કહ્યું છે કે પરમાત્મા અગોચર છે એટલે કે મન, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિય પ્રાણ તેમને સ્પર્શ કરી શકતા નથી કે જાણી શકતા નથી. (આ પ્રમાણે પરબ્રહ્મના સ્વરૂપ નીચે આપવામાં આવ્યા છે) જીવ પણ પરમાત્માનો અંશ છે તેથી પરમાત્માના અંશ જીવને પણ મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો જોઈ શકતાં નથી. આવોજ વિચાર આવરણ-ભંગમાં શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજે દર્શાવી કહ્યું છે કે જીવ તેજ હોય તો રૂપ ગુણ તેમ તેમની સાથે હોવા જોઈએ. અને રૂપ હોય તો લૌકિક ઇન્દ્રિયોથી જીવ જણાવો જોઈએ, પણ લૌકિક પ્રાકૃત ઇન્દ્રિયોથી જણાતો નથી એ સુપ્રસિદ્ધ છે. ઇન્દ્રિયો બહાર ગમન કરનારી હોવાથી બહારના વિષયોને જોઈ શકે છે પણ તેનાથી અંતરાત્મા જોઈ શકાતો નથી. બ્રહ્મને અગોચર કહેવાની સાથે શ્રુતિગોચર કહી એવી આજ્ઞા કરે છે કે, યોગથી, દિવ્ય દૃષ્ટિથી દિવ્ય જ્ઞાનથી બ્રહ્મનાં દર્શન થઈ શકે છે. આ સિદ્ધાંતની પુષ્ટિમાં પરબ્રહ્મનાં સ્વરૂપના પ્રકરણમાં સંખ્યાબંધ પ્રમાણો આપવામાં આવ્યાં છે. જેમ બ્રહ્મ યોગાદિકથી ગોચર, ગમ્ય, દશ્ય થાય છે તેમ જીવ પણ તેવા સાધનોથી ગ્રાહ્ય થાય છે. ઘ્રાણથી ગંધ, જીહ્વાથી રસ વગેરેનું ગ્રહણ થાય છે એ સુપ્રસિદ્ધ નિયમ છે. લૌકિક ઇન્દ્રિયોથી લૌકિકનુંજ ગ્રહણ થાય છે. સદંશથી સદંશનું ગ્રહણ થઈ શકે છે. અને સદંશ બાહ્ય છે, જીવ તો ચિદંશ છે એમ આપણે બતાવી ગયા છીએ. તેથી સદંશ ચક્ષુ તેને (ચિદંશ જીવને) જોઈ શકતી નથી, પરંતુ જ્યારે ચક્ષુ આનંદરૂપ થાય છે. ત્યારેજ તે આનંદાંશને ગ્રહણ કરી શકે છે. યોગ જ્યારે સિદ્ધ થાય છે ત્યારે તેમાં જ્ઞાનાંશ પ્રકટ થાય છે, તેથી આવા યોગીનું મન હૃદયની અંદરજી જીવાત્માને જોઈ શકે છે, બહાર જોઈ શકતું નથી. ભગવાનની ઇચ્છા દર્શન આપવાની થાય ત્યારે દૃષ્ટિમાં આનંદાંશ પ્રકટ થાય છે અથવા ભક્તિથી આનંદાંશ પ્રકટ થવાથી તે દિવ્ય દૃષ્ટિ ભગવાનનાં દિવ્ય સ્વરૂપનાં દર્શન કરી શકે છે અને તેવી દૃષ્ટિ જીવને પણ જોઈ શકે છે. વૃત્રાસુરના વધ વખતે દિવ્યદૃષ્ટિવાવા દેવતાઓને વૃત્રાસુરના દેહમાંથી નિકળેલાં જ્યોતિનું દર્શન થયાનું શ્રીમદ્ભાગવતના છઠ્ઠા સ્કંધમાં લખ્યું છે અને શિશુપાળના વધ વખતે મનુષ્યોને ભગવદ્દર્શન હોવાથી શિશુપાળના દેહમાંથી નિકળેલા જ્યોતિનું તેમને દર્શન થયાનું ભાગવતના દશમ સ્કંધમાં લખ્યું છે. અર્જુનને જ્યારે શ્રીકૃષ્ણે દિવ્ય ચક્ષુ આપ્યાં ત્યારેજ તે ચક્ષુવડે તે શ્રીકૃષ્ણના દિવ્ય સ્વરૂપનાં દર્શન કરી શક્યા હતા. નારદને દર્શન આપવાની પ્રભુની ઇચ્છા થઈ ત્યારે તેને પણ દિવ્ય ચક્ષુ આપી પોતાનાં દિવ્ય સ્વરૂપનાં દર્શન આપ્યાં હતાં; આવા અનેક દાખલાઓ પુરાણો વગેરેમાં મોજીદ છે.

પ્રકરણ ૭ મું.

જગતનું સ્વરૂપ.

૧૮૩ “ પરબ્રહ્મનાં સ્વરૂપ ” આ પ્રકરણમાં આપણે કહી ગયા છીએ કે, જે પરમ-તત્ત્વ પરબ્રહ્મને વેદમાં “ એક ” “ અદ્વિતીય, ” “ જ્યેષ્ઠ ” “પરથી પર” અને “અક્ષ-રથી પર ” કહ્યું છે, તેજ પરબ્રહ્મ સર્વશક્તિમત્, સર્વકર્તૃ, સ્વતંત્ર, આત્મતંત્ર, સર્વનું આધાર અને સધર્મક છે. પરમ તત્ત્વ પરબ્રહ્મને બહુરૂપે થવાની ઇચ્છાથી થઇ તેથી, રમણ કરવા, ક્રીડા કરવા, તેજ બ્રહ્મ પોતાની શક્તિથી જગદ્ગરૂપે બન્યું. પરબ્રહ્મજ જગ-તનું સમવાયિ અને નિમિત્ત કારણ છે. અવિકૃત પરબ્રહ્મ સર્વકર્તૃ છતાં અવિકૃતજ રહે છે, આવો શ્રુતિનો સિદ્ધાંત છે, એવું શ્રુતિનાં સંખ્યાબંધ પ્રમાણો આપી આપણે પ્રતિ-પાદન કરી ગયા છીએ. અને શુદ્ધાદ્વૈત-બ્રહ્મવાદ-અવિકૃતપરિણામવાદનો તો આવોજ સિદ્ધાંત છે, એવું તે પ્રકરણમાં બતાવી ગયા છીએ. માયાવાદ જગતને મિથ્યા માને છે. શ્રીઆદિશંકરાચાર્યનો જગતનાં સ્વરૂપ વિષે એવો સિદ્ધાંત છે કે, બ્રહ્મ સત્ય છે, અને જગત્ મિથ્યા છે, માયિક છે. “ બ્રહ્મ સત્યં જગન્મિથ્યા ” બ્રહ્મવાદમાં જગત્ બ્રહ્મરૂપજ છે. બ્રહ્માનન્ધ છે. જે છે તે સર્વ બ્રહ્મજ છે. કાર્યકારણનો અભેદ છે. વિશિષ્ટાદ્વૈત અને આર્યસમાજની સંસ્થા જગતને સત્ય માને છે. માયાવાદનો સિદ્ધાંત વેદવિરુદ્ધ છે અને જગત્ સત્ય હોવાનો સિદ્ધાંત વેદપ્રતિપાદિત છે એમ બતાવીશું.

૧૮૪ શ્રુતિમાં કહ્યું કે હું (પરમાત્મા) એક છું, અને બહુ રૂપે થાઉં. ક્રીડા કરવા વાસ્તે જગત્ મેં રચ્યું છે. પોતે એક હોવાથી રમણ કરતા નથી. (તેથી) તેણે બીજાની ઇચ્છા કરી. (મુંડક. ઉપ. પાનું ૫૬૭). સર્વપરિપૂર્ણ પરબ્રહ્મ એવા નારાયણ પોતાની ઇચ્છાથીજ ક્રીડા કરે છે. (મહા. નારા. ઉપ. પાનું ૪૮૧). પરબ્રહ્મ પુરુષ નારાયણે હું પ્રજા સર્જી એવી ઇચ્છા કરી. (નૃ. તા. ઉપ.) હું બહુરૂપે થાઉં અને પ્રજાને ઉત્પન્ન કરું એવી તેને ઇચ્છા થઇ. (તૈત્તિ. ઉપ. પાનું. ૩૩). સૃષ્ટિની પૂર્વે આ આત્મા એક જ હતો. અન્ય કંઈ હતું નહીં. પ્રાણીને હું સર્જી એવી તેણે ઇચ્છા કરી અને તેણે આ લોકને ઉત્પન્ન કર્યા. (તૈત્તિ. ઉપ. પાનું. ૩૮). તે એક અને અદ્વિતીય બ્રહ્મે હું બહું થાઉં અને પ્રજા ઉત્પન્ન કરું એવી ઇચ્છા કરી. (છાં. ઉપ. પાનું ૮૨). અને તેજ સ્થળે કહ્યું છે કે હું નામ અને રૂપને પ્રકાશ કરું (છા. ઉપ.) ઇત્યાદિ.

૧૮૫ આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, એક અદ્વિતીય પરબ્રહ્મને રમણ કરવાની-ક્રીડા કરવાની, બહુરૂપે થવાની ઇચ્છા થઇ. હવે આ પરમતત્ત્વ પરબ્રહ્મમાંથીજ જગતનો આવિર્ભાવ થાય છે, પરબ્રહ્મજ જગતની સ્થિતિ રાખે છે, અને પરબ્રહ્મમાંજ જગતનો લય થાય છે, એવું પ્રતિપાદન કરનારા શ્રુતિના, બ્રહ્મસૂત્રના, ભગવદ્ગીતાના અને શ્રીમદ્-ભાગવતનાં પ્રમાણો આપીશું.

“યશ્ચ વિશ્વં સૃજતિ વિશ્વં વિમર્તિ વિશ્વં મુંકે સ આત્મા ।” જે (આ) વિશ્વને સૃજે છે, ધારણ કરે છે, અને ગળી જાય છે, તે (આ) આત્મા (જ) છે. (શાંડિલ્ય. ઉપ. પાનું ૫૫૫) મહાનારાયણ ઉપનિષદમાં (પાને ૪૭૬ મેં) કહ્યું છે કે, “સ સર્વકારણમૂલમ્ × × × વિવિધવિચિત્રાનન્તજગદાકારો ભવતિ × × × અસ્યૈકૈકરોમકૂપાન્તરેષ્વનન્તકોટિબ્રહ્માંડાનિ સ્થાવરાણિ ચ જાયન્તે × × × નારાયણાદલિલ્લોકાશ્ચ જાયન્તે × × × સર્વાણિ ભૂતાનિ સર્વાણિ-ચ્છદાંસિ નારાયણાદેવ સમુત્પદ્યન્તે નારાયણાત્ પ્રવર્તન્તે નારાયણે પ્રલીયન્તે ॥ ” સર્વ કારણના મૂલ પરબ્રહ્મ વિવિધ, વિવિત્ર અને અનન્ત જગત્સ્વરૂપ થાય છે. આ પરબ્રહ્મના એક એક રોમના છિદ્રમાં કરોડો બ્રહ્માંડ, તથા સ્થાવર પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે. સર્વ પ્રાણીઓ, સર્વચ્છદો નારાયણથીજ ઉત્પન્ન થાય છે, નારાયણથીજ પ્રવર્તે છે, અને નારાયણમાંજ લય પામે છે. નારાયણ ઉપનિષદમાં પણ આ પ્રમાણેજ આજ્ઞા કરતાં કહ્યું છે કે, પ્રજાને સર્જી એવી પરબ્રહ્મ નારાયણને ઇચ્છા થઈ તેથી, નારાયણમાંથીજ આકાશ, વાયુ, તેજ, વગેરે ઉત્પન્ન થયા છે, નારાયણ તેની સ્થિતિ રાખે છે, અને નારાયણમાંજ તે તમામ દીન થઈ જાય છે. નૃસિંહ તાપનીય ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે, પરબ્રહ્મ પરમાત્મા પ્રાણી માત્રને સજીને તેમાં પ્રવેશ કરીને રહે છે. મુંડક ઉપનિષદમાં આજ્ઞા કરી છે કે જેવી રીતે કરોળીઓ પોતાનામાંથી લાળને ઉત્પન્ન કરી તેને ગળી જાય છે, તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મ-માંથીજ આ વિશ્વની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને બ્રહ્મમાંજ તેનો લય છે. માંડૂક્ય ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે, આજ સર્વનો ઈશ્વર છે, સર્વજ્ઞ છે, અન્તર્યામી છે, સર્વનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે, અને સર્વ વસ્તુમાત્રનું લયસ્થાન પણ આજ છે. તેજ આત્મા છે. તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં આવોજ વિચાર જણાવી કહ્યું છે કે જે કાંઈ સર્વ આ છે, તેને પરબ્રહ્મે સર્જ્યું છે. અને સજીને તેમાં પ્રવેશ કર્યો છે. તેજ ઉપનિષદમાં આ સિદ્ધાંતનું વિશેષ સ્પષ્ટાકરણ કરતાં આજ્ઞા કરી છે કે, જેમાંથી આ સર્વ ભૂતમાત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, જેનાથી તેઓ જીવે છે, અને તેઓ અન્તે પ્રવેશ કરે છે, તે બ્રહ્મ છે, એમ તું (હે પુત્ર ભૃગુ !) જાણ. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે, જે આ કાંઈ સર્વ છે, તે બ્રહ્મેજ સર્જ્યું છે, સ્વેતાસ્વેતર ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે, પરબ્રહ્મ વિશ્વના સૃષ્ટા અનેક રૂપ, ભુવનના ગોપા અને વિશ્વના અધિપતિ છે. તેજ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે, પરબ્રહ્મને કાંઈ કરવાપણું નથી. તેમજ કાર્ય કરવા તેને કાંઈ સાધન પણ નથી. તેના સમાન કોઈ નથી, અને તેનાથી અધિક પણ કોઈ નથી. ઉત્તમ એવી વિવિધ પ્રકારની શ્રુતિમાં કહેલી, આ પરમાત્માની ક્રિયાશક્તિ તથા જ્ઞાનશક્તિ સહજ તથા સ્વાભાવિક છે. તે એક છે, વશી છે, તે એક બીજને બહુ પ્રકારે કરે છે. તે પ્રકાશે છે, ત્યારેજ સર્વ તેની પછી પ્રકાશે છે. આ બ્રહ્મ વિશ્વના કર્તા છે, વિશ્વના જ્ઞાતા છે, આત્મયોનિ છે, સર્વત્ર ગતિવાળા છે અને ભુવનના રક્ષક છે. આ બ્રહ્મ જગતમાં પ્રવેશ કરીને જુદા જુદા રૂપે થયા છે, એક સર્વને વશ કરનાર, સર્વ ભૂતોના અન્તરાત્મા, એક રૂપને ઘણે પ્રકારે કરે છે.

કઠ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે, આત્માજ ખરેખર જગદ્સ્વરૂપ થયા છે. અથર્વ વેદમાં એક સ્થળે કહ્યું છે કે, પરબ્રહ્મ પરમાત્મા, જેમને પ્રજાપતિ પણ કહે છે, તેમણે ઉત્તમ, મધ્યમ

અને કનિષ્ઠ એવા ત્રણ પ્રકારનું જગત્ સર્જ્યું છે. તેજ વેદમાં એક સ્થળે વળી આજ્ઞા કરી છે કે, પરબ્રહ્મ પરમાત્માએજ પોતાનાં સામર્થ્યથીજ દેવ, મનુષ્ય વગેરે સર્વને ઉત્પન્ન કર્યા છે. યજુર્વેદમાં કહ્યું છે કે નાના પ્રકારની સૃષ્ટિ ઇશ્વરમાંથીજ ઉત્પન્ન થઈ છે “ઋગ્વેદમાં કહ્યું છે કે જે વિવિધ પ્રકારની સૃષ્ટિ આપણા જોવામાં આવે છે, તે બ્રહ્મમાંથીજ થઈ છે, તે આ સર્વ વિશ્વના અધ્યક્ષ છે. તેજ વેદમાં કહ્યું છે કે, બ્રહ્મ કલ્પે કલ્પે સૂર્યાદિક સર્જે છે, ઇત્યાદિ.

૧૮૬ શ્રુતિમાં જેવી આજ્ઞા કરી છે તેવીજ આજ્ઞા પરબ્રહ્મ પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને જ્ઞાન આપતી વખતે કરી છે. તે નીચે પ્રમાણે છે:—

આખા જગત્ના પ્રલય અને ઉદ્ભવનું સ્થાન હું જ છું, મને જ સર્વ પ્રાણીમાત્રનું સનાતન કારણ જાણુ. હુંજ સર્વનું ઉત્પત્તિસ્થાન છું, અને સર્વ મારામાંથીજ પ્રવર્તે છે. હું પ્રાણીઓનો આદિ, મધ્ય અને અંત છું. ઉત્પત્તિસ્થાન, પ્રલયસ્થાન, સ્થિતિ, નાશ, અને અક્ષય કારણ હુંજ છું. બ્રહ્મસૂત્રમાં પણ શ્રીવેદવ્યાસે પરમતત્ત્વ પરબ્રહ્મજ જગત્નું કારણ છે, અને જગત્ તથા બ્રહ્મનો અલેદ છે, એવું ઘણી જગ્યાએ કહેલું છે, શ્રીમદ્ભાગવતનો પણ તેજ સિદ્ધાન્ત છે. (બુઓ પેરેઆફ ૧૪૨.)

૧૮૭ જગત્નું સ્વરૂપ શ્રુતિ, ગીતા, બ્રહ્મસૂત્ર અને શ્રીમદ્ભાગવતમાં કેવા પ્રકારનું કહ્યું છે, તે બતાવતાં કેટલાંક પ્રમાણો ઉપર ટાંકેલાં છે; તે ઉપરથી સહજ જણાશે કે, જગત્ સત્ય છે, અને માયાવાદ માને છે તે પ્રમાણે અસત્ય, મિથ્યા, માયિક, કલ્પિત નથી. શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને બોધ આપતાં સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું છે કે, જગત્ અસત્ય છે એવું કહેનારને આસુર કહેવા. પરબ્રહ્મ સર્વકર્તૃ છે, અને પરબ્રહ્મમાંથીજ જગત્નો આવિર્ભાવ થયો છે; બ્રહ્મ સત્ય છે એ નિર્વિવાદ છે, તેથી કાર્ય-જગત્ સત્ય હોવુંજ જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે. વળી શ્રુતિમાં અનેક સ્થળોએ જગત્નાં સ્વરૂપ વિષે કહેતાં એવી સ્પષ્ટ આજ્ઞા કરી છે કે જગત્ સત્ય છે અને બ્રહ્મરૂપજ છે.

૧૮૮ મુંડક ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે, આ વિશ્વ પુરુષજ છે. તેજ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે આ વિશ્વ બ્રહ્મજ છે. તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે, જે આ કાંઈ છે, તે સત્ય છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે, આ સર્વ ખરેખર બ્રહ્મ છે. શ્વેતાશ્વેતર અને સુખાલ ઉપનિષદોમાં કહ્યું છે કે, જે આ કાંઈ સર્વ થઈ ગયું છે, અને જે થવાનું છે તે સર્વ પુરુષજ છે. મહોપનિષદમાં કહ્યું છે કે આ સર્વ સમસ્ત, ખરેખર બ્રહ્મ છે. અધ્યાત્મ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે, આ સર્વ વિશ્વ બ્રહ્મ પોતેજ છે, તેનાથી ભિન્ન કશું નથી. તેમાં વળી કહ્યું છે કે બ્રહ્મ એક અને અદ્વય છે અહિં તેનાથી બુદ્ધ કાંઈ નથી. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે, માટીના પિંડાનું જ્ઞાન થવાથી માટીમાં બનેલી સર્વ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે, અને ઘટ શરાવ આદિ તો નામમાત્રજ છે, પણ વસ્તુતઃ તો સર્વે માટીજ છે, અને માટીરૂપે સત્ય છે. તેજ પ્રમાણે આ સર્વ વિશ્વ પણ બ્રહ્મરૂપ છે અને તેથી સત્ય છે. કૈતલ્ય ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે જે થઈ ગયું અને થવાનું છે, સનાતન છે, તે તે સર્વ આજ (બ્રહ્મ) છે. યોગશિષ્યા ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે—આ પ્રપંચ (વિશ્વ) નું ઉપાદાનકારણ બ્રહ્મજ છે, અન્ય નથી. તેથી, આ સર્વ વિશ્વ બ્રહ્મજ છે, બ્રહ્મથી ભિન્ન નહિ. પરમાત્મા

પ્રહ્મમાંથી સર્વ ભૂતમાત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી સર્વ પ્રહ્મજ છે, એમ જાણવું. પ્રહ્મજ સર્વ જુદા જુદા પ્રકારના નામરૂપ થાય છે, જેવી રીતે સુવર્ણમાંથી જે જે ચીજો થાય છે તે સુવર્ણરૂપજ છે, તેવીજ રીતે પ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું પ્રહ્મરૂપજ છે.

૧૮૯ શ્રુતિમાં ઘણું સ્થળે એવો વિચાર જણાવ્યો છે કે પ્રહ્મનું જ્ઞાન થવાથી સર્વનું જ્ઞાન થાય છે. જો જગતને અસત્ય, માયિક, મિથ્યા માનવામાં આવે તો આ વિચાર શી રીતે ઘટી શકે ? સત્ય પ્રહ્મનું જ્ઞાન થવાથી સત્ય જગતનું જ્ઞાન થઈ શકે. અસત્ય માયિક જગતનું નહીં, તેથી પણ જગત સત્ય છે એવો નિર્ણય આવશ્યક છે.

૧૯૦ પરપ્રહ્મ પરમાત્માને બહુરૂપે થવાની ઇચ્છા થઈ એવો વિચાર શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ તત્ત્વદ્વીપનિબંધ શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણમાં બતાવતાં કહ્યું છે કે-પ્રહ્મને બહુરૂપે થવાની સત્ય સંકલ્પવાળી ઇચ્છા થઈ (૧લોક ૩૦) આ તમામ વિશ્વ ભગવત્કાર્ય, ભગવદ્સ્વરૂપ છે. અને પ્રહ્મજ પોતાની શક્તિવડે જગદ્સ્વરૂપ થયા છે. (૧લોક ૨૬) પ્રહ્મજ જગતનું સમવાયિ અને નિમિત્ત કારણ છે. (૧લોક ૭૨) જે કંઈ છે તે સર્વ પ્રહ્મજ છે, આવોજ વિચાર સિદ્ધાંતમુક્તાવલી, પત્રાવલંબન, આણ્ડલાપ્ય વગેરે ગ્રંથોમાં તેમણે જણાવ્યો છે. પરપ્રહ્મના સ્વરૂપના પ્રકરણમાં તેઓશ્રીના ગ્રંથોમાંથી ઘણાં પ્રમાણો આપવામાં આવ્યાં છે તે તરફ સુઝ વાંચકોનું લક્ષ્ય ખેંચીએ છીએ.

૧૯૧ પ્રહ્મવાદ શુદ્ધાદ્વૈતના સિદ્ધાંતો ઉપર આ સંપ્રદાયના આચાર્યશ્રીઓએ ઘણા ગ્રંથો લખેલા છે. આ તમામ ગ્રંથોમાં પરપ્રહ્મ, જગત, અને જીવનાં સ્વરૂપ વગેરે બાબતમાં જ વિચારો બતાવ્યા છે તેનું ઘણી સારી રીતે “શુદ્ધાદ્વૈતમાર્તંડ” નામના ગ્રંથમાં ટુંકામાં દોહન કરવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથનો ઉપોદ્ઘાત આ સંપ્રદાયના સ્તંભ અને વિદ્વદ્ધર્મ શાસ્ત્રી મગનલાલ ગણપતરામ એમ. એ. ની કસાએલી કલમથી લખાયેલો છે. અને આ ગ્રંથની ટીકા પણ પુષ્ટિમાર્ગના વિદ્વાન અને સુપ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રી શ્રીયુત છગનલાલે સરલ ગુજરાતી ભાષામાં લખી છે. શુદ્ધાદ્વૈતના શા સિદ્ધાંતો છે અને સત્ય શું તે જાણવાની જેઓને જાણાસા હોય તેમને આ ગ્રંથનો ઉપોદ્ઘાત અને મૂળ સાથે ટીકા વાંચવા સવિનય ભલામણ કરીએ છીએ. જગત તથા અહંતામમતાત્મક સંસાર વચ્ચેનો ભેદ બતાવી કારણ પ્રહ્મનું કાર્ય જગત માયિક, મિથ્યા અસત્ય નથી અને સત્યજ છે એવું આ ગ્રંથમાં નિર્ણયકારક રીતે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

૧૯૨ જગતનાં સ્વરૂપના સંબંધમાં શુદ્ધાદ્વૈતમાર્તંડમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે. આ પ્રમાણ શ્રુતિનું ટાંકી શરૂઆતમાં કહ્યું છે. (૧લોક ૬) પરપ્રહ્મનું સ્વરૂપ જણાવી કહ્યું છે કે એ પરપ્રહ્મમાંથી જગત્ થયું છે. (૧લોક ૮) વ્યાસસૂત્રનું પ્રમાણ આપી કહ્યું છે કે કાર્ય જગદ્ પ્રહ્મરૂપ હોઈ તેનું કારણ પણ પ્રહ્મજ હોઈ શકે. (૧લોક ૬) રમણ કરવાની પોતાની ઇચ્છાથીજ પ્રહ્મ આ સહુ થયું છે (૧લોક ૧૧) તેમ છતાં તે અવિકારી રહે છે. જગતનો પ્રલય થતી વખતે તેનો નાશ થાય છે એમ માનવાનું નથી. પણ તેનો પ્રહ્મમાં તિરોભાવ થાય છે, એટલે કે પ્રહ્મમાં જગત્ લીન થઈ જાય છે. તેજ જગતનો પ્રહ્મમાંથી પુનઃ આવિર્ભાવ થાય છે, ત્યારે તેની ઉત્પત્તિ થયાનું આપણે માનીએ છીએ. ખરી રીતે જગત

છે, અને છેજ, અનિત્ય નથી પણ નિત્ય છે. (શ્લોક ૧૪) “યત્ર યેન યતો” નું પ્રમાણ આપી કહ્યું છે કે આ બધું બ્રહ્મરૂપજ છે. સુવર્ણનાં કડાં વગેરે જૂદી જૂદી ચીજો થાય છે, પણ તે સુવર્ણમયજ છે તે પ્રમાણે જગત પણ તેનાં કારણ બ્રહ્મરૂપજ છે, બંનેની વચ્ચે અભેદ છે. ત્રણ જાતના અધિકારી છે એમ બતાવી તમામ બ્રહ્મજ છે એવું માનનારાઓને ઉત્તમાધિકારી કહ્યા છે. શુદ્ધાદ્વૈત સિવાયના તમામ મતો વેદવિરુદ્ધ હોઈ તેને દોષવાળા કહ્યા છે. પ્રભુ અને પ્રભુના ધર્મો વચ્ચે પણ અભેદજ માનવામાં આવ્યો છે. (શ્લોક ૪૮-૫૦) બ્રહ્મજ જગતનું સમવાયિ તથા નિમિત્ત કારણ છે. વેદ તથા વ્યાસજીનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારવા યોગ્ય છે, અને તેનાથી વિરુદ્ધ જે કોઈ મત હોય તે સ્વીકારવા યોગ્ય નથી. શુદ્ધાદ્વૈત વિનાના તમામ મતો દોષવાળા છે એમ કહી શ્લો. ૮૨ માં આજ્ઞા કરી છે કે શુદ્ધાદ્વૈતનુંજ અવલંબન કરીને શ્રીહરિની ભક્તિ કરવી.

૧૯૩ આપણી પોતાની અને આપણા દેશની ઉન્નતિસંબંધી વિચાર કરતાં પણ જગત્ સત્ય હોવાના શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાન્તનુંજ અવલંબન કરવાનું આવશ્યકજ જણાશે. એ સિદ્ધાન્ત આપણે ઘણા ખરા ભૂલી ગયા છીએ, અને તદનુસાર વર્તન રાખતા નથી, તેથીજ હાલની શોચનીય દશા આવી પડી છે.

૧૯૪ આપણા શાસ્ત્રોમાં અનેક જગ્યાએ એવી આજ્ઞા કરી છે કે જગતમાં બ્રહ્મભાવ (ભગવદ્ભાવ) રાખવો. તેની પુષ્ટિમાં ઘણાં પ્રમાણો પૈકીનાં નીચેનાં થોડાંક પ્રમાણો તરફ લક્ષ્ય ખેંચવામાં આવે છે. ગીતાજીમાં કહ્યું છે કે—જે તમામ ઠેકાણે ભગવદ્ભાવ રાખે છે, તેનું જ્ઞાન સાત્ત્વિક જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થવાથી પ્રાણિમાત્રમાં ભગવદ્ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. (અ. ૪, શ્લોક ૩૫.) યોગમાં જોડાએલો પુરુષ પ્રાણી માત્રને પોતપોતાના આત્મારૂપ જુએ છે, અને તેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે કર્મો કરતાં છતાં તે તેનાથી લેપાતો નથી. (અ. ૫, શ્લોક ૭.) વિદ્યાવિનયવાળા બ્રાહ્મણમાં અને ચાંડાલાદિકમાં પણ સમદૃષ્ટિ રાખવી. જેઓને આવી સમદૃષ્ટિનો ભાવ પ્રાપ્ત થયો હોય તેઓ સંસારને જીતી જાય છે એટલે કે જીવન્મુક્ત થઈ જાય છે. યોગયુક્ત પુરુષ તમામ ઠેકાણે ભગવદ્ભાવ રાખી પ્રાણીમાત્રમાં મને [કૃષ્ણને] અને પ્રાણી માત્રને મારામાં જુએ છે [અ. ૬ શ્લો. ૨૬.] જે તમામ ઠેકાણે સમદૃષ્ટિ રાખે છે, તેજ મોટો યોગી છે. તમામ વાસુદેવરૂપ છે એવું જ્ઞાન થવું જોઈએ. “વાસુદેવઃ સર્વમિતિ” આ પ્રમાણે ગીતાજીમાં અનેક જગ્યાએ આજ્ઞા કરી છે. આ આજ્ઞાનું ઉદ્ધંધન થવાથી આર્યભૂમિની અને આર્યોની પડતી આવી છે.

૧૯૫ શ્રીગીતાજીમાં જેવી આજ્ઞા કરીને તેવીજ આજ્ઞા શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ અનેક જગ્યાએ કરવામાં આવી છે. જ્યારે કર્દમનું ચિત્ત ઉત્તમ પ્રકારના ભક્તિભાવથી “વરેણ મક્તિયોગેન” ભગવાનમાં લીન થયું અને જ્યારે તેઓ પરાદશાને પહોંચ્યા ત્યારે તેઓ ભગવાનને તમામ પ્રાણીઓને વિષે અને તમામ પ્રાણીઓને ભગવાનમાં રહેલા જોવા લાગ્યા. તેઓ ઇર્ષ્યારહિત થઈ તમામ ઠેકાણે સમદૃષ્ટિ રાખવાથી ભગવાનની ગતિને પામ્યા. શ્રીકૃષ્ણે દેવહૂતિને જ્ઞાન આપતાં આજ્ઞા કરી છે કે જેઓ પ્રાણી માત્રના સુહૃદ છે તેમને અનેક પ્રકારના તાપો પણ દુઃખી કરી શકતા નથી. વળી કહ્યું છે કે તમામ પ્રાણીઓ ઉપર સમદૃષ્ટિ રાખી નિર્વૈર

રહેવું. ઇર્ષ્યા રાખી તમામમાં ભગવદ્ભાવ નહિ રાખનાર ભક્તને તામસ ભક્ત કહ્યો છે. પ્રાણી માત્રમાં મારો ભાવ રાખી દીન ઉપર દયા રાખવી અને મિત્રતા રાખવી. જેઓ પ્રાણીઓમાં વૈર રાખે છે તેઓને શાન્તિ કદી મળતી નથી. મારી પૂજા પ્રાણીમાત્રમાં સમભાવ રાખી કરવી. એ પ્રમાણે જે વત્તતો નથી, તેના ઉપર હું (શ્રીકપિલ) પ્રસન્ન થતો નથી. જ્યારે ધ્રુવે પોતાના વિષે તથા તમામ પ્રાણીઓને વિષે ભગવાનને વાસ કરતાં દીઠા, ત્યારેજ તેમને શુદ્ધ ભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ. આવા વિચારો અનેક ઠેકાણે બતાવ્યા છે, અને શુદ્ધાદ્વૈતમાતાંડમાં જગત્ વગેરેનું સ્વરૂપ બતાવી શુદ્ધાદ્વૈતનુંજ અવલંબન કરીને એટલે કે જગત સત્ય છે અને બ્રહ્મરૂપ છે એવો દૃઢ વિચાર રાખી જગતમાં ભગવદ્ભાવ સિદ્ધ કરી ભગવાનની ભાક્ત કરવી એવી આજ્ઞા કરી છે.

૧૯૬ હવે વિચારો કે જગતને મિથ્યા, કલ્પિત, માયિક, માનવાથી તેમાં ભગવદ્ભાવ કદી પ્રાપ્ત થઈ શકે? જગતના તમામ પ્રાણીઓમાં સમભાવ, ભગવદ્ભાવ શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાંતનુંજ અવલંબન કરવાથી પ્રાપ્ત થઈ શકે એ દેખીતું છે. કાલાન્તરે વેદવિરુદ્ધના ખોટા વિચારો આર્યભૂમિના ઘણા માણસોનાં મનમાં ઠસી જવાથી અને સૈકાઓ થયાં વેદપ્રતિપાદિત સિદ્ધાન્તાનુસાર વર્તન નહિ રહેવાથી, આર્ય ભૂમિની હાલની શોકજનક પડતી સ્થિતિ આવી છે. જગતમાં તો શું પણ હિન્દુઓનો હિન્દુઓમાં અને બ્રાહ્મણોનો બ્રાહ્મણોમાં અને બીજી જ્ઞાતિઓનો પોતપોતાની જ્ઞાતિમાં પણ સમભાવ, બ્રાતૃભાવ, ભગવદ્ભાવ હોવાને બદલે કેવળ ઇર્ષ્યા અને દ્વેષ જોવામાં આવે છે, તેમ છતાં આપણામાં એકબીની વૃદ્ધિને બદલે તેના અભાવની વૃદ્ધિ થતી જોવામાં આવે છે. આપણા સુપ્રસિદ્ધ નેતાઓમાં પણ તેનો અભાવ જોઈએ છીએ, એ શોચનીય છે. આ સ્થિતિનો અંત શુદ્ધાદ્વૈત સમજવાથી અને તેનું અવલંબન કરવાથીજ આવી શકશે. જગતને સત્ય અને બ્રહ્મરૂપે માનવાથીજ ગીતામાં પ્રાતપાદન કરેલાં નિષ્કામ કર્મયોગનું સારી રીતે સેવન કરી જગતનું કલ્યાણ કરવામાં તત્પર રહેવા આપણે ઉત્સુક થઈશું.

૧૯૭ એવો પ્રચલિત નિયમ છે કે જે ગ્રંથો વિશેષે કરી આપણા વાંચવામાં આવે તેનાજ વિચારો આપણા મગજમાં ઠસી જાય છે અને સામી બાબતના વિચારોની માહિતીના અભાવે ઠસી ગયેલા વિચારો આપણને ખરા હોવાનું જણાય છે. માયાવાદના ગ્રંથો અત્યાર સુધીમાં ઘણા છપાયા છે, અને કેટલાકના અંગ્રેજીમાં તરબુમા પણ પ્રસિદ્ધ થયા છે. આ ગ્રંથો વિશેષે કરી વાંચવામાં આવે છે, તેથી માયાવાદના વિચારો વાંચનારાઓના મગજમાં ઠસી ગયેલા હોય છે. પણ રામાનુજ સંપ્રદાયના તથા પુષ્ટિમાર્ગના ગ્રંથો જેમ જેમ બહાર પડતા જાય છે, તેમ તેમ જગતના, જીવના, અને બ્રહ્મનાં સ્વરૂપ વિગેરે વિષે માયાવાદના ગ્રંથોમાં બતાવેલા વિચારો વેદવિરુદ્ધ અને ખોટા છે, એવો વિદ્વાન વર્ગને નિશ્ચય થવા માંડ્યો છે, માયાવાદના સિદ્ધાન્તોના સંબંધમાં વિશિષ્ટાદ્વૈત અને શુદ્ધાદ્વૈતના આચાર્યશ્રીઓએ અને પંડિતોએ જેવા વિચારો ઘણાં વર્ષ ઉપર જણાવ્યા છે તેવાજ વિચારો યુરોપિયન તત્ત્વવેત્તાઓએ પણ હાલમાં જણાવવા માંડ્યા છે. યુરોપનાં વિદ્વાનોમાં ડોક્ટર થીઓ ઉચ્ચ પદ ધરાવે છે. તેમણે આર્યભૂમિના તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથોનું બારીકીથી અવગાહન કર્યું છે. તેઓએ ભાષ્યનું અંગ્રેજીમાં ભાષાન્તર પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. આ ભાષાન્ત-

રના ઉપોદ્ધાતમાં શ્રીશંકરાચાર્યે જે વિચારો જણાવ્યા છે તેના સંબંધમાં આ સુપ્રસિદ્ધ લેખક લખે છે કે—

૧ શંકરાચાર્યનું શારીર મીમાંસાભાષ્ય ધણે ઠેકાણે અસલ સૂત્રોને અનુસરતું નથી.

૨ શ્રીવેદવ્યાસનાં સૂત્રો શંકરાચાર્યના ભાષ્યને અનુસરતાં નથી.

૩ વૈદિક સિદ્ધાન્ત સંબંધી ઘણા અગત્યનાં વિષયો ઉપર શંકરાચાર્યનું ભાષ્ય પ્રહ્લસૂત્રોને અનુસરતું નથી.

૪ ઉપનિષદો અમુક ધોરણ પ્રમાણે જ્ઞાનનો, ઉપદેશ કરે છે એમ બતાવવાને શંકરાચાર્યનો યત્ન બનાવટી છે એવો બૃહદાણ્ડ્યક ઉપનિષદના આખા ત્રીજા અધ્યાય ઉપરથી જોઈએ તેટલો પુરાવો મળે છે.

૫ જે શ્રતિઓમાં પ્રહ્લના ધર્મ અથવા ગુણ કહેવામાં આવ્યા છે તે શ્રતિઓ ખરું કહે છે એમ શંકરાચાર્ય માનતા નથી.

૬ આ જગત ખોટું છે અથવા વિવર્ત કે માયાકલ્પિત છે એવું ઉપનિષદો કહેતાં નથી પણ તે પ્રહ્લનું કાર્ય છે એમ કહે છે.

૭ જાદુગર જુદા જુદા દેખાવો આપે છે પણ તે જેમ સત્ય હોતા નથી તેમ જગત પણ માયાકલ્પિત છે એમ બતાવવા ભાષ્યમાં જાદુગરનો દાખલો આપવામાં આવે છે. પણ સૂત્રોમાં આવો કોઈ દાખલો મળી આવતો નથી.

૮ પહેલા અધ્યાયના ચોથા પાદના છેલ્લા ભાગમાં “માયા” શબ્દ નથી.

૯ શંકરાચાર્ય ઈશ્વર અને પ્રહ્લમાં જે તફાવત બતાવે છે તે સૂત્રમાં નથી.

૧૦ જગત્ મિથ્યા છે એમ સૂત્રોમાંથી નીકળતું નથી.

૧૧ જે સૂત્રો જીવનું (પરિમાણ) બતાવે છે તે સૂત્રો શંકરાચાર્યના ભાષ્ય પ્રમાણે સમજી શકાતાં નથી.

૧૨ જે સૂત્રમાં જીવને પ્રહ્લનો અંશ કહેલ છે તે સૂત્રનો વિના આધારે શંકરાચાર્ય અંશ इव એવો અર્થ કરે છે.

૧૩ જે સૂત્રમાં પ્રતિબિંબવાદ નથી તે સૂત્રમાં આભાસનો અર્થ પ્રતિબિંબ કરવામાં આવે છે તેમ કરવાથી બીજા અધ્યાયનાં ૩ જા પાદના ૪૩ મા સૂત્રનો વિરોધ આવે છે, કેમકે તેમાં જીવને પ્રહ્લનો સાક્ષાત્ અંશજ કહ્યો છે.

આ ઉપરથી સહજ જણાશે કે ડોક્ટર થીઓ જેવા યુરોપના વિદ્વાનના અભિપ્રાય પ્રમાણે માયાવાદના પરપ્રહ્લના, જીવનાં અને જગતનાં સ્વરૂપ વિષેના વિચારો શ્રુતિ અને પ્રહ્લસૂત્રથી વિરુદ્ધ છે. અને પોતાનો વિચાર ખરો છે એવું પ્રતિપાદન કરવા “इव” શબ્દ શ્રીશંકરાચાર્યને પોતાના ઘરનો ઉમેરવો પડ્યો છે. શ્રુતિ, ગીતા, તથા સૂત્રની એકવાક્યતા કરવાનો આ રસ્તો છેજ નહીં. જેનો જેવો અર્થ અને આશય તેનો તેવોજ અર્થ અને આશય ગ્રહણ કરી એકવાક્યતા કરવી જોઈએ. અને તેવી રીતની એકવાક્યતા તો શ્રીવલ્લભાર્યજીએજ કરી છે, એવું હરકોઈ વિચારશીલને ગ્રન્થોનું નિષ્પક્ષપાત બુદ્ધિથી અવગાહન કરવાથી જણાશે.

પ્રકરણ ૮ મું.

જગત્ અને સંસારનો ભેદ.

૧૬૮ ઉપર આપણે બતાવી ગયા છીએ કે આ જગત (વિશ્વ) બ્રહ્મનું કાર્ય છે. બ્રહ્મ તેનું નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણ બલય છે, અને બ્રહ્મવાદમાં, શુદ્ધાદ્વૈતમાં કાર્યકારણનો અભેદ હોવાને લીધે, જેવી રીતે કારણ-બ્રહ્મ સત્ય છે, તેવીજ રીતે કાર્ય જગત પણ સત્ય છે. શ્રુતિ પણ એવીજ પુનઃ પુનઃ આજ્ઞા કરે છે. ગીતાજી, બ્રહ્મસૂત્ર અને શ્રીમદ્ભાગવતનો પણ આજ સિદ્ધાંત છે. હવે આપણે અત્રે એમ બતાવીશું કે; જગત સત્ય છે, પણ સંસાર અસત્ય મિથ્યા છે. ઘણા માણસો સંસાર અને જગતનો સૂક્ષ્મ ભેદ લક્ષ્યમાં નહીં લઈને એમ માને છે કે જેમ સંસાર અસત્ય તેમ જગત પણ અસત્ય, મિથ્યા, અને માયિક છે. પણ આવી રીતે માનવું તે શ્રુત તથા યુક્તિથી વિરુદ્ધ છે.

૧૬૯ શુદ્ધાદ્વૈતના સિદ્ધાંત પ્રમાણે પ્રપંચ જગત્ ભગવાનનું, બ્રહ્મનું કાર્ય છે. ભગવાન સ્વયં પોતાની સર્વભવનસામર્થ્યરૂપ માયા નામની શક્તિથી પ્રપંચરૂપ બન્યા છે. પ્રપંચો ભગવત્કાર્યસ્તદ્ભૂતો માયયામવત્ । (ત. નિ. ૨૬) આ પ્રપંચ (જગત) પ્રાકૃત નથી, વિવર્તરૂપ નથી. અદૃષ્ટાદિદ્વારા પણ ઉત્પન્ન થયો નથી; તેમજ અસત્ત્વામાંથી સત્તારૂપે પણ નથી, પણ આ પ્રપંચ ભગવાનનું કાર્ય છે, અને ભગવદ્ભૂત છે. પ્રાકૃત નથી ઇત્યાદિ કહેવાનું તાત્પર્ય એમ છે કે આ જગતના નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણ બ્રહ્મથી ઇતર કોઈ નથી. સાંખ્યવાદી અને યોગમતવાળા-સેશ્વર અને નિરીશ્વર સાંખ્યવાદી જેમ માને છે, તેમ આ જગતનું ઉપાદાન કારણ પ્રકૃતિ નથી; ન્યાય, વૈશેષિક પૂર્વમીમાંસા મતવાળા માને છે તે પ્રમાણે પરમાણુ પણ નથી. આ જગત, વિવર્તરૂપ પણ નથી, એટલે કે આ સકલ જગત, પ્રપંચનું અવિદ્યાથી બ્રહ્મમાં આરોપણ કરવામાં આવેલું છે, અને તે અધ્યાસ અધ્યારોપ અને અપવાદથી નિરાસ થાય છે, તે પ્રમાણે પણ નથી. પણ માત્ર એક અદ્વિતીય બ્રહ્મજ આ જગતનું ઉપાદાન કારણ છે. તેવીજ રીતે આ જગતનું નિમિત્ત કારણ અદૃષ્ટાદિ પણ નથી, જેવી રીતે સાંખ્યવાદી સ્વભાવને માને છે, માયાવાદી વાસનાને માને છે, અને કણાદ વગેરે અદૃષ્ટને માને છે, તેમ આ જગતનું નિમિત્ત કારણ અદૃષ્ટાદિ નથી; પણ એક અને અદ્વિતીયબ્રહ્મજ આ જગતનું નિમિત્ત કારણ છે. આ પ્રમાણે શુદ્ધાદ્વૈતમાં, બ્રહ્મવાદમાં બ્રહ્મને આ જગતનું અભિન્નનિમિત્તોપાદન કારણ સ્વીકારેલું છે; અને પોતાની માત્ર ઇચ્છાથીજ, પોતાનામાંથી, તન્તુનામિ પેડે, આ જગત બ્રહ્મજ સર્જ્યું છે શ્રુતિ, ગીતા, બ્રહ્મસૂત્રનો એજ સિદ્ધાન્ત છે એવું જગતનાં સ્વરૂપ નીચે આપેલાં પ્રમાણોથી અને દલીલોથી સિદ્ધ કર્યું છે.

૨૦૦ હવે આપણે સંસાર વિષે વિવેચન કરીશું, સંસાર ભગવાનની માયાની અવિદ્યાનામક શક્તિ વડેજ જીવને પ્રાપ્ત થએલો છે. ઘણાં મનુષ્યોને આ ૧૫પચમાં જન્મમાં પડવાનું કારણ પ્રપંચ (જગત) અને સંસારના ભેદનું અજ્ઞાનજ છે. જો માણસને પ્રપંચ અને સંસારના ભેદનું જ્ઞાન હોય તો પછી, તેને મોહ થવાનો સંભવજ નથી. જ્યારે ભગવાનને રમણ કરવાની ઇચ્છા થઈ ત્યારે તેમણે આ પ્રપંચનો આવિર્ભાવ કર્યો. અહંતામમતાત્મક ભાવ તે જીવનો સંસાર કહેવાય છે, આ અહંતામમતાત્મક ભાવથી રુક્ત થઈ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તો જીવનો સંસાર નષ્ટ થાય છે. પણ ગમે તેવું જ્ઞાન સિદ્ધ થાય તેથી જગતનો નાશ થતો નથી. જગતનો તિરોભાવ તો સર્વશક્તિમાન પ્રભુની ઇચ્છા થાય ત્યારે થાય છે. જગત અને સંસારનો ખીજો ભેદ એ છે કે જગતનું ઉપાદાન તથા નિમિત્ત કારણ બ્રહ્મ છે, અને તેથી તે સત્ય છે. પણ સંસારને ઉપાદાન કારણ અવિદ્યા છે, તેથી પણ જગત અને સંસારનો સર્વથા ભેદજ છે. આ પ્રમાણે હોવાથી હું આ કર્મનો કર્તા છું તેનાથી ઉત્પન્ન થતું ફલ માઈ છે, હું તેનો ભોક્તા છું, ઇત્યાદિ જન્મ જીવને થાય છે. આ અહંતામમતાત્મક સંસાર અવિદ્યાથી થાય છે અને જ્યારે જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે ઉક્ત પ્રકારનું અજ્ઞાન (જન્મ) નષ્ટ થવાથી અવિદ્યાજન્ય સંસારનો પણ નાશ થાય છે. પરંતુ બ્રહ્માત્મક જગતનો નાશ થતો નથી. એ બ્રાહ્મ લક્ષમાં રાખવાનું છે. જ્યારે અજ્ઞાન હોય છે, તે વખતે જગત જેવું હતું તેવુંજ, જીવને જ્યારે જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે પણ હોય છે. જગતના સ્વરૂપમાં અને સ્થિતિમાં જ્ઞાનથી અવિદ્યા નષ્ટ થતાં કોઈપણ જાતનો ફેરફાર થતો નથી. આ અહંતામમતાત્મક સંસાર જ્ઞાન થતા સુધીજ રહે છે. મુક્ત—[જીવનમુક્તિ] વખતે સંસારનો લય થાય છે. જીવને જ્યારે જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે સંસાર નિવૃત્ત થાય છે, પ્રપંચ [જગત] નિવૃત્ત થતો નથી કારણ બન્નેની ઉત્પત્તિ અને પ્રલય બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રકારના હોવાથી બન્નેના સ્વરૂપમાં ઘણો ફેર છે.

૨૦૧ આટલું સંસાર અને જગતના ભેદનું ટુંકામાં વિવેચન કરી આપણે હવે અવિદ્યાના સ્વરૂપનું ટુંકામાં નિરૂપણ કરીશું, જીવને સંસારદશાની કારણભૂત અવિદ્યા પંચપર્વા છે, એટલે કે પાંચ પ્રકારની છે. તેના પાંચ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે—સ્વરૂપાધ્યાસ, દેહાધ્યાસ, ઇન્દ્રિયાધ્યાસ, પ્રાણાધ્યાસ, અને અંતઃકરણાધ્યાસ. આ પંચપર્વા—અવિદ્યાથી જીવને સંસાર રહે છે. (તત્ત્વદીપ નિ. શ્લો. ૩૨, ૩૪, ૩૪.) જેવી રીતે અવિદ્યા નામની બ્રહ્મની શક્તિ છે તેજ પ્રમાણે વિદ્યા નામની પણ તેની શક્તિ છે. જેવી રીતે અવિદ્યાથી જીવને બંધ થાય છે. તેવીજ રીતે વિદ્યા નામની શક્તિથી જીવની સંસૃતિમાંથી મુક્તિ થાય છે. અને જ્યારે ભગવાનના અનુગ્રહથી તેને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તેનો સર્વથા ભોક્ષ થાય છે.

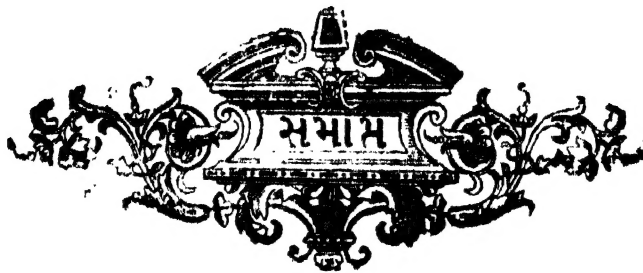
પંચપર્વા અવિદ્યા અને જીવના અધ્યાસનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે.

૨૦૨ જ્યારે જીવ અંતઃકરણની સાથે તાદાત્મ્ય ભાવને પામે છે અને તેને એવા ભ્રમ થાય છે, કે હું (જીવ)-અંતઃકરણ છું ત્યારે અંતઃકરણાધ્યાસ થાય છે. આવી રીતે અધ્યાસ થવાથી અંતઃકરણનાં ધર્મો જીવમાં સ્ફુરે છે, અને તેને લીધે જીવની શનૈઃ શનૈઃ અધોગતિ થાય છે. હું (જીવ અંધ છું, પંચુ છું, ઇત્યાદિ પ્રકારના ભ્રમને ઇન્દ્રિયાધ્યાસ, કહે છે. હું (જીવ) કૃશ છું પુષ્ટ છું, વગેરે ભ્રમને દેહાધ્યાસ કહેવામાં આવે છે, આવો અધ્યાસ થવાથી દેહાદિના ધર્મો જીવમાં સ્ફુરે છે, અને સ્વરૂપનું વિસ્મરણ સર્વથા થાય છે. આ પ્રમાણે અવિદ્યાનામક શક્તિથી જીવને દેહાદિના અધ્યાસને લીધે બંધાદિ થાય છે.

૨૦૩ આ પંચપર્વાત્મક અવિદ્યાનો જ્યારે પંચપર્વાત્મક વિદ્યાથી, એટલે કે વૈરાગ્ય, સાંખ્ય, યોગ, તપ અને ભક્તિથી, નાશ થાય છે. ત્યારે સંસારની નિવૃત્તિ થાય છે. દેહાદિઅધ્યાસનો નાશ થાય છે. આ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે દેહાદિ નાશ પામે છે. જ્યારે અધ્યાસનો નિરાસ થાય છે, ત્યારે માત્ર દેહાદિમાંથી જીવને અહંતામમતાત્મક બુદ્ધિ જતી રહે છે. એટલે અધ્યાસના નાશથી સંસારનો નાશ થાય છે, કાંઈ દેહાદિનો નાશ થતો નથી. વળી આટલા વિવેચનથી સહજ જણાઈ આવશે કે અહંતામમતાત્મક સંસાર અનિત્ય છે. જગત્ અનિત્ય નથી પણ સત્ય છે, સંસાર અવિદ્યાનું કાર્ય હોવાથી જ્યારે અવિદ્યાની નિવૃત્તિ વિદ્યાથી થાય છે, ત્યારે નાશ પામે છે, જગત્ પ્રજ્ઞનું કાર્ય હોવાથી નાશ પામતું નથી.

૨૦૪ આટલું નિરૂપણ કરવાની ખાસ આવશ્યકતા એટલા માટે છે કે ઘણા માણસો શાસ્ત્રોનો સારી રીતે અભ્યાસ કર્યા વિના અને પોતાની વિચારશક્તિનો જરાપણ સદુપ-યોગ કર્યા વિના જગત્ મિથ્યા છે એવા ખોટા અને વેદવિરુદ્ધના વિચારને દુરાગ્રહથી વળગી રહી મિથ્યાજ્ઞાન ફેલાવવાનો સતત પ્રયત્ન કરી અસત્યનું પ્રતિપાદન કરે છે. અને શોચનીય એ છે કે આવા વિચારવાળાઓ પોતાનો સિદ્ધાન્ત વૈદિક હોવાનો ફાંકો રાખી જે સંપ્રદાય વૈદિક વિચારોનુંજ અવલંબન કરે છે તેના ઉપર નીચ આક્ષેપો મૂકે છે. જેના સિદ્ધાંત પ્રમાણે જીવ, અને જગત્ મિથ્યા છે તેની દૃષ્ટિએ પુષ્ટિમાર્ગ પણ “કલ્પિત” અને મિથ્યા જણાય એ સ્વાભાવિક છે. જ્યાં પોતે અને સર્વ મિથ્યા ત્યાં મિથ્યાજ નજરે પડે છે. જે જગતની ઉદ્ધતિજ કરવી હોય, સત્યનુંજ પ્રતિપાદન કરવું હોય, પુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધાંતો અવૈદિક છે એવું પ્રતિપાદન કરવું હોય, પુષ્ટિમાર્ગના અનુયાયીઓને પુષ્ટિમાર્ગમાંથી ખેંચી લઈ પોતાના શિષ્યવર્ગમાં વધારો કરવો હોય તો કૃપા કરી શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનાં તત્ત્વ-ત્રીપશાસ્ત્રાર્થપ્રકરણનું, તે ઉપરની ટીકા આવરણભંગનું, અને અણભાષ્ય વગેરેમાં બતાવેલા

સિદ્ધાન્તોત્તુ શુદ્ધ બુદ્ધિથી અને પ્રમાણિકપણે વેદ, ગીતા તથા સૂત્રનાં પ્રમાણો આપી અને વિચારશીલ ને બુદ્ધિશાલ્ય જણાય તેવી દલીલોથી, ખંડન કરો એટલે ડોક્ટર થીઓ જેવા યુરોપીયન વિદ્વાન નરો પણ માયાવાદનું અવલંબન કરશે, બકવાદથી પ્રમાણો અગર દલીલની ગરજ કદી સારી શકશે નહીં. હાલના સમયનાં કેળવણીનો પ્રચાર વધતો જાય છે. અને જ્ઞાસુઓને મૂલ ગ્રન્થો તથા તેના તરજુમા વાંચવાનાં સાધનો પ્રાપ્ત થતાં જાય છે, એવા સમયમાં ન છાજે તેવા કેવળ ખોટા અને નીચ પ્રહારો કરવાથી નકામી કડવાશ ઉત્પન્ન થાય છે, અને કેવળ દ્રોહ કરવાની ખાતરજ આવું વર્તન રાખવામાં આવે છે, એવી સુજ્ઞ અને વિચારશીલ મનુષ્યોની માન્યતાને પુષ્ટિ મળે છે. સિદ્ધાંતોત્તુ, વિચારોત્તુ, ખંડનખંડન ખુશીથી કરો. અને તે પ્રભુનો ડર રાખી પ્રામાણિકપણે સત્યતાથી કરો. દ્વેષબુદ્ધિ રાખી ખંડન કરવાના વિચારનું સેવન કરવાથી મુમુક્ષુના માર્ગથી બ્રહ્મ થવાશે. હુમેશાં દરેક ચીજ ઘણી તાણવાથી તૂટી જાય છે. જૂના વખતમાં પણ કેટલાક સાંકડા વિચારવાળા બ્રાહ્મણોએ આ નિયમનું ઉલ્લંઘન કરી બુદ્ધાદિકના મતને જન્મ આપી વેદનો ધર્મ છિન્ન લિન્ન કરી નાંખી આર્યભૂમિને, હાલની અતિ શોચનીય સ્થિતિમાં લાવી મૂકી છે. ભાષણોમાં ઐક્ય અને ઉન્નતિની વાતો થાય છે, અને રાગ, દ્વેષ, ક્રોધાદિક શત્રુઓનાં સેવનથી વિવેકબુદ્ધિ બ્રહ્મ થવાથી ઐક્યને બદલે હોળી પ્રકટ કર્યાનું જણાય છે. આવા નરોથી હે પ્રભુ, આર્યભૂમિને કૃપા કરી, દયા કરી, બચાવ.

અમારા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા અન્ય ગ્રંથો.

૧ પુષ્ટિમાર્ગીય સિદ્ધાંત ભાગ ૧ લો	૦—૮—૦
૨ શ્રીરાધાકૃષ્ણ તત્ત્વ	૧—૪—૦
૩ શ્રીપત્રાવલંબન મૂળ ટીકા તથા તરણુમા સાથે	૦—૫—૦
૪ ભેદાભેદસ્વરૂપનિર્ણય મૂળ તથા ગુજરાતી ટીકા સાથે	૦—૨—૫
૫ ભાગવતશંકાનિરાસવાદ મૂળ તથા ગુજરાતી ટીકા સાથે...	૦—૨—૦
૬ પુષ્ટિમાર્ગીય સિદ્ધાંત ભાગ ૨ જો	૦—૫—૦

આ પુસ્તકો મળવાનાં ડોકાણાં:—

- ૧ રા. રણછોડદાસ વૃન્દાવનદાસ પટવારી,
રીવીંગમાં—રાજકોટ.
- ૨ રા. રા. લક્ષ્મીભાઈ જગનલાલ દેસાઈ,
ડૉ. રીચીરોડ, મહાવીરસ્ત્રામીના દેરા સામે—અમદાવાદ.
- ૩ રા. રા. મોહનલાલ લક્ષ્મીભાઈ,
મંત્રી: શ્રી પુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલય—નડીઆદ.

મગને ભાવે મરી !

ભાવમાં બે હદ ઘટાડો

	મૂળ	લેવાની કિંમત
૧ તત્ત્વદીપનિર્ણય ભા. ૧ (સંસ્કૃત અંગ્રેજી નોટ્સ સાથે.)	૦—૮—૦	૦—૬—૦
૨ શુદ્ધાદૈતમાર્તણ્ડ (અંગ્રેજી)	૦—૮—૦	૦—૬—૦
૩ જ્ઞાનવાદસંગ્રહ (સંસ્કૃત)	૧—૦—૦	૦—૧૨—૦
૪ તેલીવાલાનો જ્ઞાનવેદાન્ત ઉપરનો નિર્ણય	૦—૧૨—૦	૦—૮—૦
૫ આલ્પભાષ્ય ગુજરાતી ભા. ૧	૩—૦—૦	
૬ આલ્પભાષ્ય ગુજરાતી ભા. ૨	૨—૦—૦	
૭ ભાષ્ય સાહિત્યમાં આલ્પભાષ્યનું સ્થાન	૦—૪—૦	૦—૩—
૮ શુદ્ધાદૈતસિદ્ધાન્ત	૦—૮—૦	૦—૬—
૯ પદ્મનાભદાસ	૦—૧—૦	
૫ દયારામ ન્હા. દ. કવિનું ભાવજી.	૦—૧—૦	

રૂપીઆથી ઓછી કિંમતના પુસ્તકનું વી. પી. કરવામાં આવશે નહિ. તેને અદ્યે મંગાવના ટીકાટો બીડવી.

રૂપીઆથી વધારે કિંમતનું ગ્રાહકની ઇચ્છા પ્રમાણે વી. પી. કરવામાં આવશે.

લખા:—જેઠાલાલ ગાવર્ધનદાસ શાહ,

મંત્રી: શ્રી પુષ્ટિમાર્ગીયવૈષ્ણવમહાસભા, માંડવીની પોળમાં શેઠની પોળ—અમદાવાદ

